باخی کوشتن

لێکۆڵینەوە

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی

زنجیرەی ڕۆشنبیری

*

خاوەنی ئیمتیاز: شەوکەت شێخ یەزدین

سەرنووسیار: بەدران ئەحمەد حەبیب

* * *

ناوونیشان: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، شەقامی گوڵان، هەولێر

باخی کوشتن

لێکۆڵینەوە

هیلال ئیبراهیم

ناوی کتێب: باخی کوشتن – لێکۆڵینەوە
نووسینی: هیلال ئیبراهیم
بڵاوکراوەی ئاراس– ژمارە: ٩٩٠
هەڵەگری: تریسکە ئەحمەد
دەرهێنانی هونەریی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
بەرگ: ئارام
چاپی یەکەم، هەولێر – ٢٠١٠
لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان لە هەولێر ژمارە ٢٦٦ی
سالّی ٢٠١٠ی دراوەتێ

پێڕست

پێشەکی 7

بەشی یەکەم

گوتاری کوردی و قۆناغەکانی بیرکردنەوە لە ئەنفال 9

باسی یەکەم: ئەنفال پێش ڕاپەرین 11

-شوێن و کات، پرۆسەکانی لەناوبردن 17

یەکەم: گرنگی شوێن 17

دووەم: بەهاکانی کات 20

- هەستکردن بەکارەسات و هەستکردن بەبوون 25

باسی دووەم: ئەنفال دوای ڕاپەرین 30

یەکەم: ململانێی قوربانی و جەلاد 33

دووەم: ئەنفال وەک ناو ئەنفال وەک ڕووداو 36

باسی سێیەم: دوا قۆناغەکانی بیرکردنەوە لە ئەنفال 40

بەشی دووەم

ئەنفال و بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی 51

باسی یەکەم: تیۆری گشتی تاوانی جینۆساید 55

یەکەم: پێشینەی مێژووی تاوانی کۆمەڵکوژی (جینۆساید) 55

دووەم: چەمکی جینۆساید و کۆڵەکەکانی 60

باسی دووەم: کۆمەڵکوژی و هەوڵی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان 68

یەکەم: هەوڵی نێودەوڵەتی لە سایەی کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبە الامم) 69

-بارودۆخی کورد لەسەردەمی جەنگ و کۆمەڵەی نەتەوەکاندا 71

دووەم: هەوڵی نێودەوڵەتی لە سایەی نەتەوە یەکگرتووەکان (الامم المتحدە) 92

باسی سێیەم: ئەنفال، چەمک و قۆناغەکانی ئەنجامدانی 102

– قۆناغەکانی ئەنفال 107
– کـوردە بەشـداربـوەکـان و ڕێگـرییـەکـان 112
– کۆمەڵکوژی کورد، بێدەنگی دنیا 117
باسی چوارەم: بارودۆخی عێراق و ڕۆڵی نەتەوە یەکگرتووەکان 124
باسی پێنجەم: نەتەوە یەکگرتووەکان و کێشەی کورد 135
– ئەنفال و نەتەوە یەکگرتووەکان 142
– هەوڵەکانی کورد و ڕێگەچارەکان 151
– ئەنفال و لۆبیکردن 152
– بەکارهێنانی بڕیاری دادگەی عێراقی 154
– بڕیاری دادگەی وڵاتان و کارەساتی ئەنفال 156
– گۆڕە بەکۆمەڵەکان شاهیدێکی تری ئەنفال 159
– بەکارهێنانی دان پێدانانی ڕێکخراوە جیهانییەکان 161
پاشکۆکان 171

پێشەکی

ئەم کتێبە لە دوو بەش پێکهاتووە، بەشی یەکەم لە "گوتاری کوردی و قۆناغەکانی بیرکردنەوە لە ئەنفال"، لەم بەشەدا هەوڵ دراوە ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە کورد چۆن لە قۆناغە جیاوازەکان سەیری ئەم ڕووداوەی کردووە و چۆن بیری لێ کردووەتەوە، هەروەها ئەوەش خراوەتە ڕوو کە ئێستا چۆن بیری لێ دەکاتەوە. لە بەشی دووەمیشدا باس لە "ئەنفال و بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی" کراوە. لەو بەشەدا لایەن و کێشەکانی کورد بە نەتەوە یەکگرتووەکان ڕوون کراوەتەوە. ئەو بڕیارانەش کە تایبەتە بە کێشەکە شی کراوەتەوە، لەم بەشەدا ئەو لایەنە خراوەتە ڕوو کە ڕێکخراوەکە بەرپرسیار دەکات لە بەرامبەر ئەو کارەساتانە؛ ئەمە جگە لەوەی ویستراوە دید و تێڕوانینی دەوڵەتان و گەلانی دنیا بخەینە ڕوو تا بزانین دەوڵەتان و گەلانی دنیا چۆن سەیری ئەم کارەساتە دەکەن و تا چەند هەست بەو دۆخە ترسناکەی کورد دەکەن کە تێیدا ژیاوە و ئێستاش تێیدا دەژی و هەڕەشەکانی سەر ئەم نەتەوە بۆ لەناوبردن بەردەوامە.

هەر لەو پێناوەدا ماوەیەکی زۆر سەرقاڵی خوێندنەوە و لێ وردبوونەوەی ئەو وتار، لێکۆڵینەوە و باسانە بووین کە بەزمانی جیاجیا و لە شوێنی جیاجیاوە لەبارەی ئەنفالەوە دەنووسران، قسەی شاهیدحاڵەکان کە لە بەردەستماندان حیکایەتی گەورە و گرینگ لەبارەی ڕووداوەکەوە دەگێڕنەوە، ئەو شاهیدیانە دەخەینە دەرەوەی سیاقی نووسینی نووسەران و کەسانی ئەکادیمی و لێکۆڵیارە ناوەخۆیی و بیانییەکانەوە. ئەو شاهیدیانە بەهای یەکلاکەرەوەیان هەیە بەتایبەت لە بواری یاسایی و ئەخلاقیدا. لێکۆڵەرەوانیش شتی گرینگیان لێوە فێر دەبن، ئێستا پێویستە بیر لەو باسانە بکەینەوە کە لەبارەی ئەنفالەوە

نووسراون، له ڕاستیدا ئەو کارانه که تا ئێستا لەسەر ئەنفال نووسراون ویستراوە، ئەو دۆخە و کێشەی مرۆڤی پێ بخرێتە ڕوو دەخەینە سێ خانەوە یان ئەو نووسەر و لێکۆڵیارانە کارەساتەکەیان بە سێ شێواز خوێندووەتەوە و بیریان لێ کردووەتەوە و لەبارەیەوە دواون.

یەکەم: بەشێکیان ئەنفال یان ئەو کارەسات و دۆخەی مرۆڤی کوردیان لە ڕێگەی کۆمەڵێک یاسای نێودەوڵەتی خوێندووەتەوە و بنەمای کارەکانیان لە ڕێگەی ساغکردنەوەی چەند چەمک و یاسایەک کە دارێژراون دارشتووە، ئەوان لەو ڕێگەیەوە ویستوویانە ئەنفال وەک جینۆساید و لەناوبردن بناسێن.

دووەم: بەشێکی تریان ئەنفالیان لە ڕێگەی بەعسەوە خوێندووەتەوە، ئەو نووسەرانە پێیان وایە کە تاکە ڕێگە بۆ خوێندنەوە و ناساندنی ئەنفال، ناسینی بەعسیزمە. واتە تا بەعس نەناسین ناتوانین ئەنفال بناسین و بخوێنینەوە. ئەو جۆرە بینینە لە هەمان ئەو تێڕوانینەوە هاتووەتە دەرەوە کە پێی وایە ئیسلام و عەرەب هەموو مەسەلەکەن ئەوە ئەوانن ئەم کارەساتەیان بۆ کورد دروست کردووە، ئەو جۆرە خوێندنەوانە تا ئاستێکی باڵا نزم بین و سەتحین و هیچ بیرکردنەوە و بەرەنجامێکی قووڵیان بۆ کورد و ڕووداوەکان نەخستووەتە ڕوو.

سێیەم: بەشێکی تریان کێشەی ئەنفالیان وەک کێشە و کارەساتێکی سیاسی، کۆمەڵایەتی زانیوە و خوێندوویانەتەوە ئەم ڕووداوەشیان وەک کەرەستەیەک و دیاردەیەکی سیاسیی بەرباس، هەر لەو ڕێگەیەشەوە کارەساتەکەیان کوشتووە. لە ڕاستیدا وردبوونەوەی ئەو تێڕوانینانە بۆ خوێندنەوە و ناسینی ئەنفال گرینگە هەرچەندە ئەنفال پێش ئەوەی بەدوای شەرعیەتی ڕێکخراوەیی و ئایدیۆلۆجی یان سۆسۆلۆجی بگەڕێت، خۆی هەڵگری شەرعیەتێکی وجوودییە. چونکە ئەنفال لە ناو خۆیدا هەڵگری حەقیقەتی ڕووداوێکی گرینگە بەسەر بوونی کورددا.

بەشی یەکەم

گوتاری کوردی و قۆناغەکانی بیرکردنەوە لە ئەنفال

باسی یەکەم

ئەنفال پێش ڕاپەڕین

هەروەک ئەوەی بیر لە شتێک بکەیتەوە لە دوورەوە بگاتە لات، شتێک کە لە تارمایی بچێت، بەچاو بیبینی، تەم و توالییەکانی هەست پێ بکەیت، زۆرجاریش لە ترسا وا بیر بکەیتەوە هەر ئێستا ئەو تارماییە لەناوت دەبا، زۆرجار لێکۆڵیارەکان، نووسەران و تەنانەت خەڵکی ئاسایش وا بیریان لە ئەنفال دەکردەوە. لە سەرەتای ڕوودانی ئەنفالدا ئەم هەستە دیارتر بینراوە. لە سەرەتادا هەستکردنەکە کێشەیەک بوو لە نێوان باوەڕبوون و باوەڕنەبوون بەسڕینەوە و لەناوبردنی یەکجارەکی، هەر لەبەر ئەوە، تەنیا کەسوکاری قوربانییەکان بیریان لە کارەساتەکە دەکردەوە. لای ئەوان بەهاکانی کارەساتەکە و نەهامەتییەکانی سڕینەوە و لەناوبردنیان لە هەموو شتێک گەورەتر بوو، قسەی شاهیدحاڵەکان لە بەردەستماندان حیکایەتی گەورە و گرینگ لەبارەی ڕووداوەکەوە دەگێڕنەوە، ئەو شاهیدیانە بەهای یەکلاکەرەوەیان هەیە بەتایبەت لە بواری یاسایی و ئەخلاقیدا. هەرچی قوربانییەکانیش ئەوا ئەوانەی لەناو بران خەڵکی سادە، پاک و بێگەرد بوون، خەڵکی ئەو گوندانە بوون کە تەنیا دەیانزانی، ماست، لۆکە و حەیران چییە؟

لێرەدا دەمەوێت سەرنجتان بۆ مەسەلەیەکی گرینگ لە کارەساتەکە ڕابکێشم، ئەویش مەسەلەی کەشوهەوای بەڕێوەچوون و ئەنجامدانی تاوانەکەیە؛ لای زۆربەی شاهیدحاڵەکان ئەنفال وەک هەڵگیرساندنی قیامەت سەیر دەکرێت، تا ئێستاش ڕزگاربووەکان و شاهیدحاڵەکان کاتێک باس لە کارەساتەکە دەکەن، چیرۆکەکانیان دەگێڕنەوە کارەساتەکە وەک هەڵگیرساندنی دەگێڕنەوە و دەیخەنە ڕوو، لەو وتووێژانەی کە لەگەڵیان ئەنجام

دراوە. ڕزگاربووەکان و شاهیدحاڵەکان ئەوە دووپات دەکەنەوە "تەنیا خوا دەیزانی چیمان لێ دەکەن و بۆ کوێمان دەبەن" ئەگەر لە قسەی شاهیدحاڵەکان ورد بینەوە، ئەو کەشوهەوایەمان بۆ دەردەکەوێت کە چۆن چۆنی کارەساتەکە ڕووی داوە، بارودۆخەکە (واتە ئەو دۆخەی کە بۆ ڕووداوەکە دروست کراوە و تێگەیشتن لێی) بەشێکی گرینگی کارەساتەکە پێک دەهێنن. ئەوان بەبێ باسکردن لە دەسەڵاتی خوا ناتوانن باس لەو کارەساتە بکەن، لێرەوە کارەساتەکە بەتەنیا لە ناوەکەیدا کە ناوێکی دینییە تەواو نابێت، بگرە لە کاتی بەڕێوەچوونی پرۆسەکەدا ویستراوە جەوەکەش بکرێت بە جەوێکی دینی، هەروەک چۆن لە ئیسلامدا باس لە هەڵگیرساندنی قیامەت دەکرێت کە ئەمە جەوێکی دینییە کۆتاییی هەموو شتێکە و کەس کەس ناناسێت و هەموو کەس دوعا بۆ ڕزگاربوونی خۆی دەکات. ئاوەهاش لە پرۆسەی ئەنفال کە جگە لەوەی ناوەکە لە ئیسلامەوە وەرگیراوە پێویست بووە جەوێکی دینیشی بۆ برەخسێنرێت. ئەم کەشوهەوایەش بەڕوونی لە قسەی شاهیدحاڵەکانەوە بۆمان ئاشکرا دەبێت. هەر لەبەر ئەوە ئەم مەبەستانە "بەکارهێنانی ناوێکی دینی و دروستکردنی جەوێکی دینی" گرێ دراون بە ئامانجێکی سیاسییەوە، لەو پرۆسەدا سوود وەرگرتن و بەکارهێنانی دین بۆ لەناوبردنی کەسانی دیندار دەبینین. ئەوەی لە کارەساتی ئەنفال ڕووی داوە بەدرێژاییی مێژوو ئیسلامی ئەم جۆرە بروبیانووە بۆ لەناوبردنی بە کۆمەڵ وێنەی نابینین. کەشێکی دینی و ناوێکی دینی بۆ لەناوبردنی کۆمەڵە هاووڵاتییەکی سادەی موسڵمان. ئەگەر سەیری ئەو ڕەوشە بکەین دەبینین، ئەو وێنەیەی دەسەڵات وەک دەسەڵاتێکی ئاسایی کە حوکمی دنیا بکات نابینرێت، بگرە لە زەینی شاهیدحاڵەکان و ڕزگاربوواندا وا وێنای ئەو دەسەڵاتە کراوە کە دەتوانێ بێتە هەموو شوێنێ، چاوی لەسەر هەموو کون و کەلەبەرێک بێت، دەسەڵاتی بەسەر هەوا، ئەستێرەکان و ئاسمانیش هەبێت. لەبەر ئەوە وێناکردنی بەعس لە ناو بیرکردنەوەی ڕزگاربووەکان و شاهیدحاڵەکان زۆر گرینگە تا کارەساتەکانی و قۆناغەکانی ببینین. نەک

لەبەر ئەوە بەتەنیا بەعسزیزم بەس بووە بۆ ئەوەی سەراپای ژیانی خەڵکی تێک بدات و شوێنەواری کارەساتەکانی و ئەخلاقەکەی نەگۆڕێت، بگرە لەبەر ئەوە بەعس لە چاو ئەو دۆخەی کوردی ڕووبەڕووە وەک تیشک، تیژ و خێرا هات و ڕۆی، وەک تیر کۆمەڵگەی کوردی بڕی و دیار نەما. یەکێک لە بەرجەستەبووی ئەو خەیاڵە شاراوە ئەگەر لە بیرکردنەوەی دامەزرێنەرانیەوە سەیری بکەین تێ دەگەین کە دەیویست بەبیانووی جیاوازی نەتەوەیەوە خەڵکی بکوژێت و دواتر خۆشی. ئەم تێڕوانینەش لە وتارەکانی میشیل عەفلەق بەڕوونی دەیبینین[1]. دواتر ئەو هەستە لای سەدام حوسێن گەیشتە لووتکە. ئەو لە زۆر وتاری خۆیدا ئەوەی دووپات دەکردەوە "من لە دوای خۆم خۆڵەمێشتان بۆ بەجێ دەهێڵم، عێراقێکتان بۆ جێ دەهێڵم، تەنیا خۆڵەمێش و سووتووی تێدا مابێت" هەروەها لە هەشتاکانیشدا ئاگەداری کوردی کردبوو کە ئەگەر دانیشتنی لەگەڵدا ساز نەکەن، ڕێک نەون لەگەڵی ئەوا چی لە دەست بێت دەیکا، کوردستان دەکات بەخۆڵ، دەست بۆ دەستی هەموو دەوڵەتێک درێژ دەکات، تەنانەت نەیارەکانیشی بۆ ئەوەی سەرکەوتوو بێت، لە کوشتن و لەناوبردنی کورددا.

پێش ڕاپەڕین مەترسییەکانی ئەنفال بەردەوام بوون. لەگەڵ ئەو هەموو کارەسات و مەترسییانەدا کە ڕووبەڕووی ئەو هاووڵاتییانە بووبووەوە، کەچی هاووڵاتییانی زۆر ناوچەی کوردستان بیریان لە کارەساتەکە نەدەکردەوە و کەسوکار و ڕزگاربووەکانی هەراسان دەکرد. لەو کاتەدا ئەخلاقێک نەبوو کە کورد پێکەوە گرێ بداتەوە، گیانی ناوچەگەری و خێڵگەری تەواوی کاریگەرییەکانی کارەساتەکەی داگیر کردبوو، لە ئاستی گشتیدا ئەو هەستەی بەرامبەر بە ئەنفال و هەڵەبجە لە دوای ڕووداوەکە ڕوو دەدات، ڕۆڵێکی گرینگی هەیە لە فەرامۆشکردنی.

ئەوەی هەست بینیمان و خوێندوومانەتەوە پێش ڕاپەڕین تەنیا خانەوادە و

---

(١) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: في سبيل البعث، ميشيل عفلق، دار الحرية للطباعة – بغداد ١٩٨٥.

کەسوکاری قوربانییەکان هەستیان پێ دەکرد و بیریان لە کارەساتەکە کردووەتەوە، بۆ ئەم ڕاستییانەش بەڵگەی زۆرمان لە بەردەستن، هەموومان دەمانبینی بارزانییەکان دوای پرۆسەکانی لەناوبردنیان چۆن دەژیان، چۆن بە گەڕەک و شەقامەکانی ئەم کوردستانە بۆ ژیان دەسووڕانەوە. ژنە بارزانییەکان دوای ئەنفال چییان پێ کرا و کورد چۆن ڕێزی دەگرتن؟ هەروەها کەسوکار و ڕزگاربووانی گەرمیانیش وەها بوون، لەو کاتەدا گوتار و ئەخلاقی کوردی لە ژێر سێبەری بێباکی و بێ منەتیدا دەژیا. نەدەتوانرا ڕووداوەکان وەک ئەوەی کە ڕوو دەدەن تەماشا بکرێن و بیریان لێ بکرێتەوە. زۆرێک لەو ڕۆشنبیرانەی لە بواری ئەنفالدا کاریان کردووە ڕۆشنبیران و نووسەرانی شارەکانی کوردستان تاوانبار دەکەن کە لە سەرەتای تاوانەکەدا، ئەوان بێدەنگ بوون و دوای پرۆسەکەش بە جیدییەوە کاریان بۆ نەکردووە (لە سەرەتای پرۆسەی ئەنفال، ڕۆشنبیران و ئەدیبەکان ئەوەی بیریان لێ نەکردەوە ئەنفال و کاریگەرییەکانی بوو، پێش ڕاپەڕین تەنیا کەسوکاری قوربانییەکان و ڕۆشنبیرانی گەرمیان بوون کاریان بۆ کارەساتەکە دەکرد و بیریان لەوە دەکردەوە چارەنووسی ونبووەکان بزانن، زۆربەی ئەو کەسانەی کە بۆ ئەنفال کاریان دەکرد کەمترین ڕۆشنبیر و ڕووناکبیری شارەکانی تر بوون، زۆربەی ئەو ڕۆشنبیر و نووسەرانەی کە کاریان لەسەر ئەنفال کردووە خەڵکی گەرمیانن، ئەو کارانەش کە ئەو کاتە کران کاری سادە بوون و زۆربەیان هەوڵی شەخسی بوون، ئەوان دەڵێن کارکردن بۆ ئەنفال لەلایەن گەرمیانییەکانەوە بەم شێوەیە درێژەی کێشا). بۆ کارەساتی هەڵەبجەش هەمان فەرامۆشی دەبینین خەڵکێک ئەوەیان بەچاوی خۆیان بینیوە پاش چەند ڕۆژێک دوای کارەساتەکە گەورەترین ئاهەنگ گێڕدرا، هەروەک ئەوەی شتێ ڕووی نەدابێت، ئەوان ئەوەیان بینی کە نە لەسەر شەقام و کۆڵانەکان نە لە نێو ماڵەکانیان ژیانیان نەمابوو، بەعس بەدوای ئەو خێزان و ماڵانەدا دەگەڕا کە لە هەڵەبجە هەڵهاتبوون و ڕوویان کردبووە شارە کوردییەکان، کوردەکانیش بەدیار کارەساتەکانیاوە هەڵدەپەڕین و ئاهەنگیان دەگێڕا. لەگەڵ ئەم هەستەدا

کەسانێکیش هەن کە دەیانەوێ کارەساتەکان وەک خۆی ببینن. چەند شاعیرێک لەو کاتەدا شیعریان وتووە و ویستوویانە بیر لە کارەساتەکە بکەنەوە و هەستی خۆیان دەربڕن. ئەم هەستەش لە ڕێگەی گرێدانەوەی بەهای خود بەبەهای خاک و میللەتەوە بووە لەو کاتەدا وا بیر لەو کارەساتانە دەکرایەوە کە کورد پێویستە قوربانییەکان وەک خۆیان وێنا بکات و بیریان لێ بکاتەوە نەک بیەوێت سوود و قازانجیان لێ بکات و کورسی و دەسەڵاتیان پێ بەدەست بێنێ. دڵشاد مەریوانی (١٩٤٧-١٩٨٩) لە شیعرێکیدا کە لە ١٩٨٨/٤/٢٦دا نووسیویەتی. بەها و بوونی خۆی گرێ دەداتەوە بە کارەساتی هەڵەبجەوە، هەروەها ئەوەش بەڕوونی دەخاتە ڕوو کە پێویستە هەڵەبجە و کارەساتەکانی کورد، بە باشی گرێ بدەینەوە بەخۆمانەوە نەوەک بیانگۆڕینەوە بە کورسی، پارە و سەفەرکردنەوە؛ ئەو دەڵێ:

نرخی من.... نرخی میللەتە
نەسەیارە، نەکورسی، نەکۆشکە، نە ئۆتۆمۆبێل
نەدەعوەتە
نەناردنە ئەورووپایە
نەبەخشینی پلە و پایە
نەمەدح و فو پیاکردنە، نەدۆلارە
نە لە ئێستگە باسکردنە، نەهەڵدانە وەک کۆلارە
نرخی من... نرخی میللەتە

***

نرخی من.... نرخی میللەتە
نرخی خاک و نەتەوەیە
نرخی ئەم گەلە چەوساوە کلۆڵەیە
من ئەم خاکە جێ ناهێڵم
وەک تیا ژیام

وەهاش سەربەرز تیای دەمرم
نرخی من... نرخی میللەتە

***

دڵشاد مەریوانی لە سەرەتای ڕووداوەکەوە ئەو مەترسییە دەخاتە ڕوو کە نەهامەتی و کارەساتەکانی کورد بەکار دەهێنرێت بۆ بەدەستهێنانی دەستکەوت، ئەم هەستەی شاعیر ئەگەر لەلایەکەوە گرێدراو بێت بەو حاڵەتانەوە کە ئەو کاتە بینیویەتی ئەوا لایەنێکی دوورتری بینیوە، ئەویش بینینی چارەنووس و داهاتووی ئەو کارەساتانەیە. ئەو پێشبینیی ئەوە دەکات کە لە داهاتوودا کارەساتەکان دەبنە شوێنی بەدەستهێنانی دەستکەوتی مادی و خۆشگوزەرانی. لەو شیعرەدا بە ڕووی ئەوە بەیان دەکات کە ئەو کارەساتە بەکار دەهێنرێت بۆ پاراستنی دەسەڵات. دڵشاد مەریوانی خاڵێکی گرینگی تر لە ڕێگەی ئەو شیعرەوە دەخاتە ڕوو ئەویش مەسەلەی بەستنەوەی بەهای کارەساتەکانە بەبەها و ماناکانی خاکەوە. وەک گوتمان ئەمەش لە ڕێگەی گرێدانەوەی بەهای خۆی بەبەهای خاک و میللەتەوە. ئەمەش سەرەتایەکی تازە بووە بۆ گرێدانەوەی خاک و کارەساتەکان بەیەکترەوە. ئەو دەڵێت:

ببوورن لێم کە نیشانم
قوڵپی خوێنی گەرووی منداڵێکی کوردە
لە هەڵەبجە
کە بە گەردوونی وتە گەوجە
وا من گوناهبارم تەنیا...
بەڵام چی بکا هەلاڵە و بەیبوون و وێنجە؟![٢]

هەر لەو کاتەدا گەلێک شاعیر باس لە کارەساتەکان دەکەن و هەستی خۆیان بۆ ئەو نەهامەتی و کارەساتانە دەردەبڕن کە لە ئەنفال و هەڵەبجەدا ڕووبەڕوویان بووەتەوە.

(٢) بڕوانە: دڵشاد مەریوانی، پەلکەزێڕینەش نامۆ مەکەن، چاپی یەکەم، سلێمانی ١٩٩٨، لاپەڕە ٣٩٢.

شـوێن، کات پرۆسـەکانی لەناوبردن

نەک بۆ پرۆســەکانی لەناوبردن، بگرە لە زۆر مـەسـەلەی پێـوەست بەمـرۆڤـەوە (کات – شـوێن) دوو مەسـەلەی هەسـتیارن. لە کۆنەوە تا ئێستا ئەم دوو بوارە (کـات – شوێن) جێگەی بایەخی فـەیلەسـووف، ئەدیب و پێغەمبـەرانیش بووە. ئێـمـە لێرەدا بـەوردی ناگـەڕێینەوە سـەر باس و خـواسـتی ئـەم دوو بوارە یان پشکنینی جـەوهـەری ئەم دوو ڕەگـەزە تـایبـەت بە بوون و جـەوهـەری مـرۆڤ و دەوروبەر و دنیـا. بگرە تەنیـا ئـامـاژەیەکی کـورتی ئـەو دوو دۆخـە دەخـەینە بەرباس کـە پێوەسـتـە بەباسـەکـەمانەوە، چونکە ئێمـە نـاتوانین قسـە لەسـەر ئەنفال بکەین و بیری لێ بکەینەوە بێ ئەوەی ئاماژە بەهـەندێ لایەنی گرینگ و ڕیشەی ئەو کارەساتە نەدەین لەوانە:

یەکەم: "شوێن"ی کۆمەڵکوژییەکان.

دووەم: "کات"ی کۆمەڵکوژییەکان.

یەکەم: شوێنی کۆمەڵکوژییەکان

ئەگـەر سـەیری کـارەسـاتەکـانی کـورد بکەین دەبینین هـۆکـارەکـانی ئەو کارەساتانە بەتەنیا گرێ نەدراوە بە تەوژم و بزووتنەوە سیاسییەکانییەوە، بگرە ویسـتـراوە وێرانکارییـەکـان بگاتـە قـووڵاییی کـولـتـوورەوە هـەر لەبـەر ئەوە ئەو کـارەسـاتانە گرێدراویشن بە وێرانکارییـەکی قـووڵی ڕۆحی و ئەخـلاقییـەوە. ئەو شـوێنانەی کـە کرابوونە ئامـانجی تێکدان و وێرانکاریی گوندەکان بوون. ئەگـەر سـەیری مێژووی پرۆسـەکانی سڕینەوە و لەناوبردنی کورد بـکەین ئەو ڕاستییـە دەبینین کە گوندنشینەکان و شوێنەکەیان قوربانیی یەکەم بوون. گوندەکان لە ڕیزی یەکـەمـی ئامـانجـەکـانی سـڕینـەوە و لەناوبردنن. ئـەمـەش گـرێ دراوە بە باسـێکی عـەقـڵـیی ڕووتەوە، هـەر بەو بۆنەوە پێـویسـتـە بەجـیـدی بیـر لە ئامانجـەکانی وێرانکردنی گوندەکان بکەینەوە. ئەگـەر سەیری کۆی پرۆسـەکانی لەنـاوبردنی کـورد بکـەین دەبینین بەتـەنیـا بیـانوویەکی سـیـاسی نیـیـە بۆ وێرانـکردنی شـوێنەکـان و لەنـاوبردنی خـەڵکەکـەی، بگرە هـەوڵێکە بۆ ڕەگ و

ڕیشـەدەرکێشـانی ئەو بیرکردنەوەی کە کـورد هەیەتی. یەکێک لە بنیـاتەکانی بیـرکـردنەوەی مـرۆڤی کـورد بەسـتـراوە بە (شـوێن)ەوە. ئەو بنیـاتـەش لە بیرکردنەوەی مرۆڤی کورد بەها و مانای تایبەتی هەیە. بۆ وێنە ئەگەر سـەیری "گوندەکان وەک شوێن" بکەین ئەوا کورد زۆرتر گرێ دراوە بەو بەهایانەوە کە گوندەکـان بۆیان دروست کردووە هـەر لە بیناسـازییـەوە بگرە تا دروسـتکردنی جلوبەرگ و ئـەخـلاقی مـێـوانداریەتی. هەروەهـا گوندەکـان بوونەتـە هۆی ئەوەی کورد گرێ بدەنەوە بەسروشتەوە. لەبەر ئەوە پێویستە باس لـە بەهاکانی گوند وەک شـوێن لای کـورد بخـەینە ڕوو تا مـەترسـیی ئەو وێرانکارییـەمـان بۆ دەرکـەوێت کـە بەتەنیـا ئامـانجـەکـە مـرۆڤ نیـیـە، بگرە یەکـێک لە ئامـانجـە گـرینگەکـان (شـوێن)ـە. شـوێن وەک خـوڵقـێنەری کـولتـوورە هـەر لـەبەر ئەوە دەسنیـشانکردنی ئەو شـوێنەش لە پێناو سڕینەوە و وێرانکردنـی ڕەگ و ڕیشـەی کـولتـوورییـە. هـەرچەندە ڕەنگە زۆر کـەس ئەو حـاڵەتـە یان ئەو هەسـتـەی کـە گوندەکان بۆ کورد دروستـی دەکات بەشێکی تری پێوەستە بـە (نۆستالۆجیاوە. واتە ئیشـتیـاقی گەڕانەوە بۆ نیشـتمـان و دەردی غەریبی)[٣] هـەر لەبەر ئەوە ئەو بیرکردنەوە کە گوندەکان دروستـی دەکەن گرێ دراوە بە هەستێکی ڕۆحییەوە. ئەم خۆگرێدانەوەش بە گوندەوە لە ناو کـورددا بەدرێژاییی ئەدەبی کلاسـیکیی کوردی دەیبنین، بەڵام سـەرنجڕاکێشـترین ئەو وابـەسـتـەبوونە بە شـوێنەوە لای مـەحـوییە. لای مـەحـوی جـۆرە هـاوسـەنگییـەکی لە ڕادەبەدەر دەبینین لە نێوان ئەو شـتـانەی لە دەرەوە و لە نـاوەوەیدا هـەن. وێنەکـانی دەرەوە هـەمـوو کـات بەشـێکن لەو شـتـانەی کـە لە نـاخـیدا هـەن. ئەم هـاوسـەنگییـە بۆ خـۆگـرێدانەوە بـەدەرەوە شـوێن بـۆی دروست کـردووە. لـەبەر ئەوە هـەر ئـەم هـێـزی هـاوسـەنگییـەیە کە ئەو حـاڵەتە ڕۆحییـە لە شـیعرەکانیدا بەرجـەستـە دەکات. دواتر عـەشـقی ئەو بۆ سـروشت و دنیـای مـوتەناهـی دروست دەبێت. دەتوانم ئەوە بڵـێم کـە ئەگـەر گـوندەکـان نـەبن مـرۆڤ ناتوانێت سـروشت وەک خـۆی

(٣) زرتشت نیچه کیست؟ هایدگر، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، انتشارات هرمس، چاپ معراج، تهران، ١٣٧٨ص ١٧.

ببینێت. گوندەکان بوونە ڕێگەیەک بۆ ئەوەی سروشت وەک خۆی بینین، ئەگەر گوندەکان نەبوونایە ئێمە بەو شێوەیەی کە لە ئەدەبدا دەیبینین هەستمان بەجوانی و گرینگی و گەورەیی سروشت نەدەکرد. گوندەکان بوونە دەرگەیەک، ڕووناکییەک بۆ ئەوەی سروشتیان تێدا دەرک پێ بکەین. سروشت بە وێنە ڕاستەقینەکەی خۆی، بەو شێوەیەی کە مەولەوی دەیبینێ. مەولەوی لە گوندەکانەوە سروشتە ڕاستەقینەکە دەبینێ، ئەم بینینەش وای لێ دەکات ببێتە مێوانی ئەوێ، کاتێکیش دەبێتە مێوانی جوانی و ئاوی سازگار و هەوای پاکی زەڵم،(*) ئیتر خۆی وەک مێوانی سەر زەوی دەزانێت.

مەولەوی لە ڕێگەی زەڵمەوە باس لە عەشقی خۆی بۆ سروشت دەکات، بەڵام ئەوەی سەرنج ڕاکێشە ئەم عەشقەی ڕاستەوخۆ لە ڕێگەی خۆیەوە بۆ سروشت بەیان ناکات، بگرە لە ڕێگەی خستنە ڕووی عەشقی زەڵمەوە بۆ سروشت عەشقی خۆی بۆ سروشت دەخاتە ڕوو (ئەو وا هەست دەکات تاڤگەی زەڵم دڵدارێکی ڕاستەقینەیە لەبەر دەردی عەشق لە ژیانی خۆی هەراسان بووە و خۆی دەدات بەو تاش و بەردەدا و پەرش و بڵاو دەبێتەوە و دەبێت بە تۆز).(٤) لێرەوە ئەو گیان دەکات بەبەری زەڵمدا بۆ ئەوەی تەعبیری پێ بکات، دواتریش گیانی بەبەری نەسیم و شنەبا دەکات هەروەک تاڤگەی زەڵم. ئەم تەعبیرکردنە بۆ ئەوەیە مرۆڤ وەک سرووشت و سرووش وەک مرۆڤ وێنا بکات. ئەمەش بەشێوەیەکی ڕوون لەو بەیتانەدا دیارە کە (هەستی مرۆڤانەی داوە بەشەماڵ و تەنانەت زۆرجار بەرزی کردووەتەوە بۆ ئاسۆیەکی باڵاتر لە مرۆڤ کە نەک هەر خاوەنی تێگەیشتن و هەست و سۆزن بگرە کاری وایشی پێ دەکرێت کە بەهیچ مرۆڤێک ئەنجام نادرێت)،(٥) مەولەوی یەکێکە لەو شاعیرە دەگمەنانەی

(*) ناوچەی زەڵم یان زۆرجار بەناوی زەڵم دەیناسینەوە دەکەوێتە نزیک شارۆچکەی خورماڵی هەورامان.

(٤) مەولەوی و سرووشت، عەلی عومەر قەرەداغی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨ لاپەڕە ١٣.

(٥) مەولەوی و سروشت، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٩.

کـە لە ڕێگەی سـروشـتــەوە مـرۆڤ دەکـاتە مـێـوانی زەوی. هەر لەبەر ئەوە مێوانداریەتیی سروشت بەشێکی گەورەی کارەکانیەتی. لێرەدا گەڕانەوەی سـروشت بۆ گـوندەکـان مـەبـەست لەوە نییـە کـە شـارەکـان بەشـێک نین لە سـروشت، بگرە مـەبەست ئەوەیە هێـشـتـا گـوندەکـان لەلایـەن مـرۆڤـەوە ڕاو ناکرێت و لەناو نابرێن، مرۆڤ هێشتا لەوێ خەریکی ئاوەدانکردنەوەی زەوی و خۆیەتی.

مـارتن هـایدگـەر لە وتارێکدا بـەناوی (بۆچی پێم خـۆشـە لە لادێ بژیم؟)[٦] ئەم وابەستەبوونە بە گوندەوە دەخاتە ڕوو، ئەو پاش ماوەیەک زۆر لە کارکردن وەک مـامـۆسـتـا دەگـەڕێتـەوە بۆ گـوندەکـەی و لەوێ ژیـان بەسـەر دەبات، لەو ماوەیەدا بە وردی سەرنجی شتەکان دەدات، هایدگەر لە وتارەکەدا عەشق و خۆشەویستیی خۆی لە ڕێگەی عەشقی پیاوێک بۆ باخەکەی بەیان دەکات، پیرەپیاوێک چۆن هەموو ژیانی بەخشیوەتە باخەکەی. ئەم وابەستەبوونە لای ئەو، هەمـان وابـەسـتـەبـوونی مـرۆڤـە بەسـروشـتـەوە لای مەولەوی. هـایدگـەر بیرکردنەوەی مرۆڤ دەگەڕێنێتەوە بۆ سرووشتی گوندەکان، پێی وایە هیواکان لەوێن، لەو شـوێنەدان کـە دەزانرێت چۆن سـروشت بەخـێـو بکرێت، نـەک لە شــارەکــان کــە ڕاوی ســروشت دەکــرێت. هەر لەبەر ئەوە بیــرکــردنەوە لە وێرانکردنی گوندەکانی کوردستان واتە لە ڕەگ و ڕیشەدەرکێشانەی ئەو هێزە مەعنەوییە کە ڕەگەکانی لە دڵی ئەم زەوییەدان. وێرانکردنی گوندەکان بۆ لەبن دەرهێنانی ئەو ڕۆحـەیە کە وای کردووە ئێمـە جارێکی تر هەم ئینتمامان بۆ ئەم خاکە نەبێ، هەم حەز بەوە نەکەین ڕۆژێ لە ڕۆژان ئاوەدانی ببینین.

دووەم: کاتی کۆمەڵکوژییەکان

بەسەر شار و دەشت و دەردا
وەک ڕەهێڵە
لە یەک تاوا

---

(٦) لماذا نحب البقاء في الريف، مارتن هايدغر.

مردنی نیو دەقیقەیی
پۆل پۆل مرۆڤی کورد باری
بەچەند چرکەیەک چی دەکرێ
چی گیاندارە دەبێ بمرێ
بەدیار زەقەی چاوی هەرچی
بنکە و دەزگای ئینسان هەیە
هەرچی کەوا ئەنجوومەن و
دەستەی نێودەوڵەتان هەیە
بەبەرچاوی چی ئاین و
چی فەلسەفە و ویژدان هەیە
چی ئینجیل و قورئان هەیە
مەسیحی و موسڵمان هەیە
جاران "نالی"
بۆ "حەبیبە" و
بۆ "خاک و خۆڵ" شیعری دەوت
یان "مەولەوی"
بۆ مەرگی "عەنبەر خاتوون"ی
بەخوڕ فرمێسکی شیعری ڕشت
خۆ "کەمالی"
بۆ "ئەحمەد موختار"ی شاعیر
دڵۆپە ئەشکێ بوو درشت
دوێنێ "گۆران"
بۆ "هیوا"ی جگەرگۆشەی و
"ساوای بێ دایک" چیی نەگوت
بەڵام شاعیری کورد ئەمڕۆ

دەبێ پرسەی شیعری گەرم
نەوەک بۆ تاقە ئینسانێ
بۆ گەڵارێزانی مرۆڤ
مرۆڤی کورد
بەم بەهارە
بۆ وەرزی خەزانێ دانێ
بۆ وەرزی خەزانێ دانێ)(٧)

کاکەی فەلاح

هەمووممان ئەوەمان بینی، بەڵام سەرنجی ئەوەمان نەدا و بیرمان لەوە نەدەکردەوە کە بۆچی لە وەرزی بەهاردا بە کۆمەڵ دەکوژراین، بەڕاستی ئێستا پێویستە بیر لەوە بکەینەوە و لە خۆمان بپرسین بۆچی زۆربەی کۆمەڵکوژییەکانی کورد لە وەرزی بەهاردا ئەنجام دەدران؟

دیاریکردنی ئەم وەرزەش بەتەنیا ئەنفال و هەڵەبجە ناگرێتەوە، بگرە ئەگەر سەیری پرۆسەکانی لەناوبردنی کورد لە ماوەی سەدەی بیست و کۆنتریش بکەین تێ دەگەین لەو وەرزەدا ڕووبەڕووی کوشتن و لەناوبردن بووەتەوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دۆخێکی تایبەتی کورد لەو وەرزەدا تێیدا دەژی. لە ناو کورددا هەمووو هێز و گوڕ و تینێک بەبەهار دەست پێ دەکات. ئەگەر ئەم حاڵەتە لەلایەکەوە پێوەندیی بەهاتنی سەری ساڵی کوردییەوە بێت، ئەوا لەلایەکی ترەوە وەرزی بەهار کاتی دەست پێکردنەوەی چالاکییە فیزیکی و مەعنەوییەکانیەتی، هەر لەبەر ئەوە دیاریکردنی ئەو وەرزە بۆ لەناوبردن بەهای تایبەتی هەیە. ئەم چالاکییە فیزیکی و مەعنەوییەی کورد لە بەهاردا نەک بەتەنیا لە زەوی کێڵان و گەشتوگوزاردا خۆی دەبینێتەوە، بگرە هەستێکی تایبەتیشی پێ دەبەخشێت بۆ تەماشاکردنی دەوروبەر و دنیا و سروشتەکەی. مەولەوی دەربارەی بەهار دەڵێت:

(٧) کاکەی فەلاح، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٣٥٩.

(وەهارەن، سـەیرەن، سـەوزەی دیاران[8]
نم کەوت نەدیدەش چون شەو بێداران[*]
پەی دڵەی مـانیـای دەروون مـەلالان
سـایە بەسـتـەوە خـەیمەی گـوڵاڵان[**]
بۆی یەخـەی سـەحـەر پەی دەمـاخ دڵ
مـانۆ وەنەسـیم جـێب جـەمین گـوڵ[***])

سەرنجڕاکێشترین شت کە لە وەرزی بەهاردا هەستم پێ کردبێ و وا بکات من گرێ بداتەوە بە خاک و سروشتەوە (بۆنی بەهار)ە لەو پارچە شیعرەدا، مەولەوی جگە لە خۆبەستنەوە بەتەماشاکردنی سروشت لە ڕێگەی بەهارەوە باس لە بۆنی بەهار دەکـات. ئەو، بۆنی بەهار بەبۆنی سنگ و بەرۆکی یار دەچوێنێ.

بۆنی بەهار گـوێت لێ دەبێت، دەیچـەژی و زیندووت دەکـاتەوە. هەروەها بەهۆی ئەو بۆنەوە دەتوانی هەست بەبوونی سروشت و جوانی و گەوهەری

(٨) بۆ زانیـاریی زیاتر بڕوانە: دیوانی مـەولەوی، مـەلا عـەبدولکەریمی مـودەڕیس، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم: سلێمانی ٢٠٠٦ لاپەڕە ٤٤٨.
مامۆستا مەلا عەبدولکەریم مودەڕیس بەم شێوەیە شەرحی ئەم شیعرە دەکات. ئەو دەنووسێت مەولەوی ئەم پارچە شیعرەی لە سەرچاوەی زەڵم وتووە کاتێک لە بەهار لەگەڵ هەندێ دۆست و برادەریدا چووە بۆ ئەوێ بۆ سەیران.

(*) واتە بەهار وەختی تەماشایە، سەوزە گیای دەشت و کێوەکان ئاونگ نیشتووتە سـەرچاویان وەک پیـاوانی خـوا کـە شـەو ناخـەون و بیر لـە خـوا دەکـەنەوە و فرمێسک لە چاویاندا دەدرەوشێتەوە.

(**) مانیا: ماندوو. واتە خێوەتی گوڵاڵەکان سێبەریان کردووە بۆ دڵی ماندووی دڵ پڕ لە خەفەتەکان.

(***) مانو: دەشوبهێت. جیب: سنگ و بەرۆک. واتە بۆنی بەرەبەیان لە هەوای سنگ و بەرۆکی نازداران دەچێت لە خۆشکردنی دەماخی دڵدا.

کـوردسـتـان بکەیت. "بۆننامـە"ی شـێـرکـۆ بێکەس هەرچەندە گێـڕانەوە و دروسـتکردنەوەی هـەڵەبجـەیە بەرەو نـەمـری. ئەو لـەو قـەسـیـدەدا وا دەکـات هەڵـەبجـەمـان هـەردەم لەبیـر بێت، بەڵام دەرکـەوتنی بۆننامـە پێش ئەوەی وابەستە بێت و گرێدراو بێت بەبۆنی چەکەکانـی کوشتن، پێم وایە دەرکەوتنی بۆننامـە گـرێ دراوە بـەبۆنی بەهـارەوە. واتە ئەوە بەهـارە وا دەکـات بـۆننامـە بنووسرێت نەک بۆنی سێوەکان و چەکەکانی مردن لە هەڵەبجەدا. ئەم هەستە ناوەکییە لە ناو شیعری کوردیدا پانتـاییەکی فراوانی داگیر کردووە بەشێکی زۆری شـاعیـرانی کـورد نەیانتـوانیـوە خـۆیان لە سیـحر و جـوانیی ئەو وەرزەی کوردستان دوور بگرن، زۆربەی شاعیرە کوردەکان لە قۆناغە جیاوازەکانی ئەدەبی کوردیدا، شیعریان بۆ عـەشق و خۆشەویستی و جوانیی وەرزی بەهار نووسیـوە، زۆربەیان کـوردسـتـانیـان بە بەهـەشت وەسف کـردووە ئەمـەش لەبەر ئەوە ئەو شـاعیـرانە لە نـاو وەرزی بەهـاردا بە بۆن، ڕەنگ و جـوانیی بەهـارەوە کـوردسـتـانیـان وەک بەهـەشت بینیـوە و وێنای کـردووە. واتە ئەو وەسـفکردنەی کـوردسـتـان بەبەهـەشت لـە ناو وەرزی بەهـاردا هـاتووەتە دەرەوە واتە ئـەگـەر لە ناو بەهـاردا نەبوایە ئـەو شـاعیـرانە نەیاندەتوانی وەسـفی کـورسـتـان وەک بەهـەشت وێنا بکەن، وەک وتمان زۆر شاعیر وەسفی خۆشیی بەهاری کردووە، تەنانەت سروشت و جوانیی خـۆشیی بـەهـەشتیان لە ناو بەهـاردا وێنا کـردووە وەک گـوتمان مـەولـەوی دیارترین شـاعـیـرە کـە بـەقـووڵی ئەم وێنـاکـردنەی لە شیـعـرەکانیدا بەرجـەسـتـە کردووە، دواتر گـۆران بەشـێـوەیەکی سـادەتر ئەم حاڵەتەی خستووەتە ڕوو.

یەکـەمیـان: بۆ ئەوەی ئەو وەرزە کـە وەرزی گـەڕان و سـەیرانـە لە کوردەکان تێک بـدرێت و نەهێـڵـرێت خـۆشـی ببـێن و بەردەوام بیـر لە کـارەسـاتەکـانیـان بکەنەوە. کە ئەمـەشیـان دیوێکی تەواو تراجیدییـە و لە دوای ڕاپەڕینەوە کەمتر بیر لەم کارەساتە بەم شێوەیە کراوەتەوە.

دووەم: ئەگـەر ئەوە نـەکـرا؛ ئەوا دیوێکـی تەواو خـراپتـر بێـتـە ئاراوە و ئەم وەرزە ببێتـە هـۆی فـەرامـۆشـکردنی نەهـامـەتییـەکـان. ئەوەی ئـێمـە دەیبـینین و

سەرنجی دەدەین کورد لەم وەرزەدا کارەساتەکانیان بیر چووەتەوە و، بەهۆی سەفرە و سەیران و گەڕان، ئەو کارەساتانە لە بیر دەکەن بگرە ئێستا جۆرە هەستێکی تێکەڵوپێکەڵ هەیە لە یەک کاتدا شایی و شیوەن بۆ کارەساتەکانمان دەبینین. بەشێکیان دەگرین و بەشەکەی تریان پێ دەکەنن. ئێمە ناڵێین هەموو هەست و بیرکردنەوەمان ببێتە ئەو کارەساتانە، بگرە پێویستە هەستکردن بەو کارەساتانە و بیرکردنەوە لێی ببێتە بەشێک لە مانادان بە بەهاکانی بوون و مانەوەمان، چونکە بەدرێژاییی سەدەی بیست کورد هەستی بەبێ کەسی و هەڕەشەکانی لەناوبردن کردووە و هاواری کردووە، بەڵام نەخۆمان گوێمان لە خۆمان گرتووە و نەبێگانەکانیش گوێیان لێ گرتووین.

هەستکردن بەکارەسات و هەستکردن بەبوون

پێش ڕوودانی کارەساتی ئەنفال، کورد هەستی بە ڕوودانی شتێ کردووە و بەردەوام بیری لەوە کردووەتەوە کە شتێک ڕوو دەدات. ئەو دۆخە مرۆڤی کورد لەگەڵیدا ژیاوە و قسەی لەبارەوە کردووە، ئەم حاڵەتە بۆ هەستکردن بەڕوودانی ڕووداوێک لە ئەدەبی سەرەتاکانی سەدەی بیست دەیبینین، بەدرێژاییی ئەدەبی سەدەی بیست ئەم دۆخە تێیدا زاڵە و کورد هەستی بەڕوودانی ڕووداوێک کردووە. واتە کورد لە بەردەم کارەساتدا وەستاوە و خۆی ئامادە کردووە؛ لێرەشدا بیرکردنەوە پێش ڕووداو کەوتووە ئەوەمان نابێت لەبیر بچێت کە لە ماوەی سەدەی بیست و دوای پارچە پارچەبوونی کوردستان هۆکاری سیاسی یان ئایدیۆلۆجی لە ئارادا بوون، بەڵام ڕوودانی کێشەکە لای تاکی کورد هاتووەتە بوون کەواتە ئەنفال لە ناو زەیندا هەبووە کە ڕوو بدا، بەڵام شێواز و چۆنیەتیی کردەوەکە نەزانراوە هەر لەبەر ئەوە ڕووداوەکە پێش بەعسیزمە؛ بەعس تەنیا ئامێرێکی سیاسییە بۆ جێبەجێکردن هەر بۆ نموونە ئەو ڕۆژەی کە هەڵەبجە کیمیاباران کرا خەڵکەکە دەیانزانی دەکوژرێن، بەڵام ئەوان لە جێی خۆیان نەجووڵان. لە هەڵەبجە بووین هەواڵ

بڵاو بووەوە کە هەڵەبجە کیمیاباران دەکرێت هەموو کەسێک دەیزانی کە ئەم ڕووداوە ڕوو دەدات کەچی خۆشیان ئامادە دەکرد بۆی. خەڵکەکە لە ململانێدا بوون لەگەڵ ڕووداان و ڕوونەدانی کێشەیەک لەگەڵ بوونیان "ئێستا با ئەو پرسیارە بخەینە ڕوو بۆچی لە کاتی ڕوودانی ئەنفال هەموو دنیا بێدەنگ بوو لە کاتێکدا لە میدیاکانی دنیادا ئەو هەواڵە بڵاو بووەوە کە لە کوردستان کۆتای دنیایە و کوردەکان لە نیشتمانەکەیان لەناو دەبرێن. ئەم بێدەنگییە بەرامبەر کێشەی لەناوبردنی کورد دۆخێکی ناوەکییە پێوەندیی بەو بیرکردنەوەی دنیاوە هەیە بەرامبەر کورد. ئەگەر ئێمە ئەمە بە باوەڕەوە وەرگرین کەواتە بەعس تەنیا ئامێرێکە بۆ جێبەجێکردنی ئەو خەیاڵەی کە لە ناو بیرکردنەوەی (ئەوانی تردا) بۆی دروست دەبێت. ئەرستۆ لە کتێبی "مەنتیقی ئەرستۆ" باس لە دژەکان دەکات، ئەو پێی وایە مرۆڤ نابێت بیر لە دژەکان بکاتەوە بگرە پێویستە ئەو سەرچاوانە ببینێ کە دژەکانی لێ هاتووەتە دەرەوە. بۆ کارەساتەکانی کوردیش ئەم بیرکردنەوە ڕێگە ڕۆشن دەکاتەوە. ئێستا ئەگەر کورد تەنیا سەیری دژەکە بکات ئەوا بەعس بە خاوەنی بیرۆکەی لەناوبردن و سڕینەوە و بێدەنگیی دەوڵەتان و دنیاش بەرامبەر بەکارەساتەکان هەر لەو چوارچێوە دەبینێ و پێی وایە هەر هەمووی هەوڵ و بیرکردنەوەی بەعسە، بەڵام ئەگەر بیرمان لە سەرچاوەکانی بیرۆکەکە و هۆکارەکانی ڕوودانی ڕووداوەکان کردەوە بە قووڵی لەو مەسەلە بیر بکەینەوە مەسەلەکە تەنیا بیرکردنەوەی (ئەوانی تر)ە لە بەرامبەر بوونی کورد. لێرەوە مرۆڤی کورد تا ئێستا باس لە ئەنفال وەک دژێک دەکات کە لە بەرامبەری ڕووی داوە بەبێ ئەوەی سەرچاوەی ئەو دژانە بزانێ کە تێیدا ئەو ڕووداوەی لێوە هاتووەتە دەرێ، سەرچاوەکانی کێن و لە کوێوە بیرکردنەوەی لەناوبردنی هاتووەتە دەرەوە. واتە کورد نەیتوانیوە سەرچاوەکانی ئەنفال ببینێ، بگرە تەنیا ئەنفال وەک ڕووداوێک کە کردەوەی بەعسە سەیری کردووە و باسی لێوە کردووە وەک وتمان ئەو سەرچاوە ناوەکییە هێشتا ونە و کورد ناتوانێ پەی پێ ببات و بیری لێ بکاتەوە. تەنانەت ناگەڕێت، پرسیاریش ناکات بۆ لە کاتی ڕوودانی

هەڵەبجە و ئەنفالدا دنیا کەوتووەتە سەنگەرێکەوە و کوردیش بەتەنیا لە سەنگەرێکی تردا. هەر لەبەر ئەوە پێویستە باس لەوە بکەین کە پێش ئەوەی دنیا بەرامبەر کێشەیەکی گەورە کە بەسەر کورددا دێت بێدەنگ بێت، شاعیران هەستیان بەو بێکەسییە کردووە و لەبارەیانەوە شیعریان گوتووە ئەوەتا مەحوی باسی بێکەسیی کردووە ئەگەرچی بێکەسیی مەحوی بێکەسییەکی وجوودییە، بەڵام ئاماژەیەکی ڕوونی بێکەسیی کوردیشە لەسەر ئاستی دنیا.

مەحوی سەرەتای دیوانەکەی بەم شیعرە دەست پێ دەکات دەڵێ:

لەم بەحری فیتنە بەڵکی نەجاتت بدا خودا
داوێنی باخودا بگرە، بەردە ناخودا
بێکەس منم، کەسێ لە زبانم بگا نییە
هەمدەم خودا نەناسن و دەم پڕ لە یاخودا(٩)

هەروەها ئەحمەد موختار جافیش باسی لە بێکەسیی کورد کردووە و ڕاشکاوانە ئەو بێکەسییەی بەیان کردووە، شاعیر دەڵێت:

دەسا تێکۆشن ئەی قەومی نەجیب و بێکەس و مەزڵووم
بە گورجی قەتحی کەن ئەو ڕێگە دوورەی وا لەبەرتانە

شێرکۆ بێکەس، بێکەسیی کورد و بێکەسیی خوا وەک یەک وێنا دەکات، ئەم وێناکردنەی بێکەس بۆ کورد بەتەنیا وێناکردنێکی سیاسی یان واقیعیی ڕۆژ نەبووە کە کورد بێکەسە و هیچ دەوڵەت و نەتەوە و میللەتێک لەگەڵیدا نییە، بگرە ئەم وێناکردنە هەستکردنێکی ناوەکیشە کە بەشوێن سەرچاوەکانی غەریبیی مرۆڤی کورد دەگەڕێ هەستکردنە بەوەی کورد تەنیا خۆیەتی و بێکەس لە دنیادا دەژی. ئەگەرچی ئەم سێ جۆرە لە بێکەسی مانا و

(٩) دیوانی مەحوی، لێکدانەوە و کۆکردنەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و محەمەدی مەلا کەریم، چاپی یەکەم، ئینتشاراتی کوردستان ١٣٨١.

مەبەستی جیاجیایان هەیە، بەڵام ئەم هەستکردنە بە بێکەسیی مرۆڤی کورد ڕێگەی بێکەسییەکی واقیعیشمان بۆ ڕووناک دەکاتەوە کە مرۆڤی کورد بەردەوام هەستی بە بێکەسیی خۆی کردووە کە دنیا بەتەنگییەوە نایەت و ئەگەریش ڕووبەڕووی قڕکردن و لەناوبردنی یەکجارەکیش بێتەوە دنیا گوێی لێ کەڕ دەکات، ئەگەر سەیری کارەکانی شێرکۆ بێکەس بکەین ناتوانین جیایان بکەینەوە لە کارەساتەکان، ئەو وێنەی جارێکی تر لەدایک نابێت چونکە ئەو کارەساتەکانی لە خۆیدا و لە شیعرەکانیدا بەرجەستە کردووە. دوای ئەنفال و هەڵەبجە کارێکی نییە دوور بێت لە بەرجەستەکردنەوەی بوون و کارەساتەکانی کورد. تەنانەت بێکەسیی کورد و مێژوو پێکەوە گرێ دەداتەوە بە جۆرێک ناتوانرێت باس لە هیچ چرکە ساتێکی مێژووی کورد بکرێت بەبێ باسکردن و هەستکردن بەبێکەسییەکەی. لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی لێکۆڵەرەوان و کەسانی سیاسی و ئەکادیمیی نێو زانکۆکانی خۆرئاوا و وڵاتانی عەرەبی و ئەوانەی کە قسەیان لەبارەی ئەم کێشەوە کردووە پێیان وایە نەدەبوو ئەو کاتە دنیا لە بەرامبەر کارەساتەکانی کورد بێدەنگ بێت، بەڵام ئەوان ئەوەیان لەبیر چووە کە بیر لە شوێنی هاتنە دەرەوەی ئەو بێدەنگییە بکەن هەروەک ئێمە چۆن تەنیا بیر لە ئەنفال دەکەینەوە و سەرچاوەکانی ڕوودانی ئەنفال نابینین، ئەوانیش تەنیا بیر لە بێدەنگیی دەوڵەتان دەکەنەوە و سەرچاوەکانی ئەو بێدەنگییە نابینن ئەو کانگایە نادۆزنەوە کە ئەو بێدەنگییەی لێ هاتووەتە دەرەوە و قسە لە سەرچاوەکانی ئەو بێدەنگییە بکەن. لە ڕاستیدا سەرچاوەکانی ئەو بێدەنگییە کە خۆرئاوا بەرامبەر بە چەوسانەوە و لەناوبردنی کورد هەیبووە دۆخی ناوەکییە و پێوەندیی بیرکردنەوەی مرۆڤی خۆرئاواوەیە کە پێویستی بەوە بووە ئەوە ڕوو بدا، ئەو بێدەنگییە گرێ کوێرەی دەرخستنی هەست نەکردنە بەبوونی کورد لەلایەن دنیاوە، تا ئەو کاتەش نەک هەر ئەو وڵاتانەی کورد بەسەریاندا دابەش کراوە باوەڕیان بەوە نییە شتێک هەبێت بەناوی کوردەوە، بگرە دنیاش هەر بەو شێوەیە بووە شتێک نەبووە بەناوی کوردەوە تا شتێکیش هەبێت بەناوی لەناوبردنی ڕەگەزیەوە. بەکورتی

کـاتێک ئێـمـە هـەبین ئەو کـاتە لەبەر هـەبوونمان وەک نەتـەوەیەک لەسـەر ئەم زەوییە بیرمان لێ دەکرێتەوە، ئەو کاتە گەلان پێیان خۆشە لەگەڵمان بژین یان پێیان باشە پەڕاوێزمان بخەن و لەناومان بەرن. ئەگەر مێژوو بخوێنینەوە تێ دەگەین ئەو کـارەسـاتانە بەدرێژاییی سـەدەکانی ڕابردوو ڕوویان داوە دوای هەستکردن بە بوونمان دەستیان پێ کردووە. واتە بوونمان وەک نەتەوە بووەتە کێشە نەک بەدەستهێنانی کیانێکی سیاسی کێشە بێت. هەر بۆیەش پێویستە بوونمان هەست پێ بکەین و بیری لێ بکەینەوە ئەوجا بیر لە کارەساتەکانمان بکەینەوە، چونکە سـەرچاوەی کـارەسـاتەکـانمان دەسـتکەوت و قـازانجی سیاسی نییە، بگرە هەبوونمانە لە دنیادا و وای کردووە ڕووبەڕووی مەرگ بینەوە. هەر لەبەر ئەوە کـێـشـەی هـەبوونی کـوردیش پێـوەندیی نیـیـە بەبیرکردنەوەی ئەنفال، بگرە پێویستە کورد هەبێت بۆ ئەوەی بیر لە ئەنفال بکاتەوە کە ڕووداوێکە ڕووی داوە و پێویستە لەگەڵیدا بژی پێویستە لە ناو ئەنفالدا بیر لە ڕوودانی کارەساتی تر بکاتەوە.

باسی دووەم

بیرکردنەوە لە ئەنفال دوای ڕاپەڕین

لە هەر کوێیەک خۆت بتەوێ
ئەتوانی سێ ڕەنگ تێکەڵ کەی
بەیەکەوە و لە ناو یەکدا و لە ناو دۆڵدا
تێکیان هەڵدەی:
"شەوی مەرگ و
لمی سەحرا و
زریکەی کۆچ.."
بەیەکەوە تا بەیانی بیانشێلی
ئەنجام ڕەنگێک دروست ئەبێ، ڕەنگێکی نوێ
پێی ئەڵێن: ڕەنگی"ئەنفالی"![(١٠)]

شێرکۆ بێکەس

لە دوای پرۆسەکەوە، گەورەترین کارەسات ئەوە بووە خەڵکی کوردستان ئەنفال ناناسن و بیری لێ ناکەنەوە، بگرە تا چەند ساڵێکیش دوای ڕاپەڕین تەنیا گەرمیانییەکان بیریان لێ دەکردەوە و لەگەڵ ئازارەکانیدا دەژیان. ئەو کاتە بەهۆی تازە ڕزگاربوونی کوردستان خەڵک کەمتر بیری لە کارەساتەکانی دەکردەوە، کەسوکاری قوربانییەکانیان بەبەردەوامی لە هەواڵی کەسە

(١٠) ڕەنگدان، شێرکۆ بێکەس، ناوەندی چاپ و ڕاگەیاندنی خاک، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠١ لاپەڕە ٤٣.

نزیکەکـانیـان دەگـەڕان، شـاهیـدحـاڵەکـان و ڕزگـاربـووانی پرۆسـەکـەش چیرۆکەکانیان دەگێڕایەوە و باسی ئەو نەهامەتی و نەگبەتییەیان دەکرد کە ڕووبەڕوویان بووبووە، بەڵام تەنیا خۆیان ئەم ئازار و نەگبەتییانەیان هەست پێ دەکرد، وەک گوتمان شاهیدی شاهیدحاڵەکان[١١] بێ خەوشن تا لە قووڵایی ئەو کارەساتە تێ بگەین، بەڵام ئەوەی بینیمان پاش چەند ساڵێکی کەم کە هێشتا کەسوکاری قوربانییان چارەنووسی خۆشەویستترین کەسە نزیکەکانیان نەدەزانی کەسوکاری قوربانییەکان پێش ئەوەی بیر لە مردنیان بکەنەوە بیریان لای ئەوان بوو، بەڵام هەروەک ئەوەی کەس لەناو نەچووبێت دەست کرا بەشەڕی خوێناویی ناوەخۆ. ئەو ڕووداوە بووە هۆی ئەوەی هەموو کارەساتەکان ون بن و دەنگ و ڕەنگ و باسیان ون بێت. لە سەردەمی شەڕی ناوەخۆدا هیچ شتێک بەها و مانای خۆی نەما. تەنانەت کارەساتەکان بۆ شەڕی ناوەخۆ تەرخان کرا. لە بری ئەوەی گوندەکان ئاوەدان بکەنەوە و ئەو ناوچە زۆرەملێیانەی بەعس بۆ پاشماوەکانی ئەنفال دروستی کردبوون کە وەک کەمپی سەربازی سەیر دەکرا دابخەن، دەست کرایەوە بە وێرانکردنەوەی گوندەکان و کۆچ پێکردنەوەیان کە بەهۆی ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ ئاوەدان کرابوونەوە و خەڵکەکە ڕوویان کردبووە گوندەکانیان ناچار کران ڕوو بکەنە ئۆردوگاکان و شارەکان، هەروەها زۆربەی توانا مەعنەوییەکانیش هەر لە هەوڵی ئەدەبی و ڕاگەیاندن بیگرە تا هەوڵی سیاسی بۆ ئەو جەنگە تەرخان کرا، ئەدەبیاتی شەڕی ناوەخۆ ئەدەبیاتی قۆناغێکی نوێ بوو، هەرچەندە لە شاخیش ئەم ڕەوتە هاتبووە ئاراوە، بەڵام بەو شێوەی کە ئاسەوارەکانی بینرا لە ناو خەڵک و شارەکان گڕ و تینەکە گەرم نەبوو، لە سەردەمی شەڕی

---

(١١) بۆ خوێندنەوەی قسەی شایەتحاڵەکان لە چەند شوێنێکەوە کار کراوە و هەوڵ دراوە ئەو شێوە کوشتن و بڕە بپارێزرێت کە ئەم کارەش گرینگیی مێژوویی هەیە، لە سەرچاوەکانیش لەوانە:

ڕەشەبای ژەهر و ئەنفال، عەبدوڵا مەحموود، هەروەها شایەتحاڵەکانی ئەنفال عارف قوربانی و کارەکانی مێژووی کارەساتەکانی عێراق.

ناوەخـۆدا هێـز و تواناکـان بۆ بینین و بیـرکـردنەوە لە کـارەسـاتەکـان بۆ ئەو شەڕە تەرخان کرا، ئەم ڕەوتە وای کرد کە کورد بەتەواوی ئەنفال لەبیر بکات، لەبەر ئەوە پێـویسـتـە بەقـووڵـی بیـر لەم جـەنگە بکەینەوە. ئەم شـەڕە وەک تۆڵەکـردنەوەی کورد لە خۆی دەبینم، ئەم بابەتە هەر لەبەر ئەوە پێویسـتـە بە هەسـتیارییەوە مامـەڵەی لەگەڵدا بـکرێت، چونکە بەدرێژاییی مێژوو لەلای هیچ گـەل و میللـەتێک نەبووە دوای کـارەسـاتێکی گـەورە بیـر لە لەناوبردنی خـۆی بکاتەوە بەپێچەوانەوە زۆرێک لەو میللەت و نەتەوە و کۆمەڵە خەڵکەی کە لەنێو براون بیـریان لەوە کـردووەتەوە بوونـی خـۆیان بسـەلمێـنن. لە مـاوەی سـەدەی بیـسـتـیـشـدا ئـەم حـاڵەتە بەڕوونی هەست پێ دەکـەین. چەند نەتـەوەیەک ڕووبەڕووی لەناوبردن بوونـەوە لەوانە ئەرمـەنەکان، جوولەکـەکان ئەگـەر سـەیر بکەین دەبینین جوولەکەکان دوای ئەو کارەساتە دەیانەوێ تۆڵە لە دنیا بکەنەوە کـە چۆن چۆنی بەشـێـوەیەکی دڕاندانە لەنێـو براون. واتە بـوونی خـۆیان لە ڕێگەی تـۆڵەسـەندنەوە بسـەلمێنن. ئەوەی دەیبـیـنین تا ئێـسـتـاش تۆڵەکـردنەوە بەشـێکی دیاری ژیانی سـیـاسـیی ئەوان پێک دەهێنێ. گـەلی یابان دوای بەکـارهێنانی چەکی ئەتۆمـی لە دژیان کـە وەک دەسـتکەوتێکی گـرینگی سـەردەمی مـۆدێرنە و تەکنیک سـەیر دەکرێت دوای ئەوە بەردەوام دەیانەوێ لە ڕێگەی تەکنیک و دەسـتکەوتەکـانی مـۆدێرنەوە بوونی خـۆیان بسـەلمێنن، بەردەوامـیش دەیانەوێ لـەو ڕێگەیەوە جگە لـە بوونیـان تۆڵە بکەنـەوە، ئەوەی لە دوای کۆمـەڵکوژیی کـورد لە مـاوەی سـەدەی بیست دەیبـینین کە لە ئەنـفال و هەڵەبجـەدا ئەو کۆمـەڵکوژییـە بەتەواوی بەرجەسـتە بـوو گەیشـتە لووتکە. کورد نەک هەر نەیتـوانی بوونـی خۆی بسەلمێنێ، بگرە جارێکی تر خـۆی کردەوە بە قوربانی. لە جیـاتی ئەوەی بوونی خـۆیان بسـەلمێنن کە دەتوانن خـۆیان بەڕێوە ببەن دەستیان کرد بە تۆڵەکردنەوە لە خۆیان. ئەم حاڵە نیشانەی بێهوودەیی و سـەر لێشـێـواویی مرۆڤی کـوردی لەو قـۆناغـەدا نیـشـان دا. ئەوان نەک هەر لەسـەر چارەنووسی گـرینگیی ژیانیـان ڕێک نەکـەوتن، بگرە لەسـەر هەمـوو ئاسـتـی زۆر سـادەی ژیانی ڕۆژانـەشـیـان ڕێک ناکـەون، ئەوەی لەو مـاوەدا

پێویست بوو بیری لێ بکرێتەوە کارەساتەکان و نەهامەتیی ژیانی کورد بوو، کەچی هەڵەبجە جارێکی تر کرایەوە بە قوربانی، چونکە شارەکە لە جیاتی بیرکردنەوە لە ئاوەدانی ڕووبەڕووی شەڕێکی توندی ناوخۆ بووبووە و ڕۆژانە خەڵکی لە ناویدا دەکوژران، کردبوویان بەسەنگەری مەرگ. لەو قۆناغەدا بزووتنەوە سیاسییەکان و ڕۆشنبیران و ناوەندە جیاوازەکانی کۆمەڵگەیان بەسەر خۆیاندا دابەش کردبوو. ئەوەی بیریان لێ نەکردەوە مێژوو و کارەساتەکانی بوو. هەر لەبەر ئەوە دەتوانین وەک پەرچەکردارێکی قووڵی مێژوو سەیری بکەین، ئەم پەرچەکردارە پێش ئەوەی دەستکردی بێگانە بێت بوغزێکی ناوەخۆیی بوو. ئەم دۆخە ماوەیەکی درێژی کێشا. ڕۆژ دوای ڕۆژ بێ ئومێدی پەرەی دەسەند.

ململانێی قوربانی و جەلاد

قوربانی و جەلاد، زوڵم لێکراو و زاڵم ئەم جۆرە پۆلێنکردنە بۆ خوێندنەوەی کورد، ئەدەبیات و نووسینی دوای ڕاپەرینی داگیر کرد بەشێکی زۆری نووسین و لێکۆڵینەوە ئەدەبی و فیکرییەکان بۆ جەلاد و قوربانی تەرخان کران زۆربەی نووسەران و شاعیران و چیرۆکنووسەکان ئەم بابەتەیان کردە کەرەستەیەکی گرینگی ئەدەبەکەیان و نووسینەکانیان. ئەم هەستکردنە بەتایبەت دوای هەڵەبجە و ئەنفال مرۆڤی کوردی بەرەو شوێنێکی سەیر ڕاپێچ کرد ئەو هەستکردنە سادەترین ئاسەوارەکانی ئەوە بوو کە کورد داوا لە خەڵکانی تر بکات کە رزگاری بکات. ئێمە سەبارەت بە روانینمان بۆ قوربانی و جەلاد زاڵم و مەزڵووم و خوێندنەوەی گوتاری کوردی بەو دوو ئاراستەدا دەیان بابەتی هەمەچەشنەمان چ لە بواری ئەدەبی یان بوارگەلی تری فیکری و سیاسی لە بەردەستە، ئەو هەستکردنە بە قوربانی وای کرد کە کورد داوا لە خەڵکی بکات کە بەزەیی پێدا بێتەوە، بەڕوونی ئەو حاڵەتەمان دەبینی کە داوا دەکرا با دەوڵەتان و ڕێکخراوەکان و حکوومەتەکانی دنیا بەزەییان بەو گەلەدا بێتەوە، چونکە قوربانییە. لەگەڵ ئەمەشدا ڕەنگە گەلێک کەس مەسەلەی

قـوربانی بەدەیـان شـێـوە لێک بدەنەوە و قـسـەی لەبارەوە بکـەن ئێـمـە بـەهـەڵە بزانن لەوەدا کە یەک جۆر نەخشـمـان لەبارەی قـوربانیـیـەوە خـسـتـووەتە ڕوو، بەڵام ئێمـە لێرەدا وشـەی قـوربانیمان لـە دەرکەوتەکانیـەوە وەرگرتووە، واتە لەو دەرکـەوتـە ناوەکـیـیـانەوە وەرگـرتووە کە کـورد و گـوتارەکـەی لە هـەژدە سـاڵی رابردوودا پێوەی گیرۆدە بووە و پێیـەوە دەتلێتەوە، ئێسـتا بە هـەمان گوتاری جارانەوە دەیەوێت ڕووبەڕووی دۆست و دوژمنەکانی بێتـەوە و داوای مافەکانی لەو ڕێگەیەوە بکات ئەوەی کە دەیبیـنـین بەسـەر کورددا هاتـووە و دێت، ئەوەیە کە ئەو هەسـتکردنە بەقوربانـی کە ئەوی تێدا دەبینـین سەرگەردانییە. ئەرسـتۆ لە کتـێبی (منطق ارسطو) باس لە جوامـێری و دادپەروەری دەکـات ئەو پێی وایە کە جوامـێری و دادپەروەری لە ناوەخـۆیاندا وەک یەکن، ئەو پێی وایە کە ئەگەر کـەسێک بەشـوێن دادپەروەرییەوە بێت و شـەڕی دادپەروەری بکات، ئەوە ئەو کـەسـە جوامـێرە کـەسێکیش ئەگـەر نەبەردی و جوامێریی تێدا بێت شـەڕ دەکات لەسـەر دادپەروەری و عـەدالەت[١٢] تا ڕاپەرینیش کورد نەبەرد و دلێر بوو شـەڕی دادپەروەری و یەکسانیی دەکرد، لە ماوەی هەشتا ساڵی رابردوودا لە زۆر شـوێنیش تا ئێسـتا کورد بەشـوێن دادپـەروەرییـەوەیە و ئامادەیە لەناو بچێت لەو پێناوەدا. لە دیدی ئەرسـتۆوە ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کەسێک کە جـوامـێـرانە بەشـوێن عـەدالـەت و دادپەروەرییـەوە بێت هـەرگـیـز هـەست بەوە ناکات کە قوربانیـیـە هـەرگیز نایەوێت خـەڵک بەزەییی پێدا بێتـەوە بۆ ئەوەی ببێت. ئەوەی دوای ئەو هەمـوو نـەهامـەتییـانە کە بەسـەر پاشـمـاوەی ئەنفال و هەڵەبـجـەدا هاتووە ئەوە دەردەخـات کـە کـورد نـەبەرد بووە و نەبەردە، چونکە کەمترین داواکارییان لە دەسـەڵات هەبووە. ئیتر پۆلێنکردنی دنیای ئێمـە بۆ دوو دنیـا کـە یـەکێکیـان قـوربانـی و ئەوی تریان جەلاد یەکێکیـان زاڵم و ئەوی تریان مـەزڵووم هەڵـەیە، بگرە کـورد لەناو بـەرەیەکدا بـووە بۆ دەرکـەوتنی وەک میللـەتێک کە شـەڕی بۆ دادپەروەری کردووە، لەبەر ئەوە پێویسـتـیی کورد بۆ

(١٢) بۆ زانیـاریی زیاتر بڕوانە: منطق ارسطو، ارسطوطالیس، ترجمـة: عبدالرحمن البدوي، وكالة مطبوعات كويت و دارقلم لبنان، طبعة الاولی ١٩٨٠.

دەرکـەوتنی وەک مـیللەتێک دۆخـێکە خـۆی هـەڵی بژاردووە، نەک بـۆی دیاری بکەن و بۆی هـەڵبـژێرن، کـاتێکیش کـە دۆخـێک خـۆی هەڵی بژێرێت ئـەوەی کـە ڕوو دەدات ئەو ناکـاتە قـوربانـی، چونکە قـوربانی دروسـتکردنی دۆخـێکە کـە "ئەوی تر" دروستی دەکات و تۆ هیچ ڕۆڵێکت لە دروستکردنیدا نییە ئەوەش کە ڕوو دەدات دەبێت قبووڵی بکەیت، بەڵام کورد خۆی ئەو دۆخـەی دیاری کردووە کە لە شەڕدا بێت بۆ بەدەستـهێنانی مـافەکانی و لەو پێناوەشـدا هـەرچی روو بدات بـەلایەوە ئاسـایی بووە، بۆیە فـیـداکـاری و خـۆبەخـتکردن لە پێناو دادپەروەریی کورد خـۆی هەڵی بژارد کـاتێک کـورد بیری لەوە کـردەوە جـەنگی مـافەکـانی و عـەدالەت بکـات بێ بەرچاوڕوونی بەتـەنیا و بێکەس دەسـتی پێ کرد، لەبەر ئەوە جەنگی کورد بۆ بەدەستهێنانی مافەکانی ئەو ناکاتە قوربانی، بەپێـچـەوانەی کـوردەوە ئـەگـەر سـەیری ئەرمـەنـەکـان بکەین ئەوا دەبینین ئەرمـەنەکـان قـوربانـین، چونکە ئەوان ئەو دۆخـەی بۆیان دروست بوو دەوڵەتی عوسمـانی بۆی دروست کـردن هەر لە نـاو ئەو دۆخـەدا لەنێوبران، بەڵام کـورد خۆی شـەڕی کرد لە پێناو مـافەکانیدا، هـەر لەبەر ئـەوە دۆخـەکە خـۆی هـەڵی بژاردووە و چارەنووسـەکەشی بەلایەوە گرینگ نییە بەرەو کـوێی دەبات. هـەر ئـەمـەش بەهاکـان و جـوامـێـرییـەکی گـەورەی داوە بـە بزووتنـەوە ڕزگـاریخـوازەکـانی. ئەو رۆحـەی جـەنگین کـە لە ناو کورددا لـە دوای سـەدەی بیـست دروست بووە رۆحی جـەنگاوەری ڕاسـتـەقـینەیە، بەڵام ئەم رۆحـە پێـوەندیی نـیـیـە بە بزووتنەوە سـیـاسـیـیـەکـەوە بگرە پێـوەندیی بەو ئیختیارکردنـەوەیە. واتە کورد خۆی دەیەوێ ئەو دۆخە هـەڵبژێرێت باوەڕی بەوە هـەیە کـە مردن باشـترە لـە ژیان لە کۆیلایەتیـدا. بەڵام ئەم رۆحی جـەنگینە لە دوای ڕاپەڕینـەوە بەهاکـانی خـۆی ون دەکـات، ئـەگـەر تەمـاشـا بکەین کـورد کەوتووەتە ئەو دۆخەوە کە ناتوانێ خۆی ببینێ و دەرک بە کێشەکان بکات.

ئەنفال وەک ناو.. ئەنفال وەک ڕووداو

یەکێک لەو هەوڵە بەردەوامە کە پێویستە بنرێت ئەوەیە کە بیر لە ئەنفال وەک ڕووداو بکرێتەوە، نەک وەک ناو چونکە زۆر جار بیرکردنەوە لە پرۆسەی ئەنفال کە ناوەکەی لە کوێوە سەرچاوەی گرتووە مەبەستەکانی پرۆسەکەی لە بیر بردووینەتەوە. هەر ئەمەشە وای کردووە تا دەرەوە دان نەنێت بەوەی کە ئەنفال جینۆسایدە و کارەساتێکی مرۆیی گەورەیە بەسەر کورددا هاتووە ئیتر هەست بە گەورەیی تاوانەکە نەکرێت واتە وڵاتان و ڕێکخراوەکان وا بکەن کە ئەنفال کارەساتێکی گەورەیە، نەک خۆمان پێی بگەین و بیری لێ بکەینەوە و لەگەڵیدا بژین. لەبەر ئەوە تا ئەنفال نەبێت بەکێشە لە ناوماندا و بیری لێ نەکەینەوە بەردەوام ڕووبەڕووی مەترسیی ناوەکی و ڕووداوی ترسناکی کۆمەڵایەتی و سیاسی دەبێتەوە و ناتوانێ بینا بکات. تا ئێستا ئەوەی لەبارەی چەمکی ئەنفالەوە نووسراوە و وتراوە تەنیا مەبەست لێی تاوانبارکردنی لایەنێکی کێشەکە بووە بە جۆرێک کە بیرکردنەوە لە هاتنە ئارای وشەکە کە لە کوێوە سەرچاوەی گرتووە هەروەها بەعسیزم پرۆسەکەی لە بیر بردووەتەوە کە ئەنفال چییە و بۆ ڕوو دەدات؟ ئەرستۆ لە کتێبی "مەنتیقی ئەرستۆ" باس لە چۆنیەتیی دروستکردنی پرسیار دەکات لەو کاتەدا بۆ ئاسانکردنی چۆنیەتیی دروستکردنی پرسیار مەسەلەی دژەکان دەخاتە ڕوو واتە دوو شتی دژ بەیەک ئەو لەوێدا باسی ئەوە دەکات کە مرۆڤ پێویست ناکات بیر لە دژەکانی خۆیان بکاتەوە بگرە پێویستە بیر لە شوێنی دژەکان بکاتەوە "پێویستە بیر لەو شوێنە بکەینەوە کە دژەکانی لێوە هاتووەتە دەر نەک بیرکردنەوە لە دژەکان خۆیان" کەواتە لێرەوە ئەرستۆ ئەوە دەخاتە ڕوو کە مرۆڤ پێویستە بیر لەو شتە دژانە نەکاتەوە کە هاتوونەتە ئاراوە بگرە بە شوێن سەرچاوە و ئەو شوێنەدا بڕوات کە ئەو دژانەی لێ هاتووەتە دەر، مەسەلەی ڕوودانی ئەنفال مەسەلەیەکی ناوەکییە و پێوەندیی بە دژایەتیبوونی کوردەوە هەیە نەک مەسەلەیەکی سیاسیی ڕووت بێت و پێوەست بێت بە دۆخێکی ڕووتی سیاسی و کێشەیەکی ناوچەیەک بووبێتە هۆی خوڵقاندنی ئەو

ڕووداوە. ئەگەر ئێمە وا بیرمان کردەوە، کەواتە شوێنی هاتنە دەرەوەی نیەتەکانی لەناوبردن و جەنگەکانمان لێ ون دەبێت. هەر ئەم بیرکردنەوەشە وای کردووە کە لە ئەنفالدا هەرگیز بیر لە سەرچاوەکانی پەیدابوونی دژەکان بکەینەوە، کە بابەتێکی ناوەکییە، وەک گوتمان بیر لە دژەکان خۆیان بکەینەوە. بۆ دروستبوونی ئەو حاڵەتەش پێویستە باس لە ململانێ و ڕەگەزەکانی بکەین، مانا و چەمکی ململانێ لە زۆر رووەوە باسی لێوە کراوە و باسی لێوە دەکرێت، جا چ لە ڕووی سیاسی یان کۆمەڵایەتی یان ئابووری و گەلێک بواری تر هەر نووسەر و لێکۆڵەرەوەیەک بە جۆرێک ئەم چەمکەی بەکار بردووە و بەکاری دەبات. ململانێ لێرە بۆ لێکۆڵینەوە لە دیاردە و گۆڕانێکی سیاسی یان ئابووری یان کۆمەڵایەتی نەخراوەتە ڕوو، بگرە ئێمە ململانێمان وەک دۆخێکی زاتی بەکار بردووە و بەکاری دەبەین. مەبەست لە ململانێ لەگەڵ مرۆڤ خۆی واتە مرۆڤ چۆن و لە چ کاتێکدا دەکەوێتە ململانێ لەگەڵ خۆی مەبەستیش لە کەوتنە ململانێی مرۆڤ چ بایەخێکی هەیە و چۆنیش ڕێگەکانی داهاتوومان بۆ ڕۆشن دەکاتەوە و وامان لێ دەکات رابردوو لە یاد نەکەین. ڕووداوەکان وەک خۆیان سەیر بکەین. لێرەدا هەوڵ دەدەین ئەو حاڵەتە دەستنیشان بکەین کە مرۆڤ دەکەوێتە ململانێ بۆ بینی خۆی و دەوروبەر و دنیا، ئەو کێشانەی کە روویانداوە و روودەدەن یان مرۆڤ بکەوێتە ئەو دۆخە ناوەکییەوە کە بکەوێتە ململانێ بۆ ئەوەی بیر لە دەرکەوتنی کێشەیەک بکاتەوە کە تێیدا مافی بوون و ژیانی دەکەوێتە مەترسیەوە.

ئەگەر مرۆڤ بکەوێتە ململانێ ئەوە لەو کاتەدا بۆ شتێک دەژی کە شایەنی ئەوەیە کە بۆی بژی و بیری لێ بکاتەوە کەواتە دۆخێکی ناوەکی کە مرۆڤ تێیدا بکەوێتە ململانێ لەگەڵ خۆی بۆ مەسەلەیەک ئەو شتە کە شایەنی ئەوەیە کە ببێت. لێرەدا ئەگەر ململانێ بەم شێوەیە لێی بڕوانین ئەوا ئەو چەمکە لەو خوێندنەوە قوتار دەکات کە تەنیا چەمکێکی ئاسایی بێت بۆ خوێندنەوەی دیاردە و گۆڕانکارییەکانی ڕۆژ، کەواتە لێرەدا مەبەست لە ململانێ سەفەری مرۆڤە بۆ ناوەوەی خۆی، دروستبوونی دۆخێکە بۆ بیرکردنەوە لە شتێک کە

دەبێتـە بابەتێکی گـرینگ لای. زۆرجـار ملمـلانێ لـە ڕێگەی ڕووداوێک یان کـێشـەیەکی گـرینگەوە دێتـە بوون. ئەنفـال بۆ مـرۆڤی کـورد کـە لەگـەڵیـدا بکەوێتـەوە ملـمـلانێ لەگـەڵ خـۆی تـەواو گـرینگە، چونکە دوای ئەو هەمـوو کارەساتە شتێک گرێی دەداتەوە بەخۆیەوە، وەک ئەو خۆگرێدانەوەیە کە لای شێرکۆ بێکەس دەیبینین بۆ خۆبەستنەوە بەکارەساتەکان و بوونی کوردەوە، بەڵام بەداخەوە کورد وەک نەتەوە تا ئێستا نەکەوتووەتە ململانێ لەگەڵ خۆی بۆ بیرکـردنەوە لە ئەنفـال کـە کـارەسـاتێکی گـەورەیە بەسـەریدا هـاتووە و پێویستە لەگەڵیدا بژی و بیری لێ بکاتەوە و وای لێ بکات کە بەدوای بوون و ژیانییەوە بێت. تەنانـەت وای لێ نەکردووە کە تـەماشای داهاتووی بکات کە دەشێ لەو ڕووداو و گۆڕانکارییانە دێنە پێشەوە جارێکی تر و بەشێوەیەکی تر بەسـەریدا بێتـەوە. ئەوەی لەم قۆناغەدا لە گوتاری کوردی بەتایبەت گوتاری سـیاسی دەیبینین، کـورد زۆر بێ خـەمـە و وا هەست دەکات کـە ئەنفـال دوا کارەساتە کە ڕووبەڕووی بووەتەوە و ئیتر کارەساتی هاوشێوەی ئەنفال لە ژێر ناو و ناونیشـان، شـێـوەیەکی تر بەسـەریدا ڕوو نادات. لایەنێکی خـراپی بیرنەکردنەوە لە ئەنفال وا دەکات کە کورد بە تەنگ بوون و ژیانییەوە نەبێت و هەرگیزیش سەیری داهاتووی خۆی نەکات کە بەرەو کوێ دەڕوات؟ یان هەوڵی ئەوە بدات ئەم واقیعە کە بۆ کورد دروست بووە وای لێ کردووە کە ئەو ڕووداو و کارەسات و تەنانەت ئەو مێژووەی هەیەتی قابیلی تێڕوانین و بیرکردنەوە نەبێت و بە سووک و کەم سەیری بکات. تەنانەت وای لێ هاتووە ئەو کارەسات و ڕووداوانەی کە بەسـەریدا هاتووە فەرامۆش بکات، خەریکی دروستکردنی مێژوویەکی تر بێت کە بەتەواوی جیاواز لەو مێژووەی کە هەیەتی.

ئەگـەر کـەمـێک ورد بینەوە ئەوە هەست پێ دەکـەین بیـرنـەکـردنـەوە لە کـارەسـاتـەکان وای لێ کردووە بەو شـێـوە بژی کـە خـەریکی بیـرکـردنەوە لە دیاردە و گۆڕانکارییەکانی ڕۆژ بێت و هەموو هێزی بیرکردنەوە و تواناکانی بخاتە سەر ڕۆژ هەر خەریکی شتی بازاڕی و بێ مانا بێت و دەستبەرداری بیرکردنەوە لە داهاتووی و ڕابردووشی ببێت. ئەم تێڕوانینە لە زۆربەی کایە

ئەدەب و هونەری و ڕۆشنبیرییەکان بە ڕوونی هەستی پێ دەکرێت. ئەگەر سەرنج بدەین ئێستا هەموو بینین و بیرکردنەوەی کورد لەسەر ئەو شتانەیە کە ئەو ڕۆژە ڕوو دەدەن هونەرمەند و نووسەران و ئەدیبانیش کارەکانی خۆیان چڕ کردووەتەوە لەو شێوە بیرکردنەوەیە بۆ نموونە ئەمڕۆ چی دێتە کایەوە نووسەران و ڕۆشنبیران و هونەرمەندان باسی ئەوە دەکەن و شت لەسەر ئەوە دەنووسن و شیعر بۆ ئەوە دەڵێن و ڕەنگەکان بۆ ئەو شتە بەخەسار دەبەن ئیتر ئەوان باکیان بەوە نییە ڕەنگە ئەو مەسەلەی ئەوان بیری لێ دەکەنەوە بەهای ئەوەی نەبێت کە هەموو ئاراستەی بیرکردنەوەی گەلێک بۆ ئەو شوێنە بێت، هێز و گڕ و تینەکان ڕوو لە یەک شوێن بن، هەموو کەسێک تەنیا یەک شوێن ببینێ و چاوی لە شوێنەکانی تر کوێر بکات. بەئاشکرا دەبێت ئەوە بڵێین کە کورد ئەنفالی لە زاتی کردووەتە دەرێ و کارەساتەکە لە ڕۆح و بیرکردنەوەی نەماوە، چونکە ئەوەی کە دەیبینین ئەنفال کورد ناخاتە ناو ململانێوە لەگەڵ خۆیدا و نەشبووەتە مەسەلەیەکی گرینگ کە کورد هەروەک چۆن هەست بەبوونی بکا ئاواش هەست بەبوونی ڕووداوێک بکات کە بەسەریدا هاتووە و بیری لێ بکاتەوە لەگەڵیدا بژی و تووشی سەرسامی و بیرکردنەوەی بکا. لەبەر ئەوە ئەوەی گرینگە بخرێتە ڕوو ئەوەیە کە بیرکردنەوە لە ئەنفال لە سەرەتاوە بخرێتەوە بەر ڕەخنە و لێ وردبوونەوە.

باسی سێیەم

ئەنفال و دوا قۆناغەکانی بیرکردنەوە

ئەنفال... ئەنفال
ئەگەر ئەم ئاوە کوژراوە
یەک بەیەکمان نەیخۆینەوە
لە خۆشەویستی سەرچاوە و
لە خۆشەویستی ئاو ناگەین.
ئەنفال.. ئەنفال
ئەگەر ئەم ڕەنگە کوژراوە نەپۆشین و
ئەگەر ئەم هەوا خنکاوە هەڵنەمژین
کەسمان ناژین!.

شێرکۆ بێکەس (گۆڕستانی چراکان)(١٣)

هەرچی بیرکردنەوە لە ئەنفال پاش کەوتنی بەعس ئەوە بوو کە چاوەڕوانی گەڕانەوەی ونبووەکان کۆتایی هات. هەموومان گۆڕە بە کۆمەڵەکانمان بینی بوونە بەڵگەی لەناوچوونی ئەو خەڵکە بێ سەروشوێنکراوە. ئەوەی سەرنجڕاکێشە لەم قۆناغەدا ئەوەیە کە ئەنفال و هەڵەبجە و کارەساتەکانی تری کورد کە وەک بابەت و ماکێکی سیاسی مامەڵەی لەگەڵدا کردووە بەیەکجاری خۆی نواند. تا وای لێ هات کارەساتەکان لە جەوهەر و

(١٣) گۆڕستانی چراکان، ڕۆمانە شیعر، شێرکۆ بێکەس، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم: سلێمانی ٢٠٠٤، لاپەڕە ٧١.

بەهاکـانیـان دامـاڵرێن. کـارەسـاتەکـان بوونە بـەهانەیەک بۆ بەدەسـتـهێنانی دەستکەوت. ئەنفال دوای کەوتنی بەعس شتێکی لێ نەمایەوە جگە لەوەی بووە چەترێک بۆ بەدەسـتـهێنانی دەسـتکەوتی سـیـاسی. لە ڕاسـتـیـدا ئـەمـەش جەهلێکی تری ناوەندە جیاوازەکان دەخاتە ڕوو گوتاری سیاسیی کوردیش ئەم شێوە بینین و بیرکردنەوەیە پەرە پێدا. ئەگەر قوربانییەکان بوونە پردی پەڕینەوە بۆ بەدەستهێنانی دەستکەوتی سیاسی، دۆخێکی لەو شێوەیە بووە بەشێکی سەرەکی لە ژیانی سیاسی و قسەی سەرکردەکانی کورد، ئیتر لە جیاتی ئەوەی بیر لە بەها مەعنەوییەکانی ئەو کارەساتە بکەینەوە، قەرەبووی مادیش بووە پاداشتی سەرەکیی کەسوکاری قوربانییەکان. لێرەوە ئەو حاڵەتە ترسناکە هاتە پێشێ کە دەیبینین. کارەساتەکان سەرچاوەکانی دەستکەوتن. بەپێچەوانەی ئەو خواستەوە دەبوو ئەنفال پردی پەڕینەوەی خەڵکی بووایە بۆ ئەوەی خۆیان بسـەلمێنن. ئەو خەڵکە بوونیان بسـەلمێنن کە لەسـەر ئەم زەوییە لەدایک دەبن و گـەورە دەبن و دەمـرن. کـەچی زیندووەکـان بوونە مـێـوانی قـوربـانیـیـەکـان. ئەوانیـان خسـتـە پێش خـۆیان کـردیاننە کـارت و چەکی بەدەسـتـهـێنانی دەسـتکەوت. لەبەر ئەوە دوای سـاڵی کـەوتنی بەعس بارودۆخەکان پێچەوانە دەبنەوە، هەرچەندە کورد لە دوای هەڵەبجە و ئەنفال لە بەرامبـەر ئەو قوربانییـانەی کە لێی کەوتووە هەوڵی تۆڵەکـردنەوەی نەداوە و نەیویستوە شەڕی لەناوبردنی ئەوانی تر بکاتەوە، وەک ئەوەی جوولەکەکان لە دوای کارەساتی هۆلۆکۆست بەرامبـەر دنیای دەکەنـەوە، جوولەکان لە دوای پرۆسـەیەکی درێژخـایەن بۆ هەوڵی لەناوبـردنیـان ئـەوە بوو لـە هۆلۆکـۆست پرۆسەکە بەتەواوی هاتە دی، بەڵام وەک کاردانەوە و تۆڵەکردنەوە جوولەکەکان بڕیاری دامـەزراندنی شـوێنێکی جـوگـرافی و دروسـتکردنی قـەوارەیـەکی سیاسییـان دا لە پێشتدا ئەم شوێن و قەوارەیە بۆ خۆپاراستن و ڕێگرتن لە دووبارەنەبوونەوەی هەوڵەکانی لەناوبردنیان، بەڵام کوردەکان دوای ئەنفال و هەڵەبجـە بە ئارامـی ویسـتـیـان لـەگـەڵ ئەوانی تردا بژین بەڵام لە بری ئەوە پێشـێلکارییان بەرامبـەر بە خۆیان کرد، شـەڕی ناوخۆیان هەڵگیرساند و

خۆیان کوشت، هەوڵی سڕینەوە و لەناوبردنی یەکیان دا وەک تۆڵەکردنەوە لەوانی تر. تۆڵەکردنەوەی کورد لە خۆی وای لێ هات کە زەرەر و زیانێکی گەورەی لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتیی گەورەی لێ کەوتەوە، تەنانەت ئەو پێگە بچووکەش هەیە بەدەستی کورد و تۆڵەکردنەوە لە خۆی خەریکە دەکەوێتە مەترسییەوە تا کار گەیشتە ئەوەی ڕێکخراوەکانیش بەبەردەوامی باسی کوشتن و بڕین و پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ بکەن، میدڵ ئێست ووچ وەک بەشێک لە ڕێکخراوی هیومان رایتس ووچ لە ساڵی ۱۹۹۲ سەبارەت بە پێشێلکارییەکانی مافی مرۆڤی کورد رووی کردە عێراق لە سەرەتادا وەک چاودێریکردنی مافی مرۆڤ کاری کرد، بەڵام دواتر جینۆسایدی کوردی لە پرۆسەی ئەنفالدا سەلماند، هەر هەمان ڕێکخراو لە ڕاپۆرتێکی خۆیدا دوای زیاتر لە دوازدە ساڵ ئەوەی خستە ڕوو دەسەڵاتی کوردی خەریکی چەوساندنەوە و گرتن و پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤە. کارەکانی ئەو ڕێکخراوە سەبارەت بە پێشێلکارییەکانی رژێمی بەعس و جینۆسایدکردنی کورد دنیای گرتەوە، هەروەها کە کوردیش دەستی کرد بە پێشێلکردن و چەوسانەوە ئەو ڕێکخراوە ئەوەی گەیاندە دنیا(۱۳). لەم خۆکوژییەشدا یەکێک لە گوتارەکانی لە کۆی قۆناغەکان گوتاری پاڕانەوە بووە، پاڕانەوە پانتاییەکی گرینگی ژیانی سیاسی و ئەدەبی کورد لە دوای ڕاپەرینەوە پێک دەهێنێ. ئەوەی تا ئێستاش لە ناوەندە سیاسی و ئیعلامییەکان دەیبینین ئەوەیە کە کورد بەردەوام دەپاڕێتەوە بۆ ئەوەی بکوژرێت تا هەست بەبوونی بکرێت، لە ئێستادا مادام شتێکی تێدا نییە بۆی بژی لەبەر ئەوە ئارەزووی ئەوە دەکات بچەوسێنرێتەوە و بکوژرێت، ئەم هەستە وا دەکات ڕێگەی ڕاستەقینەمان لێ ون ببێ. کورد لە دوا قۆناغەکانی بیرکردنەوەیدایە بۆ کارەساتەکانی چونکە داوا لەوانی تر دەکات هەست بەبوونی چەوساندنەوە و مەزڵوومیەتی بکەن ئەم جۆرە تێڕوانینەی ئێمە کە لێرەدا لەو بارەوە دەیخەینە ڕوو بەئاسانی لە پازدە ساڵی ڕابردوودا لە هەر چوار پارچەکەی کوردستان هەستی پێ دەکەین لە

(۱۳) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە سایتی ڕێکخراوەکە: www.hrw.org

قسەی سیاسی و زۆرێک لە کاربەدەستان و تەنانەت هەندێ رۆشنبیریش ئەوە دەبیستن کە کورد لە بەرامبەر دنیادا داوای بەزەیی هاتنەوە دەکات و دەپاڕێتەوە، هەر ئەمەش وامان لێ دەکات ئەم قۆناغە وەک دوا قۆناغەکانی بیرکردنەوەی ئەنفال تەماشای کارەساتەکان بکەین. ئەوان لە بەردەم کەسایەتیی سیاسی و رێکخراوە نێودەوڵەتی و ئیقلیمییەکان داوای ئەوە دەکەن کە لەبەر ئەوە لەناوبراون هەست بەبوونیان بکەن و پشتگیریی لێ بکەن، لە کاتێکدا لە جیاتی ئەوەی پێویست بوو بکەونە حاڵەتێکی عەقڵییەوە کە سازش لەسەر بوونیان نەکەن ئەو کارەساتانەش بەگەورە بزانن کە بەسەریاندا هاتوون، بەڵام تەنگژەی دروستنەبوونی دۆخێک بۆ کورد بۆ ئەوە کە داواکاری عەقڵی بۆ دنیا نەبێت و ئەنفال بەگرینگ نەزانێت پێوەندیی بەجەوهەری مرۆڤی کوردەوە هەیە بۆ بیرکردنەوە لە ئەنفال، واتە ئەم جۆرە بیرکردنەوە بۆ ئەنفال رەگ و ریشەی قووڵتری بەخۆیەوە گرێ داوە، ئەویش دوورکەوتنەوەیەتی لەو دۆخە ناوەکییەی دەیپارێزێت. ئەم دۆخەش بەوە دێتە دی کە کورد ئەنفال لە ناو خۆیدا هەبێ ئینجا داوا لە خەڵکی تر بکات با ئەنفالی لە ناودا بێ، پێویستە کورد بۆ ئەنفال بژی و بیری لێ بکاتەوە ئینجا داوا لە خەڵکی بکات بیر لە ئەنفال بکەنەوە و بۆی بژین. کورد، ئەنفال بەکارەساتێکی مرۆیی گەورە بزانێ کە بەسەریدا هاتووە و دنیا لەوە دڵنیا بکاتەوە کە لە یادی ناکات، ئینجا داوا لە دنیا بکات ئەنفال بەکارەساتێکی گەورە بزانن و لە یادی نەکەن.

ئەنفال لە ئێستادا کورد ناخاتە ناو ململانێوە لەگەڵ خۆیدا، ئەو کارەساتە بیری لێ ناکاتەوە و فەرامۆشی کردووە ئیتر بوون لە نەبوون نزیک دەبێتەوە و هەروەک ئەوەی کە هیچ ڕووی نەدابێ ئەنفالی لە بیر کردووە و لە ناوەخۆیدا کردوویەتییە دەرەوە، بۆ خۆڕزگارکردنیش لەم دوورکەوتنەوە و تەریکبوونە داوا لە خەڵکی تر دەکات کە هەست بەبوونی ئەو کێشەیە بکات، واتە بۆ دوورکەوتنەوە لە بەرپرسیاریەتیی ئەخلاقی و رۆحی بەرامبەر ئەو کارەساتە داواکە دەخاتە بەردەم ئەوانی تر، هەر ئەم بیرکردنەوەشە کارەساتەکە ناکاتە

خوانێک بۆ ئەوەی هەموومان لە دەوری کۆ بینەوە. قۆناغی ئێستا یەکێکە لە هەستیارترین قۆناغەکانی بیرکردنەوەی کوردڕوانییەکانی بۆ کارەساتەکان، چونکە بەرپرسیاریەتیی کارەساتەکانی لە ملی خۆی کردووەتەوە و بەرپرسیاریەتیی یەکەمی خستووەتە سەر ئەوانی تر، ئەوانەی ئێمەیان لەناو دەبرد هەر ئەوانن هەوڵیش دەدەن بۆ لەناوبردن و بچووککردنەوەی مێژوو، ژیانی دێرینمان، شێوەی ڕوانینمان بۆ دەوروبەر و دنیا. ئەوان بەلایانەوە ئاساییە بەرپرسیاریەتیی قڕکردن بخەنە سەر خۆیان، بەڵام ئاستەمە قەرەبووی ئەخلاقی بکەنەوە، ئەم داواکارییە (بۆ ئەوەی ئێمە هەبین با ئەوان هەست بەبوونمان بکەن) مێژووەکەی زۆر دێرینە، مێژووی ئەم بیرکردنەوە بەدرێژاییی ژیانی سیاسی و ئەدەبیی ئێمەیە، لە کوێدا پێوەندیی ئێمە بەوانی تر دەست پێ دەکات هەر لەوێشەوە ئەو داواکارییە ئامادەیە، ئەم داواکارییە (ئەوان هەست بە کارەساتەکانمان بکەن بۆ ئەوەی هەبین) سەرەتاکانی دەرکەوتنی سازشکاری کوردە لە بەرامبەر ئەوانی تر هەر ئەمەشە دوو خاڵ لە یەکتر جیا دەکاتەوە:

١- هەستکردنی ئەوانی تر بەبوونمان وەک نەتەوە.

٢- هەستکردن بەبوونمان وەک کیانێکی سیاسی.

ئەو دوو جۆرە لە داواکاری لە جەوهەردا دوو مانای جیاوازیان هەیە، ئەو هەستەی یەکەمیان کە هەستکردن بەبوونمان گرێ دراوە بە دۆخێکەوە کە پێوەندیی بەخۆمانەوە هەیە ئەگەر خۆمان هەست بەبوون و مانەوەمان نەکەین کەس ئەم هەستەمان ناداتێ، ئەم داواکارییەش کە عەقڵییە درێژ بووەتەوە بەدرێژاییی ئەدەبی کلاسیک لای مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی و مەحوی. ئەم هەستکردنە بەبوون بەتەواوی بەرجەستە بووە، لە گەلێک شوێندا ئەم هەستکردنە بەڕوونی بەیان کراوە. هەتا ئێستاش ئەو هەوڵانەی لە ئارادان ئەو کوشت و بڕ و وێرانکارییە بۆ هێنانە دی ئەو داواکارییەیە هەست بەبوونمان بکەین و هەست بەبوونمان بکرێت، بەڵام گوتاری ئەم قۆناغە ئەوەیە کە داوا دەکەین هەست بەبوونمان بکرێت لە ڕێگەی دەستکەوتنی کیانێکی

سیاسییەوە، واتە کیانێکی سیاسیمان هەبێت بۆ ئەوەی بوونمان هەبێت، نەک بوونمان هەبێت بۆ ئەوەی خۆمان ژیانی سیاسی و ئەخلاقیی سیاسی و سیستمی سیاسی دیاری بکەین. ئێستا ئەوەی بووەتە هۆی لەناوبردنمان ئەوە نییە کیانی سیاسیمان نەبووە، بگرە ئەوەی بووەتە هۆی لەناوبردنمان کوردبوونمانە. ئەگەر ئێمە وا بیر بکەینەوە کە بەرگری لە کوردبوون وەک نەتەوە بکەین ئەوا هەرگیز ڕێی تێ نەدەچوو بیر لە خۆکوشتن و خۆ ڕیسواکردن بکەینەوە، بگرە لەبەر ئەوە بیر لە کیانی سیاسی دەکەینەوە بۆ ئەوەی خۆمانی لە پاڵدا بپارێزین و جێ بکەینەوە کەواتە هەموو ڕۆژێک دەشێ چاوەڕێی جەنگێکی تازە بین لە دژی خۆمان. ئێستا پێویستە بیر لە خۆمان بکەینەوە بۆ ئەوەی ببین ئەوجا بیر لەوە بکەینەوە ئەو ژیانە بەچ شێوازێک و چۆن چۆنی بگوزەرێنین. هەروەها ئەو پرسیارە لە خۆمان بکەین ئێمە کێین و دەمانەوێ چۆن بژین؟.

هەروەک گوتمان گوتاری ئێستای کوردی دەستکەوتنی کیانی سیاسییە، قەوارەی سیاسییە، دەستکەوتی سیاسییە و کارەساتەکانیش بۆ ئەم خەونە بەکار دەهێنێ. هەر لەبەر ئەو خەونەشە کورد داوا دەکات کە بوونی لای میللەتان و دەوڵەتان دەربکەوێ. واتە کورد بوونی نییە ئەگەر ئەنفال نەبێت، ئێمە داوا لە دەوڵەتان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتی و ئیقلیمییەکان دەکەین لەبەر ئەوە ئەنفال کراوین تکایە هەست بەبوونمان بکەن ئیتر بەبێ ئەنفال و هەڵەبجە ئێمە هیچ نین و نابێت باسی هیچ بکەین ئەمەش لە دامەزراندن و بەستنی دەیان کۆڕ و کۆبوونەوە و لێدوان ئەم ئاراستەیە هەست پێ دەکەین و تا ئێستا ئەو باوەڕە گرینگی تایبەتی هەیە بەتایبەت لە ناو ناوەندی سیاسیی کوردیدا . ئەو تێڕوانینەی کورد کە هەیەتی بۆ کارەساتەکانی جێگەی ڕەخنەن، پێویستە کوردەکان ئەوە بزانن، بوونیان پێش کارەساتەکانە، کارەسات هەرگیز نەبووەتە هۆی سەلماندنی بوونی هیچ نەتەوە و کۆمەڵە خەڵکێک، بەدرێژاییی مێژوو خەڵکی بیریان لە خۆیان کردووەتەوە ئەوجا بیریان لە کارەساتەکانیان. چیرۆکی ژیانی پێغەمبەران هەمان خەیاڵمان پێ دەڵێت،

ئەوان دەیانەوێ بوونی خۆیان بسەلمێنن ئەوجا بوونی خۆیان و دینەکەیان گرێدانەوەیەکی وجوودیی هەیە(١٤). ئەگەر سەیری زەبوون، تەورات و ئینجیل و قورئان بکەین ئەوە بەڕوونی دیارە ئازاری و نەهامەتیی پێغەمبەران لەسەر بوونیانە ئەوجا لەسەر دینەکەیان. لەسەر دەرکەوتنی بوونی خوایە لەسەر زەوی نەک دەرکەوتنی دین بۆ دروستکردنی کیانێک بۆ بەڕێوە بردن. ئازارەکانی ئەیووب وانەی گرینگی لێوە فێر دەبین، ئەیووب پێغەمبەر لە ژیانیدا ڕووبەڕووی نەهامەتی و ئازار و کێشەی جۆربەجۆر بووە، بەڵام ئەو دوای ئەو هەموو نەهامەتییانە ئارام دەگرێت و شوکرانەبژێری دەکات خوای گەورە لە قورئاندا وەسفی ئەم ئارامییەی ئەیووب دەکات و دەفەرمووێت"انا وجدنه صابرا نعم العبد انه اواب"(*). ئازارەکان و ئارامییەکەی ئەیووب زۆر نزیکە لە ئازارەکان و ئارامیی کورد. دەتوانین بەهاکانی ئەو ئارامییە کە لە ژیانی ئەودا بەرجەستە بووە بگێڕینەوە بۆ ئەوەی ئەو هەست بەبوونی دەکات وەک پێغەمبەرێک کە پەیامێکی پێیە بۆ دنیایەکی تازە هەر لەبەر ئەوە پێویستە ئارامگر بێت، ئەم ئارامییەشی بۆ ئەوەیە کە بوونی خۆی وەک پێغەمبەر بسەلمێنێ ئێمەی کوردیش زۆر ئازارمان چەشت و زۆرمان لەناوبران ئەو ئارامگرتنەی ئێمە هەروەک سەبری ئەیووب بووە ئارامگریی ئێمە بەرامبەر چەوساندنەوە و لەناوبردنمان بۆ ئەوە بووە وەک نەتەوەیێک دەربکەوین و بوونی خۆمان وەک نەتەوەیەک بسەلمێنین، ئەم بوونەش بەهای مەعنەوی و ئەخلاقی و ڕۆحیی هەیە. نەک بەهایەک کە خۆگرێدانەوە بێت بۆ بەدەستهێنانی دەستکەوت. کەواتە دۆخی ئازارەکان و ئارامییەکەی ئەیووب لە ناو هەمووماندا هەیە ئەو ئازار و ناڕەحەتی و دەردەسەرییەی ئەیووب هەیبووە لە ناو هەمووماندایە و بەسەر هەمووماندا هاتووە. ئارامییەکە بۆ ئەوە نییە

---

(١٤) التفسير لتطبيقي للكتاب المقدس، قاهيرة، مصر.

(*) بۆ خوێندنەوەی چیرۆکی ئەیووب پێغەمبەر بڕوانە قورئانی پیرۆز، (سورەتی نیساء، ئایەتی١٦٣)، هەروەها (سورەتی الانبیاء، ئایەتی٨٣، ٨٤) (سورەتی الانعام ئایەتی٣٢).

ببینە خاوەنی دەستکەوتێکی مادی، ببینە خاوەنی فرۆکەخانە و هێڵی شەمەندەفەر و بینای بازرگانی، ئەو ئارامییە بۆ پاک ڕاگرتنمانە وەک نەتەوەیەک؛ بەپێچەوانەی ئەو دۆخە کورد لە بەرامبەر ئەو هەموو ئەشکەنجە و ئازارەی کە ڕووبەڕووی بووەتەوە، ئازارەکان و کارەساتەکانیان هەروەک بیرکردنەوە لە خۆیان فەرامۆش نەکردووە، جیاوازیی بیرکردنەوەی جوولەکەکان بۆ هۆلۆکۆست، کوردەکان بۆ ئەنفال و هەڵەبجە ئەوەیە کە جوولەکەکان بیریان لە مێژووی خۆیان و بوونی خۆیان کردووە ئەوجار بیریان لە هۆلۆکۆست کردەوە چونکە ئەوان بۆ ماوەی چەند سەدەیەک خەتەر لەسەر ژیان و ماڵیان بوو. هەر لەبەر ئەوە دنیایان لەوە ئاگەدار کردەوە کە پێویستە چیی تر نەکوژرێن و لەناو نەبرێن، تەنانەت بەبەردەوامی کاریان کرد بۆ سڕینەوەی ئەو وێنەیەی کە لە ئەورووپای مەسیحی لە ماوەی دوو سەدە بەبەردەوامی دەهات و دەچوو، مەسیحییەکانی ئەورووپا بەردەوام لە گوتاری دینیی مەسیحی جوولەکەکانیان بەوە تاوانبار دەکرد کە ئەوانە هۆکاری کوشتنی مەسیح بوون، ئەوان بەوە تاوانبار دەکران کە سەرچاوەی فیتنەن بۆ جیهان و ئینسان بۆیە پێویستە لەناو ببرێن، پاڵەپەستۆی درێژخایەن لەسەر جوولەکەکان کە لە کۆتاییەکەیدا بە جینۆسایدکردنیان تەواو بوو، ئەو جۆرە پاڵەپەستۆیە کە لەسەر کوردەکان هەبووە و لە ئەنفال و هەڵەبجەدا کۆتایی هات، بەڵام جوولەکەکان توانییان خۆیان بسەپێنن، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو لە تۆڵەنەکردنەوەی خۆیان چونکە ئەوان تا ئێستاش هەوڵی تۆڵەکردنەوەی خۆیان لە بەرامبەر مرۆڤدا دەدەن، بەڵام کوردەکان نەیانتوانی سەرکەوتوو بن لە سەلماندنی خۆیان، گیانی تۆڵەکردنەوەش دەرکەوت و دامرکایەوە ئەخلاقی کوردی وەک بەهایەکی گشتی، تا ئێستا بەرجەستە نەبووە، نە لە سەردەمی ژێردەسەڵاتی دیکتاتۆری، نەک لە سەردەمی حوکمی خۆماڵی، بەهایەکی گشتیی نییە، لێی کۆ بێتەوە. هەر لەبەر ئەوە ئەنفال دوای قۆناغی لەسێدارەدانی بەرپرسانی دەگاتە ئاستێکی تر، چونکە تاهەتایە بەرپرسیارانی ڕووداوەکە و شاهیدحاڵەکان و ڕزگاربووەکان و ئەم خەڵکە ئەو

دیاردەیە ئەو ڕووداوە ناگێڕنەوە، دوا قۆناغی بیرکردنەوە ئەو کاتە دەست پێ دەکات کە کورد نەتوانێت کارەساتەکانی وەک ئەوەی کە ڕوویان دا بگوازێتەوە، بەهاکان و گەورەیان بپارێزێت ئەم قۆناغە مەترسیی ڕەگ و ڕیشەی بۆ ئەو دۆخە جێ دەهێڵێت کە وەک وتمان سالانێک بوو لەگەڵی ژیا، سالانێ لە هەلێک دەگەڕا بیهێنێتە ڕوو بۆ دنیای باس بکات کورد چۆن دەژی و چۆنیش لەناو دەبرێت. دوا قۆناغ سەرەتای قۆناغێکی تازەیە بۆ بیرکردنەوە لە بوونی کوردی.

سەرچاوە و پەڕاوێزەکان

سەرچاوەکان بەزمانی کوردی:

١- پەلکەزێڕینەش نامۆ مەکەن، دڵشاد مەریوانی، چاپی یەکەم، سلێمانی ١٩٩٨.

٢- مەولەوی و سروشت، عەلی عومەر قەرەداغی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ١٩٧٨.

٣- کاکەی فەلاح، کۆکردنەوەی: بنەماڵەی کاکەی فەلاح، بەڕێوەبەرایەتیی چاپ و بڵاوکردنەوە، سلێمانی ٢٠٠٢.

٤- دیوانی مەحوی، لێکدانەوە و کۆکردنەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و محەمەدی مەلا کەریم، چاپی یەکەم، ئینتشاراتی کوردستان، ١٣٨١.

٥- گۆڕستانی چراکان، ڕۆمانە شیعر، شێرکۆ بێکەس، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم: سلێمانی ٢٠٠٤.

٦- ڕەنگدان، شێرکۆ بێکەس، ناوەندی چاپ و ڕاگەیاندنی خاک، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠١.

٧- مەولەوی، مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٦.

سەرچاوەکان بەزمانی عەرەبی:

١- القرآن الكريم.

٢- التفسير لتطبيقي للكتاب المقدس.

٣- في سبيل البعث، ميشيل عفلق، دار الحرية للطباعة - بغداد ١٩٨٥.

٤- لماذا نحب البقاء في الريف، مارتن هايدغر.

٥- منطق ارسطو، ارسطوطاليس، ترجمة، عبدالرحمن البدوي، وكالة مطبوعات كويت، و دارقلم لبنان، طبعة الاولى ١٩٨٠.

6- www.hrw.org

سەرچاوەکان بەزمانی فارسی:

١- زرتشت نيچه كيست؟ هايدگر، ترجمه محمد سعيد حنايي كاشاني، انتشارات هرمس، چاپ معراج، تهران، ١٣٧٨.

بەشی دووەم

ئەنفال و بەرپرسیاریەتیی نێودەوڵەتی

بە درێژاییی مـێــژوو مــرۆڤ ڕووبەڕووی لەناوبردن و کــوشــتنی بـەکــۆمــەڵ بووەتەوە، لەگەڵ ئەو مـەترسـی و هـەڕەشـە و کوشتـارانەی قۆناغە جیـاوازەکانی مێژوو کـە بەهۆی ململانێی ئیمـپـراتۆریەت و دەوڵەتان، دەسـەڵاتدارەکانیـانەوە رووی داوە. کەسـایەتییـە یاسـاییەکـان، بیریارەکان بەجۆرەهـا شێوە هـەوڵیان داوە و بیـریان کـردووەتەوە کـە ڕێگەیەک بدۆزنەوە بۆ کۆتاییـهێنان بە جـەنگ و خـوێنرێژی و کوشـتن. هـەروەهـا رێوشـوێنیش بگیـرێتـە بەر بـۆ سـزادانی ئەو کـەس و لایەن و دەوڵەتانەی بەو کـارانە هـەڵدەسـتن. ئەو هـەولانە بەردەوام بوون تا لە سـەرەتاکـانی سـەدەی بیـسـتـەم و دوای هـەڵگیـرسـانی جـەنگی یەکـەمی جیـهـانی، کە بەهۆیەوە کوشتـار و نەهـامـەتیی بێ وێنە روویان دا، ئەو جـەنگە وای کرد هـەموو ئەو کوشـتن و بڕینانە کە لە ڕابردوودا روویان دابوو، بەتەواوی بەرجـەسـتـە بوون. ئەو کارەسـات و نەهامـەتییـانە، کەسایەتییە سیـاسـییـەکان و دەوڵەتەکـانیان نـاچاری دروستکردنی رێکخراوێکی نێودەوڵەتی کـرد، ئەوە بوو کۆمـەڵەی نەتەوەکـان دروست کـرا. ئەو کۆمـەڵەیە لە بەرەنجـامـی ئەو جـەنگەوە دروست بـوو، لەگــەڵ گــرتنەبەری رێوشــوێن و دەرکــردنی زنجــیــرەیەک رێککەوتننامـە بـۆ پاراسـتـنی مـافـەکـانی مرۆڤ و کـۆتاییـهێنان و رێگرتن لە هـەڵگیـرسـاندنـی جـەنگ. کـەچی رێکخـراوەکـە نەیتـوانی سـەرکـەوتن بەدەست بهـێنێ. پاش چەند سـاڵێک دواتـر جـەنگی دووەمـی جـیـهـانی هـەڵگیـرسـا و ماڵوێرانیی زۆری لێ کەوتەوە، گەلێک پێشێلکاری و کوشتنی بەکۆمەڵ ئەنجام دران، لـەبەر ئـەوە بـۆ جــارێکی تـر دەوڵـەتان دامــــەزراندنـی رێکخــــراوێکی نێـودەوڵەتیــان بـەپێـویست زانی، ئەو جـەنگەش هـەروەک جـەنگی یەکـەمی جیـهانی ئاسەواری ترسناکی لەسـەر ژیانی سیاسی، کۆمـەڵایەتی، ئابووری و فـەرهـەنگی بەدوای خۆیدا هێنا، ئەوە بـوو دەوڵەتان، نەتەوە یەکگرتـووەکـانیـان دامـەزراند. هـاوکات لەگەڵ دروسـتکردنی ئەو دوو رێکخـراوە نێودەوڵەتیـیـە و دەیان رێکخراوی تایبـەت بە پاراستنی مافـەکانی مرۆڤ و ئاسـایش و ئارامیی نێـودەوڵەتی، کـەچی گـەلێک تاوانی بـە کـۆمــەڵ روویان دا، هـەر لەو پێناوەدا گـەلێک پەیمـانـنامــە و رێککەوتنی تایبـەت بـەرێگرتن لـە جـەنگ و پاراسـتـنی

مافەکانی مرۆڤ و گەلێک رێککەوتننامە و بڕیارنامەی تری گرینگ دەرکران، کە گرینگترینیان رێککەوتننامەی نەهێشتنی تاوانی جینۆساید بوو کە لەلایەن کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە لە مێژووی ١٠ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٦ بڕیاری لەسەر درا. دواتر هەر لەم بوارەدا چەندین رێککەوتنی تر هاتنە ئاراوە. هەروەها باسمان لە ئەنفال و قۆناغەکانی و مەبەستەکانی ئەنجامدانی لەلایەن رژێمی بەعسەوە کردووە. ئەوەشمان خستووەتە روو کە کورد دوای تێپەڕبوونی نزیکەی چل ساڵ بەسەر ئەو رێککەوتنەدا لەلایەن دەسەڵاتدارانی پێشووی عێراقەوە ڕووبەڕووی کوشتن و لەناوبردن و جینۆساید بووەتەوە، کەچی بەپێچەوانەوە تا ئێستا ئەو رێکخراوە ئەو تاوانەی وەک جینۆساید نەناساندووە. هەروەها باسمان لەوە کردووە کە پێویستە زۆرێک لە دەوڵەتان و گەلانی دنیا کە باوەڕیان بەڕێکخراوەکە هەیە و بەشی زۆریان تێیدا ئەندامن بخرێتە ژێر پاڵەپەستۆی بەرپرسیاریەتیی یاسایی و ئەخلاقییەوە، بۆ ئەوەی ئەنفال وەک جینۆساید بناسرێ، ئەم کارەش لەبەرئەوەیە کە کوشتنی بەکۆمەڵی کورد لە دنیادا بە رەسمی بکرێت و گەرەنتی بەدەست بێت بۆ دووبارە نەبوونەوەی تاوانی هاوشێوە کە ڕووبەڕووی ئەو گەلە بکرێتەوە.

باسی یەکەم

تیۆری گشتیی تاوانی جینۆساید

ئەم بەشە لە دوو باس پێکهاتووە، باسێکیان پێوەستە بەخستنە ڕووی کورتەی کۆمەڵکوژی لە مێژوودا، لە باسی دووەمیشدا چەمک و ماناکان و کۆڵەکەکانی تاوانەکەمان روون کردووەتەوە.

یەکەم: پێشینەی مێژووی تاوانی کۆمەڵکوژی (جینۆساید)

لە نێو مێژوودا، لە سەردەم و کاتە جیاوازەکان و بەشێوەی جۆربەجۆر تاوانی بە کۆمەڵ و قڕکردنی دەستەجەمعی لەلایەن گرووپ و کەسانی دەسەڵاتدارەوە ئەنجام دراوە، نموونەی ئەو کوشتن و لەناوبردنانەی مێژوو ڕەشەکوژی مەندائییەکان بوو لە سەدەی یەکەمی زاینیدا لە ئۆرشەلیم، لەو هێرشەدا سەدان مەندائی لە نێویاندا سێ سەد هەزار و شەست پیاوی ئاینی بەیەک جار کوژراون،[1] هەروەها لە ساڵی ٢٧٣ زاینی لەسەر دەستی مەلیکی ساسانی (بەهرامی یەکەم) سەدان کەس لەناوبران.[2] جون فرانک و کۆرت (لە لێکۆڵینەوەیەکدا بۆ مێژوو و زانستی (جینۆساید) زیاتر لە (بیست و چوار) نموونەی دەستنیشان کردووە، لە کوشتنی بە کۆمەڵی خەڵک لە شەڕی ڕۆما و قرتاجە و شەڕی مەغۆلەوە تا مەحرەقەی بەنگلادش و کەمبۆدیا.[3] لە

---

(١) بڕوانە: الابادة الجماعية التي تعرض لها الشعب المندائي عبر التاريخ اعدار االدكتور رفعت لازم مشعل.

(٢) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە ویکی پیدیا (wikipedia).

(٣) هەروەها بڕوانە:

http://yalepressgale.edu/yupbooks/ve/iew.book

کوردستانیش لە هەردوو سەدەی سێزدە و چواردەمدا، مەغۆلەکان کە لە قووڵاییی ئاسیای ناوەڕاستەوە هاتن لە ساڵی ١٢١٩ز سوپای مەغۆلەکان هێرشی کردە سەر دەوڵەتی «شاهای خوارزم»ەوە کۆتاییی بەو بەرگرییەش هات کە لەلایەن دووەمین بنەماڵەی «جەلالەدین» فەرمانڕەوادا لە کوردستانی باشوور. جەلالەدین کە دواین پاشای خوارزمی بوو لە ساڵی ١٢٢٩ز.دا هێرشی کردە سەر شاری ئەحلات و داگیری کرد و هەموو خەڵکی شارەکەی کوشت، هێرشەکانی مەغۆل بەردەوام و یەک لە دوای یەک دەکرایە سەر خاکی کوردستان، جەنگیز خان و سەرکردە سەربازییەکان سیاسەتی کۆمەڵکوژی و وێرانکارییان پیادە دەکرد دژی دانیشتوان.[٤] هێرش و ڕاو و رووتی مەغۆلەکان خراپتر بوو لە هی خوارەزمییەکان. ناوچەکە لە خوێندا غەرق بوو و وڵات ئاگری گرت. ئەوان ناوچەکانی وان، دیاربەکر و ماردینیان تاڵان کرد و خەڵکێکی زۆریان کوشت. کاتێ مەغۆلەکان هێرشیان کردە سەر هەکاری تووشی هەر کەسێک هاتن بێ بەزەییانە کوشتیان. لە سەرەتای سەدەی شازدەوە شا سمایلی سەفەوی پاش ئەوەی ئاقوینلۆ و باقی نەیارانی لەناو برد لە ساڵی ١٥٠٧دا ناوچەی ئەرجین و ئەسلاتی لە باکوری کوردستان داگیر کرد، شا سمایل محەمەد بەگی ئوستاجلودی وەک والیی دیاربەکر دیاری کرد، ناوبراویش بۆ ئەوەی بتوانێ چاودێریی مەڵبەندەکانی ماردین، جیزدێ، مووسڵ بکات لە هیچ چەشنە کوشتن و بڕینێک خۆی نەپاراست، دانیشتوانی جزیرە خۆڕاگرییان کرد ئەویش بۆ تۆڵەکردنەوە لێیان تەواوی شارەکەی بە موسڵمان و مەسیحی و بە ژن و منداڵەوە کوشت و شارەکەشی وێران کرد[٥].

(٤) مێژووی کوردستان، ن لازاریف، وەرگێڕانی، وشیار عەبدوڵا سەنگاوی، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٨ لاپەڕە ٧٨.

(٥) کەمال بۆرکای، کورد و کوردستان، وەرگێڕانی عەلی فەتحی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای وەرگێڕان، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٨ لاپەڕە ٢٣٤ و ٢٣٥ لاپەڕە ١٧٦، ١٧٧.

لێکۆڵەرەوانی بواری مێژووی یاسا و یاسای نێودەوڵەتی، بەردەوام بیریان لەوە کردووەتەوە کە سەرەتای کوشتن و لەناوبردنەکان دەستنیشان بکەن، لەگەڵ بوونی چەند لێکۆڵینەوەیەک لە بواری مێژووی کۆمەڵکوژی، بەڵام نەتوانراوە پێشینەیەکی مێژووی یەکلاکەرەوە دیاری بکرێت، بۆ ئەوەی لێکۆڵەرەوان بگەڕێینەوە سەری و بتوانین یەکەمین تاوانی کۆکوژی لە رووی مێژوویییەوە بە وردی و دیقەتەوە دەستنیشان بکەن، لە ڕێگەی دەستنیشانکردنی ئەو سەرەتایەوە پۆلێنبەندی تاوانە کۆکوژییەکان بکرێن و لێیان بکۆڵرێتەوە و بەراورد بکرێن بە تاوانەکانی سەدەی بیست. وەک وتمان ئێمە ناتوانین، هەموو ئەو حاڵەتانە دەستنیشان بکەین و بگەڕێینەوە سەریان، ئەمەش لەبەر جۆراوجۆریی تاوانەکان و نەبوونی سەرچاوەی ورد دەربارەیان، ئەمە جگە لەوەی تا ئێستاش ئەو تاوانە بەشێوە و کەرەستەی جیاواز جیاواز و شوێنی جیاجیا ئەنجام دەدرێ، لەبەر ئەوە (زانیاری لەسەر کوشتنی بەکۆمەڵ شتێک نییە بتوانرێت بەشێوەی پڕوپاگەندە یان وەک نەریتی پیشەیەک بەدەست بێت و چارەسەری کێشەکانی بکرێت، مێژووەکەی بەشێوەیەکی یەکلاکەرەوە دیاری بکرێت)(٦).

لە سەدەی بیستیش خراپتر لە سەدەکانی پێشوو بوو، ئەم سەدەیە بووە سەدەی خوێنڕشتن و هەڵگیرساندنی دوو جەنگی گەورەی جیهانی، لەو ماوەیەدا بەهۆی بیانووی جیاجیای ئاینی، نەتەوەیی و نەژادییەوە گەلێک نەتەوە و کەمە نەتەوە کەوتنە بەردەم هەڕەشەی لەناوبردن و کۆمەڵکوژییەوە. تەنانەت هەندێ لێکۆڵەرەوە سەدەی بیست ناو دەنێن بە (سەدەی جینۆساید)(٧) هەرچەندە لەو ماوەیەدا گەلێک بەڵگەنامە و ڕێککەوتننامەی

(٦) هۆلۆکۆست، ستیفان بروشفید و پۆل ئا. لیڤین، وەرگێڕانی شێرزاد هەینی، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری نما، چاپخانەی تیشک، کوردستان، هەولێر، ٢٠٠٧ لاپەڕە ٣٥.

(٧) سامانسا پاوەر لە کتێبێکدا باس لە کۆمەڵکوژییەکانی سەدەی بیست و بێدەنگیی ئەمەریکا دەکات. ناوبراو لە ڕێگەی خستنە ڕووی ئەو کارەساتانەوە =

نێودەوڵەتی و ئیقلیمی ئیمزا کران، بۆ بەرگرتن لە ڕوودانی ئەو تاوانە کەچی زۆرترین پێشێلکاری و کوشتنی بە کۆمەڵ لەو ماوەیەدا ڕوو دەدات، لەبەر ئەوە تاوانی لەناوبردنی بەکۆمەڵ (جینۆساید) پێویستە ئامانج و مەبەستەکانی دیاری بکرێن، چونکە ئاسەوارە خراپەکانی بەردەوام لە ژیانی سیاسی، کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیریی ئەو کۆمەڵە کە لەناو براوە و لەناو دەبرێت ڕەنگ دەداتەوە.

لە کۆندا شێواز و چۆنێتیی کۆمەڵکوژی وەک ئەم سەردەمە نەبووە، کەرەستەکان و شێوەی بەڕێوەچوونی پرۆسەکانی لەناوبردن جیاواز بووە، هەروەها بەشێوەیەکی ورد وەک سەدەی بیست ئەو تاوانە ئەنجام نەدراوە، ئەمە جگە لەوەی لە کۆندا بکەران، واتە (ئەو لایەن و کەسانەی بە کاری کۆمەڵکوژی هەستاون) وەک ئەو دەوڵەت و لایەنانە نەبوون کە لە ماوەی سەدەی بیستدا پێی هەڵدەستن. چونکە هەم ڕێوشوێنەکانی گرتنەبەری ئەنجامدانی ئەو تاوانە جیاوازە، هەم ئەو کەرەستە و چەکانەی تاوانەکانی پێ ئەنجام درا جیاواز بوو. ئەمەش گرێ دراوە بە مۆدێرنەوە. جینۆساید وەک دیاردە و دەرکەوتەیەکی مۆدێرن سەیر دەکرێت، کەواتە تاوانەکەش بەکەرەستەی مۆدێرن ئەنجام دەدرێت، لێرەوە بیرکردنەوە و کەرەستەکانی ئەنجامدانی لە یەک شوێنەوە دەردەکەون. لەبەر ئەوە بیرکردنەوە و عەقڵی مۆدێرنە خاوەنی بەدەستهێنانی چەک و جبەخانە و کەرەستەکانی کۆمەڵکوژییە ئەمە جگە لەوەی دروستکردنی چەکی لەو جۆرە کە هەڕەشەی گەورە بێت بۆ سەر دنیا و مرۆڤایەتی بەرهەمی ئەو عەقڵەن، عەقڵی مۆدێرن بەتەنیا بەوە ناوەستێ بەرەنجامە بەدەستهاتووەکانی ئەو پێشکەوتنانە بۆ سوودی گشتی بێت یان ئەگەر ئەو کەرەستانە زیانیان هەیە لە ترس و

= کە لەو سەدەیەدا ڕوو دەدەن دەگاتە ئەو باوەڕەی کە سەدەی بیست دەتوانرێت ناو ببرێت بەسەدەی (جینۆساید) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: سامانتا پاور، معضلی بر خاسته ازجهنم، امریکا و قرن نسل کشی ها، ترجمه مارینا بنیاتیان، نشر چشمه، چاپ اول، تهران، زمستان ١٤٨٥.

لەناوبردنی ئینسان بشارێنەوە، بگرە بەشێوەیەکی چاوەڕوانکراو کەرەستە و چەک و دۆزینەوە نوێکانی عەقڵی مۆدێرن بەکار دەهێنرێن، بەو هۆیەوە دەیان و سەدان هەزار کەس دەبنە قوربانی. چەکی کیمیایی نموونەکانی دەستکەوتی ئەو عەقڵەیە، ئەتۆم وەک گرینگترین دەستکەوتەکانی عەقڵی مۆدێرن بەشێوەیەکی ئاشکرا یەکەم هەنگاو بەر لەوەی بۆ خزمەتکردن بە مرۆڤایەتی بەکار بهێنرێت، مرۆڤی پێ کوژرا و لەناوبرا، لەبەر ئەوە ئەو عەقڵە تەنیا عەقڵی پێشکەوتن و شارستانیەت نییە، بگرە عەقڵی لەناوبردن و وێرانکردنیشە، چونکە کوشتن و لەناوبردن و وێرانکردنەکانی کەمتر نەبوو لە دەستکەوتەکانی.

سەدەی بیست زەرەر و زیانێکی مادی و مەعنەویی لە دژی مرۆڤ هێنایە کایەوە ئەوەی لە ماوەی سەدەی بیست دێتە دی، جگە لە درێژەدان بە عەقڵی مۆدێرن هیچی تر نییە، لەبەر ئەوە کەرەستەکان و ئامانجەکان ئەوەی لێ کەوتەوە کە بینیمان. گەورەترین ئەو تاوانانەی لەو سەردەمەدا روویان دا لەناوبردنی گەلی ئەرمەن بوو بەدەستی ئیمپراتۆری عوسمانی، هەروەها کوشتنی بە کۆمەڵی جوولەکە بە دەست دەسەڵاتی هیتلەر، بەکارهێنانی چەکی ئەتۆم بوو دژی گەلی یابان، لەناوبردن لە کەمبۆدیا و سرایفۆ لەم ساڵانەی دواییشدا لە دارفۆری باشووری سوودان، نموونەی تری ئەو کارەساتانەن. هەرچی کوردیشە کە نەتەوەیەکی گەورەی ئەم جیهانەن نەیانتوانیوە دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان بەدەست بهێنن ژمارەیان دەگاتە ٣٠–٣٥ ملیۆن کەس کە دابەش کراون بەسەر دەوڵەتە نوێیەکانی تورکیا، عێراق، ئێران، سووریا، هەروەها ژمارەیەکی کەمی کوردیش لە یەکەتیی سۆڤیەت دەژین. کوردیش هەروەک ئەو گەلانە ڕووبەڕووی کارەسات و کۆمەڵکوژی بووەتەوە، لەو کارەساتانەدا خەڵکی بەکۆمەڵ کوژران و لەناوبران. هەرچەندە لە کۆنەوە کورد وەک نەتەوەیەک ڕووبەڕووی کوشتن و لەناوبردن بووەتەوە، بەڵام سەرەتاکانی پلان و ستراتیجیی لەناوبردنی ئەو نەتەوە لە سەدەی بیست بەتەواوی بەرجەستە بوو. هۆکارگەلێکی فیکری، سیاسی، زۆرجاریش کۆمەلایەتی

بوونەتە هۆی ئەو لەناوبردن و قڕکردنانە، ئەمەش ئەرکی ئەم لێکۆڵینەوەیە نییە کە پاڵنەرە سیاسی، ئایدیۆلۆجی و فیکرییەکانی ئەو کوشتن و قڕکردنە بخاتە ڕوو، بەڵام زۆربەی نووسەران، لێکۆڵەرەوان و تەنانەت خەڵکی ئاساییش ئەو پاڵنەرانە دەگێڕنەوە بۆ ئەوەی ئەوان (کورد)ن، بۆیە لەناو براون.

دووەم: چەمکی جینۆساید و کۆڵەکەکانی

- چەمکی جینۆساید

جینۆساید وەک چەمک وەرگیراوە لە وشەی ئینگلیزی genocide وشەکە لە ڕووی زمانییەوە بنەچەیەکی ئیغریقیی لاتینیی هەیە و لە دوو بەش پێکهاتووە، یەکێکیان لە وشەی یۆنانی group. gennus و مانای (کۆمەڵ، بنەچە) دەگەیەنێ ئەوی تریان cider، واتە (کوشتن) بە لێکدانەوەی هەردووکیان واتە کوشتنی بەکۆمەڵ یان کوشتنی بنەچە"[٨] جینۆساید زاراوەیەکی نوێیە بۆ تاوانێکی دێرین[٩] چەمکی جینۆساید بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٤٣ لەلایەن زانا و کەسایەتیی یاسایی) رافائیل لەمکن کە لە ساڵی ١٩٠٠ لە خێزانێکی پۆڵەندیی جوولەکە لەدایک بووە) خرایە ڕوو. بەکارهێنانی ئەم چەمکە لە کتێبێکدا دەستنیشانی کرد، ئەم کارەشی لە بیرکردنەوە لە تاوانی لەناوبردنی جوولەکەکان لە جەنگی دووەمی جیهانی کە بە دەستی هیتلەر بەشێوەیەکی سەرسووڕهێنەرن لەناو دەبران هێنایە ئاراوە. لە چوارچێوەی پرۆسەی لەناوبردنی جوولەکەکان هەموو ئەندامانی خێزانەکەی لەمکن لەناوبران. ئەو لە کتێبەکەیدا سەبارەت بە ڕیشەی تاوانی جینۆساید و کۆمەڵکوژی دەڵێ "لە تاوانی کۆمەڵکوژیدا تەنیا مەبەست لە کۆمەڵکوژیی هەموو ئەندامانی گەلێ، یان لەناوبردنی خێرای گەلێک ناگرێتەوە، بگرە کۆمەڵکوژی زنجیرە پلانێکی

(٨) المسولية المدنية الدولية عن جريمة الابادة الجماعية، فالا فريد ابراهيم، مطبعة جامعة صلاح الدين طبعة الاولى هولير ٢٠٠٤.

(٩) گۆران باباعەلی ئەنفال جینۆسایدێک لە ئایندا بۆ ڕەوایەتی دەگەڕێت، کۆواری ڕەهەند ژمارە ٧ سوید ١٩٩٩ ل١٤٨

داڕێژاوە بە مەبەستی وێرانکردنی بنەما پێویستەکانی ژیانی ئەو گروپە هەروەها ئامانجەکانی ئەم پلانە خۆی لە وێرانکردنی بنکە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان، لەباربردنی ئاسایش، سەلامەتی و شەرەفی تاک و کۆمەڵی ئەو گرووپەیە دەگرێتەوە)(١٠) ئەم چەمکە لەلایەن لەمکنەوە بەچەند هەوڵ و تەقەلایەک وەک چەمکێکی نێودەوڵەتی چەسپا، کە دواتر دەقی یاسایەکی نێودەوڵەتیی لێ هاتە ئاراوە، لە یاداشتەکانیدا ئاماژەی بەیەکەمین تاوانی کۆمەڵکوژی لە سەدەی بیست داوە، ئەویش هێرشەکانی عوسمانییەکانە بۆ سەر گەلی ئەرمەن، کە لەلای زۆر بەری شارەزایان یەکەمین نموونەی کۆمەڵکوژییە، هەروەها لەگەڵ بوونی حالاتی توندوتیژی دژی کۆمەڵە جیاوازەکان لە کۆنگرەی قانوونی دەولی لە مەدرید ساکرا رافائیل لەمکن چەمکی جینۆسایدی هێنایە بەرباس و وتووێژکردنەوە، ئەمەش لە پێناو گرتنەبەری ڕێوشوێنی پێویست بۆ پاراستنی کەمە نەتەوەکان، ئەم پێشنیازەی ناوبراو لەو کۆنگرەدا پێشوازیی لێ نەکرا و پشتگوێ خرا. ئەوە بوو لە ڕۆژی ٢٢ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١دا ئەڵمانیا هێرشی کردە سەر یەکەتیی سۆڤیەت، لەگەڵ پێشڕەویکردنی سوپای ئەڵمانیا هێزی سەربازی و پۆلیس و هێزی تایبەت کاری وەحشییانەیان ئەنجام دا، سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا ونیستن چەرچڵ بەرگریی کرد(*). بۆ ڕێگرتن لەو کارەساتانەی کە روویان دەدا، چەرچڵ لە مانگی ئابی ١٩٤١ رای گەیاند "ئێمە لە بەردەم جەنگێکداین کە دەست لە هیچ ناپارێزێت، هیچ پۆلێنبەدییەکیش ناکات" لە دیسەمبەری

(10) Raphael. Axis Rule in Occupied Europe published in 1944 ،a/Lemkin

(*) ونیستن چەرچڵ، بەپێچەوانەی ئەو هەڵوێستەیەوە لەو کاتەدا داوای بەکارهێنانی چەکی کیمیاییی کردبوو لە دژی کورد و ئەفغانەکان ئەوەتا دەڵێت "بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژی نەتەوە ناشارستانییەکانی وەک کوردەکان و ئەفغانەکان شتێکی تەواو ڕاست و دروستە" بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: ٥٠١ سنة الغزومستمر، نعوم تشومسكي، ترجمة مي النبهان، دار المدى للثقافة والنشر، ١٩٩٦ص ٤٣.

سـاڵی ١٩٤١ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمـەریکا هاتە ناو لیسـتی هاوپەیمانیی جـەنگەوە، لەمکنیش وەک پەنـابەر رووی لەو وڵاتە کـرد، جـارێکی تر چەمکی جینۆسایدی خستەوە بەرباس دوای ئەوەی لەو جەنگەدا سوپای نازی ئەڵمانی دەستیـان کرد، بەگرتن و راوەدوونان و لەنـاوبردنی گرووپە جیـاوازەکان کە ئامـانج لەو کارە بنیـاتنانی پێکهاتەی رەگـەزی بوو بە بەکـارهێنانی هێـز، لە پێناو ئەم کارەشـدا دەست کرا بە کوشتنی بەکۆمەڵ، ئەم سیاسەتە ئـاستێکی گشـتیی گـرتەوە، بەڵام لە ناویدا جـوولەکەکانی ئەوروپا کرانە ئامـانجی ئەو لەناوبردنە. ئەو کارەسات و لەناوبردە ئێستا ناو نراوە هۆلۆکۆست، دەسەڵاتی ئەڵمانیا لەگەڵ کوشتاری جوولەکەکان هەوڵی لەناوبردنی خەجرەکانی رۆمای دا کـە دانیـشـتـووی ئەوروپا بوون، هـەروەها هەوڵی لەناوبردن و سـڕینەوەی چینی باڵادەستی لە پۆڵەندا و یەکەتیی سۆڤیەت گرتە بەر. لە سـاڵی ١٩٤٤دا دوای ئەو هەمـوو کوشـتن و لەناوبردنە کە بـووە بەشێک لە مێژووی لەناوبردنی رەگەزی، لمکین خـۆی تەرخـان کرد بۆ سـاغکردنەوەی ئەو چەمکە لە ئەمـەریکا لەوێ لەگەڵ وەزیری بـەرگری دەستی کرد بەکارکردن لەسـەر ئەو چەمکە، ئەوە بوو بە پشتگیریکردنی وەزیری بەرگریی ئەمـەریکا چەمکی جینۆسـاید خرایە کارنامـە و وەک چەمکێکی یاسـایی بۆ نیشـاندانی شێوەی ئـەو وێرانکردن و لەناوبردنانەی کە ئەڵمانیای نازی پێی هەستا دانی پێدا نرا دواتر بەمەبەستی دادگەیکردنی تاوانبـاران دادگەی سـەربازیی نێودەوڵەتی لە نۆرمبێرغ لە نێوان ٢٠ی نۆڤەمبەر و تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٥ بۆ ١ی ئۆکتۆبەری ١٩٤٦پێک هـات. ئەم دادگەیەش بۆ دادگەییکردنی ٢٢ تۆمەتبـاری سـەرکردەی ئـەڵمانی بە تۆمــەتی ئـەنجـامــدانی تـاوانی دژی ئـاشـتـی و تاوانی جــەنگ و تـاوانی دژە ئینسـانی دانرا. بۆ یـەکەم جـار بوو کە دادگـەی نێـودەوڵەتی بەکـار بێت وەک ئالیـیـەتێک دوای جـەنگ بۆ ئامـادەکـردنی سـەرکـردەی ناوەخـۆیی لە بەردەم دادگەی نێودەوڵەتیدا ئەوە بوو وشـەی جینۆسـاید بەکار هات لە ناو کۆنووسی داواکەدا (عريضة دعوى). بەکارهێنانی ئەم چەمکەش بەکارهێنانێکی وەسفی بووە نـەک یاســـایی. دوا بـەدوای ئەوە بـەهۆی ســووربـوونی رافــائیل لەمکن

چەمکی کۆمەڵکوژی (جینۆساید) برایە بەردەم نەتەوە یەکگرتووەکان ئەم کارەش بۆ ئەو کاتە تەواو نوێ بوو، دوای ئەوەی پرۆژەکەی خرایە کارنامەی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە نوێنەرانی زۆربەی دەوڵەتانی دنیا وتووێژیان لەبارەی چەمکە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە کۆمەڵکوژی کرد پاش وتووێژ و ڕاگۆڕینەوە لە ٨ی دیسەمبەری ١٩٤٨ بەکۆی دەنگ تەبەنیی ئەو پرۆژە کرا. لەبەر ئەوە بیرۆکەی چەمکی جینۆساید پێوەندییەکی پتەوی هەیە لەگەڵ دامەزراندنی دادگەی سەربازیی نێودەوڵەتی (دادگەی نۆرمبێرغ). ئەم دادگەیە بۆ دادگەیکردنی تاوانبارانی ئەڵمانیای نازی دروست بوو (ئەو دادگەیە گەورەترین پرۆسەی دادگەییکردنی مێژووە، دادگەییکردنەکە لە ٢٠ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٥ دەستی پێ کرد و لە ١ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٦ کۆتاییی هات، دادگەکە ٤٠٠ دانیشتن، لێکۆڵینەوەکان زیاتر لە ١٥ هەزار لاپەڕە بوو، لەو دادگەیەدا ٢٠٠ شاهید و بەرگریکار بەشدارییان کرد، ژمارەی بەڵگەنامەکان ٣٠٠ هەزار وەسیقە و وێنە، هەزاران خەڵکی مەدەنی و عەسکەری بەو دادگەیەوە سەرقاڵ بوون، هەروەها ٦٠٠ نووسینگە لە نووسینگەکانی کۆشکی ئەدلی کۆن لە نۆرمبێرغ کاریان تێدا دەکرد؛ لەو دادگەیەدا بیست و دوو سەرکردەی نازی لە قەفەزی دادگەکە دادگەیی دەکرا کە دواتر سزایان بەسەردا درا)[11]، دوا بەدوای دادگەییکردنی سەرانی نازی لە دادگەی نۆرمبێرغ ئەمە بوو بەسەرەتایەک هەم بۆ دەرکردنی یاسایەک بۆ بەرگرتن لە ئەنجامدانی تاوانی جینۆساید هەم سزادانی ئەو کەسانەی کە بەو کارە هەڵدەستن. دواتر ڕێککەوتننامەکە لەلایەن ئەنجوومەنی ئاسایشەوە پیادە کرا لەگەڵ خستنە ڕووی ئەو چەمکە و ڕێکخستنی لە چوارچێوەی ئەو

---

(١١) اشهر المحاكمات في التاريخ، قدري قلعجي، بيروت، لبنان، ٢٠٠٤ الطبعة السادسة، ص٤٣. ئەم کتێبە باس لە گرینگترین دادگەییکردنەکانی مێژوو دەکات لە دادگەییکردنی سقراتەوە تا دادگەییکردن لە فلۆرەنسا، لەم کتێبەدا ١٨ دادگەییکردن وەک گرینگترین و سەرسووهێنەرترین دادگەیی بەدرێژاییی مێژوو تۆمار کراون و خراونەتە ڕوو.

یاسـایەی کـە لـەلایەن ڕێکخـراوی نەتـەوە یەکگرتووەکـانـەوە پیـادە کـرا، بەڵام چەمکی جینـۆساید و پرۆسەکانی ناتوانین تەنیا لە چوارچێوەی ئەو یاسایەدا کورت بکەینەوە، واتە ئەو تاوانە مـەرج نییە تەنیـا ئەو تاوانانە بگرێتەوە کە لە یاساکەدا ڕێک خراوە، چونکە لەم سـاڵانەی دواییدا یاسـاناسـان و کەسـانی شــارەزای بواری یـاســا و یاســای نێـودەوڵەتـی چەند جـۆرێکی تری تـاوانی جینۆسایدیان دەستنیشـان کـردووە، لەبەر ئەوە تاوانی جینۆسـاید مـەرج نییـە هـەر فـەوتاندنی فـیزیکی (جـەسـتـەیی-بەدەنی)ی ئـەو کۆمـەڵە مرۆڤە بێت کـە لە دژی ئەنجام دەدرێت، بگرە جینۆساید چەند جۆرێکە لەوانە:

- جـینۆسـایدی فـیـزیکی (جـەسـتـەیی- بەدەنی): کـوشتن یـان فـەوتـاندنی ئەندامـانی هەر کـۆمــەڵە مـرۆڤـێک چ ڕاســتــەوخــۆ یا ناڕاســتــەوخــۆ، بە گوللەبارانکردن، زیندەبەچاڵکردن، سەرنگونکردن، ئیعدامکردن، بەکارهێنانی چەکی کۆمەڵکوژ، وەکو ژەهر یان کیمیایی و بایۆلۆجی.

- جـــینـۆســـایدی بایۆلۆجی: لەو جـــۆرەیاندا بـەهـۆی ئـەو تاوانـەوە ڕێگە دەگیرێت لە پێشکەوتن، لەدایکبوون و زیادبوونی هـەر کۆمـەڵە مرۆڤێک، وەکو بەکارهێنـانی ئامـراز و داوودەرمـانی منداڵ نـەبوون و پەکخسـتنـی ئەندامـانی زاووزێ، دابڕانی پیـاوان و ژنان لە یەکتـر بۆ مـاوەیەکی زۆر و دابڕانی منداڵان لە دایکان و باوکانیان.

- جینۆسایدی کولتووری: قەدەغەکردنی زمان و شێواندنی مێژوو و ڕابردووی هـەر کۆمەڵە مرۆڤێک.

- جینـۆسـایدی ئابووری: ئەم جـۆرەش برێتییـە لە برسـیکردن و وێرانکردنی گەمارۆی ئابووری، یا ڕێگەگرتن لە بەرهـەمـهێنان و خۆراک."[١٢]

(١٢) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە پێوەندیی مەسـەلەی کورد بەیاسای نێودەوڵەتییـەوە، دوکتۆر مارف عومەر گوڵ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم ٢٠٠٢.

– کۆڵەکەکانی جینۆساید

یەکەم: کۆڵەکەی مادی کە تاوانەکە پێک دەهێنن.

(لە یاسای سزادانـدا روکنی مـادیی تاوان بەو شێوەیە ناسـراوە کـە ئەو هەڵسوکەوتە، تاوانکارییەیە کە بەهەستان یان هەڵنەستان بەکردارێک تاوانی لێ دەکـەوێتـەوە)[١٣] لە یاسـادا مـانا و مـەبەست لە هێنانی ئەم کـۆڵەکـەیە هاوواتایە لەگـەڵ کرداری پێناسـەی نێودەوڵەتی بۆ جینۆساید. روکنی مادی دێتـە دی لە تـاوانی کـۆمـەڵکوژیدا بە چالاکـیی مـادی کـە بە ئیـرادەی ئەنجامـدەرەکە و مەبەست ئەنجامدانـی تاوانەکە بێت مـەبەست لەم کـۆڵەکە هەسـتـانە بەکـردن یان رێگرتن لە نەکـردنی کـارێک کـە بەهۆیەوە تـاوانی نێودەوڵەتیی لێ دەکەوێتـەوە یان هەستـان بـەکارێکی بە ئەنقەست کـە ببێتـە هۆی وێرانکردن و لەنێوبردنی ژینگە و گوند و شارەکان و خەڵکەکەی[١٤]. لای زۆربەی شـارەزایانی بواری یاسـا (مـادەی دوو)ی رێککەوتننامـەی رێگرتن لە جینۆسایدی نەتەوە یەکگرتووەکان کە لە ١٩٤٨/١٢/٩ دەرچووە. لەو مادەیەدا رێککەوتننامـەکـە دەستنیشـانی روکنـی مادیی ئەو تاوانـەی کردووە و تێـیدا هاتووە (جینۆساید تاوانێکە کە ئەنجام بدرێت بەمەبەستی لەنێوبردنی گشتی یان بەشـەکی کۆمـەڵە خـەڵکێ بـە سیفـەتـی جیـاوازیی قـەومی یان نەژادی یان دینییەوە، بەهەر جۆرێک لەم شێوانەی خوارەوە ئەنجام دەدرێت:

١– کوشتنی ئەندامانی ئەو کۆمەڵە.

٢– زیانگەیاندن بە لەش و شێواندنی بیری ئەندامانی ئەو کۆمەڵە.

٣– بە ئەنقـەست دانانـی ئەو کۆمەڵە لە ژێر بارودۆخێکی سـەختدا کە ببێتە هۆی فەوتاندنی هەموو یان بەشێکی.

---

(١٣) عبدالوهاب صمود: الاجرام الدولي، مطبوعات جامعة الكويت، طبعة الاولى ١٩٨٧ص ٣٤.

(١٤) یوسف دزەیی: ئەنفـال کـارەسـات و، ئەنجـام و ڕەهـەندەکـانی دەزگـای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریان، چاپی یەکەم، هەولێر.

٤- تەگەرە خستنە بەر منداڵبوون لە نێو ئەو کۆمەڵەدا.

٥- بەزۆر ڕاگواستنی منداڵ لەو کۆمەڵەوە بۆ کۆمەڵێکی تر.

نەک هەر ڕاستەوخۆ ئەنجامدانی جینۆساید، سزا دەخاتە سەر تاوانکارانی، بگرە وەکو بەندی (٣)ی پەیماننامەی ١٩٤٨ لە دژی جینۆساید دیاریی کردووە، هەر جۆرێک لەم جۆرانە سزا دەیانگرێتەوە.

١- جینۆساید.

٢- پیلانگێڕان بە مەبەستی جینۆساید.

٣- هاندانی ڕاستەوخۆ و ئاشکرا بەمەبەستی جینۆساید.

٤- هەوڵدان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

٥- بەشداریکردن لە جینۆساید)(١٥)

لەگەڵ ئەوەی روکنی مادیی تاوانەکە دیاری کراوە، بەڵام بەچەند شێوەیەکی تر تاوانەکە ئەنجام دەدرێت، ڕەگەزی سەرەکیش لە ناسینەوەی تاوانەکە ڕەگەزە مادییەکەیەتی، هەر ئەم ڕەگەزەشە وا دەکات ناساینەوەی ئاسان بکات.

دووەم: کۆڵەکەی مەعنەوی (نیەت یان مەبەست لە ئەنجامدانی جینۆساید)

لە ڕووی مەبەستەوە، تاوانی جینۆساید لەگەڵ تاوانی تر جیاوازە، چونکە لە تاوانی کۆمەڵکوژیدا مەبەستی سەرەکیی نەهێشتنی کۆمەڵە مرۆڤێک یان بەشێکی ئەمەش تایبەتمەندییەکی تر دەدات بە تاوانەکە، ستیڤەن کەتز "لە کتێبی هۆلۆکۆست و تێڕوانینە مێژووییەکانی"دا دەڵێ: چەمکی جینۆساید تەنیا کاتێ پراکتیزە دەبێ کە بکەرانی مەبەستێکی ئاشکرایان هەبووبێ و بەکردەوەش ئەنجام درا بێت. هەرچی تاوانی نێودەوڵەتیشە مەبەست لێی

(١٥) بروانە (كيف تعمل الامم المتحدة، توم غولت، ترجمة حسين كمال الانصاري، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، بغداد ١٩٦٢ص١٤٩)

ئەنجـامـدانی تـاوانێکە کـە بکەرەکـەی بە ئـەنقـەست تاوانـێکی نێـودەوڵـەتی ئەنجامی دەدا و هەموو بنەماکانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی بۆ هێنانە دی ئاشتی و ئارامی دەبەزێنێ خـۆ ئەگەر (مـەبەستی لەناوبردنی سـەرلەبەری یان بەشـێکی هـەر گـرووپێکی نەتەوەی، ئـەتنیکی، رەگـەزی یـان ئاینی لـە ئارادا نـەبێت ئـەوا ئەو کردەوەیە خـەسڵـەتی جینۆسـایدی نییـە، چونکە تاوانی جینۆسـاید وەکو تاوانی یاسایی بەهۆی مەبەستەکەیەوە جیاوازە لە تاوانی کوشتن)[١٦].

سێیەم: شوێنی تاوانەکە (محل جریمة)

ئەم خـاڵەش لە جینۆسـایددا، واتە تاوانێک کـە لە بەرامبـەر کۆمـەڵە خـەڵکێ یان بەشـێک لـەو کۆمـەڵە کە پیادە دەکرێت بەمـەبەستی لەناوبـردنیـان بەهۆی جیاوازیی رەگەزی یان ئاینی یان نەتەوەیەوە لەبەر ئەوە (شوێنی پەلامارەکە لە جینۆسایددا کۆمەڵێکە کە تابعێکی نەتەوەیی یان رەگەزی یان ئاینییان هـەیە و بەیەکـەوەیان دەبەستێتـەوە پێویستـە (تـاوانبار بەرامبـەرکراو (مجنی علیـە) لە چوارچێوەی ئەو کۆمـەڵەدا بێت)[١٧] بێگومـان مەبەست لە (مـجنی علیە) تەنیا کەسێک نییـە، بگرە کۆمـەڵە کـەسـێک دەگرێتـەوە مـەبەستـەکـەش قڕکردن و لەناوبردن و نابودکردنی ئەو گرووپەیە، واتە جینۆسـاید کاتێ دێتە دی تاوانبار مـەبەستی لەناوبردنی گرووپێک بێت هـەوڵی نەهێشتن و لەناوبردنیان بێت)[١٨].

---

(١٦) الاجرام الدولي، صومد، عبدالوهاب مطبوعات جامعة الكويت، طبعة الاولي ١٩٨٧ ص ٣٤.

(١٧) گـوڵ، مـارف عـومـەر: جـینۆسـایدی گـەلی کـورد لەبـەر رۆشنایـیی یاسـای نێودەوڵەتاندا، چاپخانەی ئاراس، چاپی چوارەم هەولێر ٢٠٠٧، لاپەڕە ٢٣.

(١٨) مجله حقوقی، نشریه مرکز امور خارج بین المللی معاونت حقوقی وامور مجلس ریاس تشماره سی و ششم ١٣٨٥ص ٣.

باسی دووەم

کۆمەڵکوژی و هەوڵی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان

دروستبوونی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی لەگەڵ ئەوەدا لە بەرەنجامی جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانی دروست کرا کە پێشێلکردنێکی دیاری مافەکانی مرۆڤی لێ کەوتەوە تیایاندا ئینسانەکان مافی بوون و مانەوەیان لەدەست دا، بەڵام ئەم جەنگانە بەس نین کە بووبنە هۆکاری دامەزراندنی ئەو ڕێکخراوانە، چونکە ئەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتییانەی کە سروشتی ئێستایان وەرگرت بەرەنجامی هەوڵ و کۆبوونەوەی نێودەوڵەتی و ڕای بیریاران و سیاسییەکانەوە هاتوونەتە ئاراوە. لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەم فەیلەسووفی ئەڵمانی (ئەمانوئێل کانت) پێشنیازی دروستکردنی دەوڵەتێکی فیدراڵیی بۆ جیهان کرد کە پێک هاتبێت لە کۆمەڵە و نەتەوە جیاوازەکان، کانت باوەڕی وابوو کە ئەم دەوڵەتە جیهانییە دەتوانێت هاوکاریی دەوڵەتان بکات بۆ ئەوەی یەک بگرن و هەروەها سزای ئەو نەتەوانەش بدەن کە مەترسین، هەروەها کانت رای وابوو کە ئەو دەوڵەتە دەتوانێت مافی کەمینە نەتەوەکان بپارێزێت کە بوونەتە قوربانیی نەتەوە گەورەکان،[١٩] هەروەها کۆبوونەوە نێودەوڵەتییەکانی وەک کۆنگرەی (ڤیەننا ١٨١٥) و کۆنگرەی (پاریس ١٨٥٦) و هەردوو کۆنگرەی بەرلین (١٨٧١-١٨٨٤)، هەروەها

(١٩) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئامادەکردن و وەرگێڕانی کارزان عومەر، پێداچوونەوەی نەورۆز حوسێن، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیر و هوشیاریی یەکێتی نیشتمانی، سلێمانی ٢٠٠٧. هەروەها ڕێکخراوە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکان، دوکتۆر ئەحمەد مووسەوی، وەرگێڕانی، عەلی قادر عوبێد، وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی ٢٠٠٢.

کـۆنگرەی لاهای ۱۸۹۹-۱۹۰۷ دەوری هـەبوو بـۆ گـەیشـتن بەو قـۆناغــە بۆ دامـەزراندنی ئەو ڕێکخـراوانە، بـەڵام بیـرۆکـەکـە بـەتەواوی لە دوای جـەنگی جیـهانیی یەکـەمـەوە دەرکـەوت، دوای ئەوەی کـارەسـات و مـاڵوێرانی جیـهانی گرتـەوە، لە پێناو هێنانە دی ئاشتی و سـەلامەتیی جیهـانی دەوڵەتان کۆمـەڵەی نەتەوەکانیان دروست کرد.

یەکەم: هـەوڵی نێودەوڵـەتی لـە سـایەی کۆمـەڵـەی نەتەوەکان (عـصـبە الامم)

وەک وتمان جــەنگی یەکــەمی جــیــهــانی لە چوارچێــوەیەکی فــراواندا کارەساتێکی گەورەی بەسەر مرۆڤایەتیدا هێنا، بۆیە هەوڵێکی زۆر درا لەلایەن وڵاتانەوە بۆ گـەڕانـەوەی ئاشـتی و مـافی ژیانێکی سـەلامـەت بـۆ خـەڵکی، ئەو جــەنگە بەرەنجــامــێکی وێرانکەری هەبوو، هەر لـە کـوشتن و وێرانکردنی ژێرخــانی ئابووریی وڵاتان تا بـڵاوبوونەوەی هـەژاری. لـەبەر ئەوە (دوای هـاتنە دەرەوەی وڵاتان لـەو جــەنگەدا دەوڵـەتە ســەرکــەوتووەکــان بۆ چارەســەرێک دەگەڕان بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو زەرەر و زیانەی کە بەهۆی ئەو جەنگەوە لە جیهان کەوت، بۆیە ئەو وڵاتانـە بیریان لە دروستکردنی کۆمەڵەیەکی جیهانی کردەوە کە مەبەست و ئامانجی هێنانەدی ئاسایش و ئارامی بێت بۆ دنیا)[۲۰] لە ڕێگەی کـار و هەوڵە بەردەوامـەکـانی هەندێک دەوڵەتی جیــهـان دوای ئەم قۆناغـە ترسناک و مـەترسیدارەی مێژووی مرۆڤـایەتی، پەیماننـامەی کۆمـەڵی نەتەوەکانی تایبـەت بە تاوانە نێودەوڵەتییەکانی سـاڵی ۱۹۰۹ هـاتە کایەوە، ئەم پەیمـانە وەک وەڵامــێک دەبینرا بـۆ ئەو حــاڵـەتە، ئـەوە بوو هـەر لـەو ســاڵـەدا هـەریەک لە وڵاتە یـەکگرتووەکانی ئەمـەریکا و بەریتـانیـا بیروڕایان گۆڕییـەوە، ســەبارەت بە دامــەزراندنی ڕێکخــراوێکی نێــودەوڵـەتی تا گــەیشــتنە ئەوە ڕێککەوتنێک ببـەستن بۆ دانانی لێژنەیـەکی هاوبەش و بانگی وڵاتانی تر بکەن، ئەوە بوو وڵاتان بانـگهێشتن کـران بۆ کۆنگرەیەکی گشـتی لە نیسـانی سـاڵی

---

(۲۰) شکری، محمد عزیز: مدخل الی القانون الدولي العام مطبعة جامعة دیمشق طبعة السابعة ۱۹۹۵ ص ۳۵.

١٩١٩ بەمەبەستی گفتوگۆکردن سەبارەت بەرێوشوێنەکانی دروستکردنی رێکخراوێک کە بتوانێت پشتگیری لە پاراستنی مافەکانی مرۆڤ بکات. بۆیە دەوڵەتە بەشدارەکان گەیشتنە رێککەوتن و بڕیاری دامەزراندنی رێکخراوێکی نێودەوڵەتییان دا بەناوی کۆمەڵەی نەتەوەکان (عصبة الامم) کە بەندەکانی هاتنە بواری جێبەجێکردنەوە لە ساڵی ١٩٢٠دا و لەو رێککەوتننامەیەدا چەند ئامانجێک خرابووە روو لەوانە:

- رێگرتن لە هەڵگیرسانی جەنگ و هێنانەدی ئاشتیی جیهانی.
- پابەندبوونی دەوڵەتان بە کۆتاییهێنان بە جیاوازییەکانیان بە رێگەچارەی ئاشتییانە.
- چەک دامالین سزادانی ئەو دەوڵەتەی هێرش دەکاتە سەر دەوڵەتێکی تر[٢١] لەگەڵ ئەو مەبەستانەی کە کۆمەڵەی نەتەوەکانی لەسەر بینا کرا، چەند ئامانجێکی تری هەبوو کە رێکخراوەکە هەوڵی بەدیهێنانی دەدان لەو ئامانجانەش.

١- رەزامەندیی دەوڵەتان بەپابەندبوونیان بە نەگەڕانەوەیان بۆ نێو جەنگ.[٢٢]
٢- پێوەندییەکانی نێوان وڵاتان لەسەر بنەمای شەرەف و عەدالەت بێت.
٣- رێزگرتنی یاسا نێودەوڵەتییەکان و پشت پێبەستنیان لە هەڵسوکەوتەکانیاندا.
٤- هێنانە دی دادپەروەری و رێزگرتن لە پابەندبوونەکانیان کە بڕیاریان لەسەر داون.

لەگەڵ ئەوەی کۆمەڵەی گەلان بۆ هێنانە دی ئاشتی و رێگرتن لە جەنگ هاتە ئاراوە، بەڵام ئەو رێکخراوە نەیتوانی سەرکەوتوو بێت، چونکە نەیتوانی

---

(٢١) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: المحاضرات (مقدمة في دراسة القانون الدولي الجنائي) حميد السعيدي، مطبعة الاولى ١٩٧١.

(٢٢) القانون الدولي العام، ابوالسيف علي صادق: مطبعة الباب المعارف بلاسكندرية طبعة عشرة، جزء الاولى ص ١٥.

چارەسەری گەلێک کێشەی نێودەوڵەتی بکات، هەروەها شکستی هێنا لە هێنانە دی ئەو ئامانجانەی بۆی دروست بوو، لەو ماوەدا دەوڵەتە داگیرکەرەکان دەستیان گرتبوو بەسەر ئەو ڕێکخراوەدا بەردەوام بەکاریان دەهێنا بۆ هێنانە دی ئامانجەکانی خۆیان، ولاتە یەکگرتووەکان و یەکەتیی سۆڤیەت وەک دوو دەوڵەتی زلهێز لەو دەوڵەتە داگیرکەرانە بوون کە داوودەزگا و شێوازی بەڕێوەبردنی ڕێکخراوەکەیان بۆ خۆیان قۆرغ کردبوو، ئەو دەوڵەتانە دەیانویست ئامانجی ڕێکخراوەکە و داوودەزگا و بەها مەعنەوییەکەی بەکار بهێنن بۆ دەستبەسەراگرتنی دنیا و بەدیهێنانی ئامانجە ستراتیجییەکانی خۆیان.

بارودۆخی کورد لە سەردەمی جەنگ و کۆمەڵەی نەتەوەکاندا

بەپێچ و پەنا و بەفێڵ و دەورە
بەجۆش و کوڵ بووی بۆ کوردی هەژار
دەتوت: ئەم قەومە دەکەم رستگار
ئەگەر راست دەکەیت هەڵسوڕێنە
بەس بۆ سیاسەت هەڵمانپەڕێنە
کۆمەڵی دز و جێگەی مەکر و فەن
کوتەکی دەستی (میستەر هەندەرسن)
خۆ تۆ (وەصی) بووی، ئەقوام بوون هەتیوو
دەمی کوردت کرد بە تەڵەی تەقیو
چۆن عاجز نابی لەم خوێن ڕشتنە؟!
لەلای تۆ هەڵبەت (حقوق) کوشتنە
تا ترسی مێژوو لەعنەتت بکەن
کوتەکی دەسی (مستەرهەندەرسن)؟! شێخ سەلام(*)

(*) شێخ سەلام بەم پارچە شیعرە ڕەخنە لە کۆمەڵی گەلان دەگرێت، شیعرەکە لە ژمارە ٢ی کۆواری (هاوار) لە ١٩٣٣/٧/١ بلاو کراوەتەوە: بڕوانە محەمەد رەسووڵ هاوار، کورد و کوردستان، بەرگی دووەم، لاپەڕە ١١.

له ئاكامی ڕەوتی شەڕی جیهانیی یەکەمدا، نەگبەتی گەورە سەرانسەری کوردستانی گرتەوە، نەهامەتییەکانی ئەو کاتە لە مێژووی کورددا وێنەی زۆر کەمی بینرابوو. زیاتر لە سەد هەزار کەس بوونە قوربانیی ئەو شەڕە. ئەوانەی دەکوژران زۆربەیان گەنج و هێزی کاری کوردستان بوون، خەڵکانێکی زۆریش لە ترسی ئاگری بێ ئەمانی شەڕ گوندەکانیان بەجێ دەهێشت و روویان لە شارەکان دەکرد. دەتوانین بڵێین لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، هیچ گەلێک بەڕادەی کورد و ئەرمەنی و ئاشووری لە شەڕدا تووشی ماڵوێرانی و سەرگەردانی نەبوو.[٢٣] شەڕەکە کوردستانی تووشی ئاژاوە و بێ سەروبەری کرد لە شەڕی چاڵدێرانەوە بێ وێنە بوو، لە ماوەی چوار ساڵی شەڕدا لەشکرە شەڕکەرەکان کوردستانیان لە گەلێ رووەوە وێران کرد و خەڵک و پارە و مەڕوماڵاتیان لەناوبرد.[٢٤]

کوردستان لە باکوری خۆرهەڵاتەوە، لە دەریاچەی -ورمێ- وە دەست پێ دەکات، تا لای -مەڵاتیە- لە باشووری خۆرئاوا و، درێژاییی دەگاتە نزیکەی (٩٠٠) کیلۆمەتر و پانایيشی لە نێوان (١٠٠- ٢٠٠) کیلۆمەتردایە، وڵاتێکی شاخاوییە و دەکەوێتە نێوان هێڵی (٣٢ و ٣٩)ی پانی و نێوان هێڵی (٠٣٧ و٠ ٤٧)ی درێژییەوە[٢٥] یەکەم جار سوڵتانی سەلجووقی بەشێکی لە ئەیالەتی جیبال کە (کرماشانیشی دەگرتەوە) جیا کردەوە و ناوی نا (کوردستان)، بەڵام تا سەدەی حەوتەمی کۆچی هیچ جوگرافیناسێکی ئێرانی و عەرەبی لە کتێب و نووسراوەکانیاندا ناوی کوردستانیان نەبردبوو ئەوە بوو بۆ یەکەم جار حەمدوڵا مستەوفی (٧٤٠ی کۆچی) لە کتێبەکەیدا بەناوی (نزهة القلوب) ناوی کوردستانی هێنا و سنووری وڵاتەکەشی دیاری کردووە نووسیویەتی (کوردستان لە ١٦ ویلایەت پێک هاتووە و بە ویلایەتەکانی عێراقی عەرەب و

(٢٣) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە مێژووی کورد، د. کەمال مەزهەر.

(٢٤) مێژووی هاوچەرخی کورد، دیڤید مەکداوڵ، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی ٢٠٠٢ لاپەڕە ٢١٩.

(٢٥) دوکتۆر بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ١٤.

خۆزستان و عێراقی عەجەم و ئازەربایجان و دیاربەکرەوە نووساون)[٢٦].

کوردستان کە بارێکی جوگرافی و ستراتیجی لە سنوور بەدەر سوودمەندی هەیە، هەردەم باری سەرنجی داگیرکەرەکانی ڕاکێشاوە. هەر لە سەرەتای دامەزراندنی خەلافەتەوە تا ئەمڕۆ کورد لە سەردەمی جیاجیادا چوونەتە ناو خەباتێکی بەردەوامەوە بەرامبەر بە داگیرکەرانی عەرەب، تورک و مەغۆل و فارس. لەبارەی رەچەڵەکی کوردەوە زانا رۆژهەلاتناسەکان لەسەر یەک ڕا نین هەندێک بە دانیشتووی ئەسڵیی ناوچەکەیان دەزانن، هەندێک لایان وایە کە لە کەناری دەریای قەزوێنەوە هاتوون. کورد یەکێکە لە میللەتە کۆنەکانی رۆژهەلاتی نزیک.[٢٧] (کوردستان لە ڕووی پێکهاتەی نەتەوەییەوە، ولاتێکی یەکجار ئالۆزە، کەم نەتەوەی ئاسیا و ئەوروپا هەیە کە لێرە نەژی و نیشتەجێ نەبێت)[٢٨] هەرچەندە بەکارهێنانی ناوی کوردستان کۆنە، بەلام وشەی کوردستان لە ڕووی قانوونی نێودەوڵەتی هەروەها لە نەخشە و پەڕتووکی ئەتڵەسدا بەکار ناهێنرێت،[٢٩] مێژووی گەلی کورد لە هەمان کاتدا مێژووی پرسی کوردە، توێژەرەوەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە چەمکی (پرسی کورد) و زاراوەکەشی لەم سەردەمە نزیکانەدا سەری هەڵداوە ئەگەر بەشێوەیەکی وردتر بڵێین لەو کاتەوە سەری هەڵدا کە دەوڵەتە هاوپەیمانە

(٢٦) حوسێن مەدەنی، کوردستان و ستراتیجی دەوڵەتان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ١١، ١٢.

(٢٧) کورد، کورتە پێوەندیی کۆمەلایەتی – ئابووری – رۆشنبیری و گوزەران، ا.م. مینتیشاشڤیلی، وەرگێڕانی، پ. د. عیزەدین مستەفا رەسووڵ، دەزگای توێژینەوە و بلاوکراوەی موکریانی، چاپخانەی خانی، دهۆک ٢٠٠٨.

(٢٨) د. عەبدولا غەفوور، جوگرافیای کوردستان، لە بلاوکراوەکانی دەزگای توێژینەوە و بلاوکردنەوەی موکریانی چاپی پێنجەم، چاپخانەی خانی دهۆک ٢٠٠٨ لاپەڕە ١٨٢.

(٢٩) ڕاگوێزانی کورد لە مێژوودا، عەبدولا قەرەداغی (مەلا عەلی) چاپی یەکەم، سوێد ١٩٩١ لاپەڕە ٥.

گەورەکان هەستان بەدابەشکردنی کوردستان لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا (لە کاتی ئامادەکردنی رێککەوتننامەی سیڤەری ئاشتی ساڵی ١٩٢٠ کە تەنیا وەک مەرەکەبی سەر کاغەز مایەوە، دواتر پەیمانی لۆزان جێبەجێ کرا، دەبینن لە کاتی سەرهەڵدانی هەر بزاڤێکی رزگاریخوازی نیشتمانیی کورد، ئینجا دەوڵەتان قسە لەسەر (پرسی کورد) دەکەن و بەبیریان دێتەوە، لەبەر ئەوە پێویستە ئەوە بخەینە روو کە گەلی کورد یەکێکە لە قوربانییەکانی کارەساتی جەنگی جیهانیی یەکەم ئەوەی جێگەی داخە ئەوەیە کە ئەم راستییە بەشێوەیەکی فراوان ناسراو نییە لەگەڵ ئەوەدا کوردستان و ناوچەکانی نزیک بوون لە شانۆی ئەو جەنگە سەربازییانەی کە مۆرکی پەلاماردان و هەڵهاتنی لەخۆ گرتبوون و ناوچەکەی نوقمی لێشاوێک لە خوێن کردبوو[٣٠] پڕیشکی ئاگری شەڕی جیهانیی یەکەم، لە هەموو شەڕەکانی پێشوو زیاتر کاریگەرییەکانی پەڕییە کوردستان. بەشی زۆر زۆری لە شەڕدا لە ئەسارەتدا، لە برسا و لە سەرمانا و بە نەخۆشی لەدەست چوو (رێژەی زەرەر و زیانەکەی) کە نازانرێ، بەڵام ئەگەر بەتەخمین ژمارەی کوژراوەکانی کورد حیساب بکەین لە سێ سەد هەزار زیاترە هەر لەگەڵ کوشتن و لەناوبردنیان دەستکرا بە راگواستن و گواستنەوەیان لە شوێنەکانی خۆیان بۆ شوێنی تر، بەگوێرەی ریسالەی (مەسئەلەی کوردستان بەرامبەر بەتورک، لاپەڕە ٢٣) لە سەرەتای شەڕ و بەگوێرەی قسەی نووسینگەی بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کۆچبەران، ٧٠٠٠٠ هەزار کورد لە وەتەنیان دەرکران و برانە ناوچەی رۆژئاوای ئەنادۆڵ لەگەڵ ئەمەدا زۆریان لە رێگە لە هیلاکی و برسییەتی و نەخۆشی و مردن[٣١] پاکسازیکردنی کورد و راگواستنیان پلانێکی دەوڵەتانی تورکیا و ئێران و عێراق و سووریا بووە، هەموو کات بە بەردەوامی پەیڕەویان

(٣٠) مێژووی کوردستان، ن. لازاریف، وەرگێڕانی، وشیار عەبدوڵا سەنگاوی، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٨ لاپەڕە ٢٩٣ و ٢٩٤.

(٣١) خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، محەمەدئەمین زەکی بەگ، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٦، لاپەڕە ١٨٤ و ١٨٥.

کـردووه، هـەر کـاتێک سـەرانی ئـەو دەوڵەتانە ویسـتـبـێـتیـان، بۆ هـەر شـوێنێ مـەبەسـتـیـان بووبێ، نـەتەوەکـانی تـورک و عـەرەب و فـارسـیـان هێناوە و نیشـتـەجێیـان کـردوون کوردیشـیـان لـەسـەر خـاکی نیشـتـمـانەکـەی خـۆی دەرپەڕاندووە و ئاوارە و دەربـەدەریان کـردوون. ئەو دەوڵەتانە بـە بەردەوامی برِ و بیـانوویان هـێناوەتەوە بـۆ لەناوبردنـی کـورد ئـەوەتا ئەو شـەڕە بیـانووی بە دەوڵەتی عوسمـانی دا بەشێوەیەکی سیستماتیک کەشوهەوایەکی مەترسیدار پێک بهێنێ بۆ ئەوەی کوردەکان ناچار بە کۆچکردن بکات دوو هۆکار دەوڵەتی تورکیایان هان دا ئەو چەشنە تاکتیکە بگیرێتە بەر.

١- بـاوەڕی بە کـــوردەکـــان نـەدەکـــرد و پێی وابوو کـــە گـــەلی کـــورد لـە سیاسەتـەکانی دەوڵـەتی عوسـمـانی ناڕازییـە و لە کـاتی شـەڕدا یارمـەتیی رووسیا دەدات.

٢- ئـەو دەوڵەتـە دەیویست کـــوردەکـــان پـەرش و بـڵاو یـان ناچـار بە کـــۆچـی ئیجبارییان بکات و شوێن و مەکانیان بەجێ بهێڵن، ئەمـەش وا دەکات لە ناو تـورکـەکـانـدا بیـانـتـوێنێـتـەوە و، لە شـوێنی ئەوان تورکی هـاوردە دامـەزرێنێ، ئەمـەش لە چوارچێـوەی بیـری ئیـتـیحـاد و تەرەقی کـە وەک نەخشـەیەک لە چوارچێوەی یاسایەکدا بەناوی (تەهجیر) بەڕێوە دەچوو. بەگـوێرەی ئەو یاسـایە یۆنانی و ئـەرمـەنەکـان تووشی ڕەشـەکـوژی و ڕاگـواسـتن و کـۆچی بەزۆرەملێ دەکـران و کـوردەکـانیـش هەروەک ئەوان ناچار بە کۆچکردن کران، کوردەکان بەبێ هیچ پەنایەک بەپیادە ڕوویان لە ناوچـەکـانی رۆژئاوای وەک سـیـواس، ئـەدەنە، قـوونیـە و رۆژئاوا کـرد، دەڕۆیشـتن. پیـادەڕەوەکـەیان چـەند مـانگێکی خـایاند، خـەڵکێکی زۆر بەکۆمـەڵ لە برسا و لە سـەرمان و لەبەر نەخۆشی مردن، لە راستیدا ئەوە ڕەشەکوژییەکی حەرەکەتی بوو. ئەم شەپۆلی ڕاگواستنە ئامانج لەناوبردن بە کۆمـەڵێ خـەڵک بوو بەبێ بەکارهێنانی چەک، جەلادەت عەلی بەدرخان دەڵێ: دوای مـۆرکردنی ئاگربەست (پەیمانی مـۆدرێ) گـەڕامـەوە شـاری ئەسـتـەنبـوڵ و چوومـە لای بـەرپرسی مـودیریەتی مـوهـاجـیـرین و لەوێ

بەڵگەنامەکانم چاو لێ کرد، بۆم دەرکەوت ٦٥٠٠٠٠ کورد لە رۆژئاوای تورکیا لەناوچوون.[٣٢] پاشکەوتنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، بۆ یەکەم جار رێبەرانی کورد ڕاستەوخۆ کاری دیبلۆماسی دەکەن و دەچنە نێو دنیای دیبلۆماسییەتەوە، رێبەرانی کورد دەرفەتیان دەدرێتێ لە کۆنفرانسی ئاشتی لە پاریس دەنگی خۆیان بگەیەننە دنیا، لە هەمان کاتدا دەیانتوانی لە قوستەنتینییە نوێنەرانی هێزە گەورەکان ببینن.[٣٣]

هەرکە یەکەمین بۆمب تەقییەوە، ئیتر تورکیش دەستی کرد بەجێبەجێکردنی ئەو بەرنامە شەیتانییەی کە لە کاتی ئاشتیدا ئامادەیان کردبوو، لەو کاتەدا تورکەکان لە پێناو ئامانجەکانیان دەستیان کرد بەدوورخستنەوە و ڕاگواستنی نەتەوە ناتورکەکان. ژمارەی ئەو کاتەی کوردەکان لە تورکیا دەگەیشتە ٥ ملیۆن لەبەر ئەوە دەبوایە پێنج ملیۆن کوردی بێ تاوان لە نیشتمانەکەی خۆیان بۆ ناوچە دوورەکانی وڵاتی تورکدا پەرش و بڵاو بکرێنەوە و بخرێنە تەڵەڕەگەزی تورک. ئەوە بوو ئەگەرچی کوردستانی تورکیا لەساڵانی دەیەی سیدا بەتوندی سەرکوت کرابوو، ئەو حکوومەتانەی لە ئەنقەرە یەک لە دوای یەک دەهاتنە سەر کار، زۆر بەتوندی بە (مەسەلەی کورد) حەساس بوون بەو پەردە خامۆشی و بێدەنگییەی بەسەر کوردستاندا درابوو، بەزەحمەت دەکرا بزانرێ چی تێدا روو دەدا و تا چ ئەندازەیەک هەستی نەتەوایەتیی کورد ماوە.[٣٤]

لە بەهاری ساڵی ١٩١٥ دەسەڵاتی تورکیا دەستی کرد بە پرۆسەی پاکتاوکردنی بەکۆمەڵ لە دژی دانیشتوانی ئەرمەنی، لە کاتێکدا ئەو ئومەتکوژی و پاکتاوکردنەی کە ئیمپراتۆری عوسمانی ئەنجامی دا لە

(٣٢) کورد و کوردستان، کەمال بۆرکایی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٥٣٧، ٥٣٨.

(٣٣) کریس کوچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستدا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٤.

(٣٤) مێژووی هاوچەرخی کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٣٠ و ٢٣١.

سەرەمەرگدا بوو، هەروەها پاکتاوکردنەکان بەتەنیا لە دژی کەمە نەتەوە مەسیحییەکان نەبوو، بگرە ئەنجامدانی ئەم کردەوانە نەخشە و پلاندانان بوو بۆ وەشاندنی گورزێک لە کوردەکان، بەڵام بەرێگەیەکی زۆر ترسناک زۆرجار دەسەڵاتی عوسمانی سەرکردە کوردەکانیان کۆ دەکردەوە و هانیان دەدان لە دژی ئەرمەن و ئاشوورییەکان تا بە دەستێکی بێگانە تۆڵەیان لێ بکەنەوە کە زۆرجار لەم نەخشە و پلانەیان سەرکەوتوو دەبوون، بەم نەخشە و پلانە ئەستەنبۆڵ دەیویست کوردەکان وا پێشانی ڕای گشتی بدات کە بەتەنیا کوردەکانن تاوانبارن لە کوشتنی ئەرمەنییەکان، ئەمەش لە هەمان کاتدا بۆ ئابڕووبردنی بزاڤی نیشتمانیی کورد بوو بۆ هەتاهەتایە. لە ڕاستیدا ئەمەش درۆیەکی ئابڕووبەری ڕوون و ئاشکرا بوو، چونکە هێزە سەربازییەکانی تورکەکان و داوودەزگاکانی پۆلیسی ناوەخۆ جێبەجێکەری سەرەکیی ئەو کوشتارگانە بوون ئەرمەنەکان نزیکەی ملیۆن و نیوێکیان لێ کوژرا. ئەم پرۆسە بەپرۆسەیەکی پاکتاوی ڕەگەزیی رادیکاڵ بوو(٣٥) رەفتاری عوسمانییەکان دژی ئەرمەنی و یۆنانییەکان بووە هۆی ڕاکێشانی سەرنج و دەنگی نارەزاییی بیروڕای گشتیی جیهان، هێزەکانی هاوپەیمانان کە دژی تورکیا شەڕیان دەکرد، هەڕەشەیان لە تورکیا کرد سەبارەت بەو سیاسەتانەی کە بەرامبەر یۆنانی و ئەرمەنەکان گرتوویانە بەر و لە بەردەم کۆمەڵگەی جیهانیدا موحاکەمە بکرێت. خاچی سوور و هەندێک رێکخراوی جیهانی یارمەتیی ئەرمەنی و یۆنانییەکانیان دا و تۆزێک لە ئازاریان کەم کردنەوە، دوای ئەو هەموو کارەساتەی کە لەو ماوەیەدا رووی دا لە کۆتاییی ساڵی ١٩١٧دا خەڵکی گەلێ ناوچەی کوردستان بۆ نموونە لە دەوروبەری مەهاباد و سلێمانی لە برسان دەمرن. لە سەروبەندی تشرینی دووەمی ١٩١٨ دانیشتوانی شاری سلێمانی کە پێش شەڕ ٢٠٠٠٠ کەس بوو، تەنیا ٢٠٠٠ کەس مابوونەوە هەموو رۆژێ بەیانییان لاشەی مردووانیان لە بازاڕ کۆ دەکردەوە و هەندێ جار خەڵکی گۆشتی منداڵی مردوویان دەخوارد لە نەهری

(٣٥) مێژووی کوردستان، ن. لازاریف، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٩٨، ٢٩٩.

شەمدینان لە ٢٥٠ خانوو تەنیا ١٠ خانوو و لە ڕەواندز لە ٢٠٠٠ خانوو تەنیا ٦٠ خانوو مابوونەوە، هەر لەم ناوچەیەدا لە نزیکەی ١٠٠ گوندی هۆزی باڵەک، تەنیا ٣ گوند وێران نەبووبوون. لە هۆزی برادۆست کە لە سەرەتای شەڕدا نزیکەی هەزار خێزان بوون تەنیا ١٥٧ خێزان لە زیاتر لە سی گوند مابوونەوە، (هیچ پیاو و ژن و منداڵێک نەمابوون لەوانەیە زیاتر لە نیو ملیۆن کورد لەناوچووبن، ئەگەر ژمارەی ئەوانەشی بخەینە سەر کە لە شەڕگەکاندا دەکوژران دەگاتە ٨٠٠٠٠٠).

لە سەروبەندی جەنگەکەدا، بەریتانیا و فرەنسا بە هاوبەشی لەگەڵ ڕووسیای قەیسەری دەست کرا بە وتووێژ سەبارەت بە (ترتيبات القبلة) لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. دوای سەرکەوتنی ئەو بەرەیە و کەوتنی بەرەی ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی لە جەنگەکەدا. لە وتووێژێکدا کە لە نێوان مارک سایکس وەزیری دەرەوەی بەریتانیا، شارنر فرانسیس جۆرج بیکۆ وەزیری دەرەوەی فرەنسا ئەنجام درا بە هاوبەشیی سیرجی سازانوف وەزیری دەرەوەی ڕووسیا لە ساڵی ١٩١٦، لە وتووێژەکانیاندا ئەو دەوڵەتانە ڕێک کەوتن لەسەر دابەشکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کە دواتر ئەو ڕێککەوتنە ناوبرا بە ڕێککەوتنی سایکس - بیکۆ(٣٦)، ساڵی ١٩١٦ سەرۆک هۆزی کوردی کوڕەشیان بەناوی عەلی ئاغا (عەلی چاوش) لەگەڵ سەرۆک هۆزەکانی تری ڕۆژهەڵاتی دەرسیم یەکیان گرت و شاری نازمییەیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیان و بەردەوام پەلاماری دەڤەرەکانی مازگرت، چارسنجاق، پەتکیان دا کە ڕوو لە ئیلازیغ بوو. ڕەوتی ئاڵوگۆڕەکان لە دەرسیم جێگەی نیگەرانی بوو، دەوڵەتی تورک لە مانگی ئەپریلدا بڕیاری دا ئەو لەشکرەی ئامادەی کردبوو بۆ شەڕی ڕووس ڕەوانەی ئەوێی بکات، ئەرتەشی تورکی پەلاماری ناوچەی دا، لە ناوچەی پیلوەنک گەلێک دێهات تاڵان و وێران کران و خەڵکەکەش ئاوارە و دەربەدەر بوو. لە زۆر شوێنی تر ڕەشەکوژی ئەنجام درا. (ویلسن) سەرۆکی

(٣٦) د. حامد محمود عيسى، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مطبعة اطلس، قاهرة ١٩٩٢ ص ٥٥.

وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا وای بە دنیا نیشان دەدا، داوای ئاشتی و دادپەروەری بۆ نەتەوە بندەستەکان دەکات. ویلسن بەدەرکردنی ١٤ بەند (کە بە چواردە بەندەکەی ویلسن بەناوبانگە). لەو بەندانەدا باس لە دابینکردنی مافی نەتەوەکانی غەیرە تورک دەکات. لە مادەی ١٢دا هاتووە، پێویستە نەتەوە غەیرە تورکەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆری عوسمانی مافی گەیشتن بە سەربەخۆییان پێ بدرێ، بۆ جێبەجێکردنی ئەم بەندانە لە مێژووی ١٠ی ئابی ١٩٢٠ لە شاری سیڤەر لە نزیک پاریس کۆنفرانسێک بە بەشداریی بەریتانیا، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، فەرەنسا، ئیتاڵیا، یابان، ئەرمەنستان، رۆما، سربیا، کرواتیا، چیکۆسلۆفاکیا، تورکیا و هەیئەتێکی نوێنەری کورد وەکو چاودێر لەو وتووێژانەی پێوەندییان بە کوردستان و ئەرمەنستانەوە بوو تێیدا بەشدارییان کرد. لە کۆنفرانسەکەدا رێککەوتننامەیەکیان لە ٤٣٢ مادە پەسند و لە بەشی سێیەمی ئەم پەیمانەدا دوو مادەیان لەسەر کوردستان گونجاندبوو.

مادەی ٦٢:

کۆمیسیۆنێک کە برێتی دەبێ لە نوێنەرانی سێ دەوڵەتی ئینگلستان، ئیتاڵیا، فرەنسا لە ئەستەنبوڵ پێک دێ، کە ماوەی ٦ مانگ دوای بەڕێوەبردنی ئەو پەیمانە، گەڵاڵەیەکی خودموختاری بۆ ناوچە کوردنشینەکانی رۆژهەڵاتی فورات و خوارووی ئەرمەنستان و سەرووی سووریا و (بين النهرين) دادەڕێژن. گەڵاڵەکەی تەسلیمی ئەو دەوڵەتانە دەکرێ کە لە بەڕێوەبردنیدا خۆیان بە بەرپرس دەزانن، هەروەها پاراستنی گیانی کەمایەتییەکانی وەکو ئاشوورییەکان بەتەواوی لە بەرچاو بگیرێ؛ کۆمیتەیەک لە نوێنەرانی دەوڵەتانی ئینگلستان، فرەنسا، ئیتاڵیا، ئێران و کوردەکانی پێک دێ و گەڵاڵەکەی تاقی دەکەنەوە، ئەگەر پێویست بوو رێکوپێکی دەکەن.

مادەی ٦٣:

دەوڵەتی عوسمانی هەر لە ئێستادا موافەقەت دەکات، ئەو دوو

کۆمیسیۆنەی کە لە مادە ٦٢دا پێشنیاز کراون، لە ماوەی سێ مانگ دوای ڕاگەیاندنیدا، بڕیارانی ناوبراو قبووڵ بکا و بەڕێوەی ببا.

مادەی ٦٤:

ئەگەر هاتوو دوای ساڵێک لە بەڕێوەچوونی ئەو گەلاڵەیە، کوردەکانی ئەو ناوچانە، لێهاتوویی خۆیان بۆ کۆمیسیۆنی نەتەوەکان سەلماند و زۆربەیان داوای سەربەخۆیی و جیابوونەوەیان لە تورکیا کرد و کۆمەڵی نێونەتەوەیی بەو قەناعەتە بگات شیاوی ئەو مافەن، ئیزنیان بدرێتێ ئەو دەوڵەتە دابمەزرێن،(٣٧) کاتێک تەماشای بەڵگەنامەکانی ئەو قۆناغە دەکەین دەبینین دۆزی کوردی بوونی هەیە لە سەرجەم قۆناغەکانی ئاشتەواییی دوای جەنگ هەروەکو ئیشەکانی تر لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا لە مانگی شوبات و ئاداری ساڵی ١٩١٩ نوێنەری کورد و ئەرمەنەکان ڕاپۆرتێکیان پێشکێشی (ئەنجوومەنی دەیی) کرد. بەمەبەستی هاوکاریکردنی وڵاتە سەرکەوتووەکان لە دانانی میکانیزمێک بۆ ئەو کێشانەی لە بەردەستدان بۆ گفتوگۆکردن لەسەریان، بەڵام ئەوەی مایەی نیگەرانییە هەردوو ڕاپۆرتەکە بە زیادەڕۆ و لە سنوور دەرچوو ناوزەد کران. ئەمەش وای کرد نەتوانرێت گفتوگۆیەکی ئامانجدار ئەنجام بدرێت لەم بوارەدا، بەڵام پاش ماوەیەکی کورت سەرۆکی نوێنەرەکانی کورد جەنەراڵ پاشا(*) و سەرۆکی نوێنەرەکانی ئەرمەنی نۆبار پاشا

---

(٣٧) کوردستان و ستراتیجی دەوڵەتان، حەسەن مەدەنی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، ٢٠٠٩ هەولێر، لاپەڕە ٢٣٢، ٢٣٣. هەروەها بڕوانە بزووتنەوەی سیاسی و ڕۆشنبیریی کورد، رەمزی قەزاز، لاپەڕە ٢٨، ٢٩، ٣٠، ٣٢.

(*) شەریف پاشا، لەگەڵ شێخ مەحموودا لەلای بابە خواجەوە دەرسی خوێندبوو، پاشان لە قوستەنتینییەدا و لە داوودەزگاکانی عوسمانیدا کار دەکات وە بەرەبەرە پلە و پایە وەردەگرێت ئەم پیاوە جگە لە نەژاد و ڕەگەز هیچ نیشانەیەکی تری کوردبوونی پێوە دیار نەبوو لە کۆتاییی ساڵی ١٨٩٠ لەلایەن سوڵتانی عوسمانییەوە لە سەفارەتخانەی عوسمانی لە ستۆکهۆڵم دادەمەزرێ =

بەیاننامەیەکی هاوبەشیان دەرکرد تێیدا ئامانجە هاوبەشەکانیان دیاری کرد بۆ هەردوولا. دووپاتیان کردەوە دەیانەوێ بگەنە چارەسەری کێشەکان. کە بایەخێکی چارەنووسسازیان هەیە بۆ هەردوو گەلی کورد و ئەرمەن. پایەتەخت لە نێوان حکوومەتی دەسەڵاتداری تورکی و وڵاتە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکانی جەنگی جیهانیی یەکەم.

پەیمانی سیڤەر لەسەر بنەمای مەرجەکانی سایکس- بیکۆ و بڕیاری کۆنگرەی سان ریمۆ دانرا. پەیماننامەی سیڤەر بەڵێننامەیەکی گەورە بوو لە ڕووی قەبارەوە کە لە ١٣ بەش و ٤٣٣ مادە پێک هاتبوو، ئەم پەیماننامەیە یەکەم بەڵێننامەی نێودەوڵەتیی یاسایی بوو کە دانی نا بەمافەکانی گەلی کورددا وەک پێکهاتەیەکی سەربەخۆ و وڵاتەکەشی وەک بابەتێک لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا، لە پەیماننامەکەدا بەشێکی تایبەت دانرا بۆ کوردستان کە ئەم مادانەی لەخۆ گرتبوو (٦٢، ٦٣، ٦٤) کە لە ژێر ناوی کوردستان ناسرابوو.

پەیمانەکە ئەو مەرجانەی کە لە توانایدا بوو چارەسەری کێشەی مافی چارەی خۆنووسینی نەتەوەیی بکات بۆ بەشێکی بەرفراوان لە گەلی کورد. پەیمانەکە بەیەکێک لە ڕووداوە گرینگەکانی مێژووی کورد دەژمێردرێت و بۆ یەکەم جار وەکو دیکیۆمێنتێکی نێودەوڵەتان ناوی میللەتی کورد و باسی مافی کورد و دامەزراندنی حکوومەتێکی کوردی لە باکوری کوردستان و ڕێگەدان بە

= و شەریف پاشا خوازیاری ئۆتۆنۆمیی کوردستان بوو لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا کە بێ هیچ دەستکارییەک وەک خۆی بمێنێتەوە چەند جارێک پێوەندیی لەگەڵ بەریتانیا و فرەنسا دەبەستێت. مێژوونووسان زۆر بەباشی و بە ئینسافەوە ئەم شەریف پاشایە کە پیاوێکی زۆر هەڵپەرستە هەڵدەسەنگێنن: دەڵێن ئەگەر ئەو نەبوایە دەنگی کوردستان نەدەگەییە گوێی سەران و سەرۆک وەزیرانی ئەو وڵاتانەی کە کۆنفرانسی ئاشتی لە پاریسدا کۆ بووبوونەوە بەڵام ئەم قسەیە تەواو تەواو نادروستە. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە کریس کوچێرا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٧ و ٢٨.

کوردی باشووری کوردستان لەگەڵ ئەو حکوومەتە کوردییەدا یەک بگرێت[٣٨]، بەڵام بۆ بەرژەوەندیی دەوڵەتان یەکێک بووبێت لە هۆکارەکان ئەوا ناکۆکی و تێکچوونی کوردەکانی باکور لە ناو خۆیاندا هۆکارێکی سەرەکی بووە «کوردستان» هێشتا ناوی لە ناو ناوان نەبوو، بەڵام نوێنەرانی کورد کەم و زۆر هەبوون لەباری سیاسییەوە حەساویان بۆ دەکرێ بەگوێرەی بەڵێنەکانی سەرۆک ویلسن و بەگوێرەی بەیاننامەیەک لە دوای یەکەکانی ئینگلیز و فەرەنسا وەختی ئەوە هاتووە کە کورد «ئازادیی تەواوی خۆی هەبێ» واتە ئەو زەمانە هاتووە کە بتوانن «لە ڕێگەی ریفراندۆم و هەڵبژاردنی ئازادانەی خەڵکی کوردەوە دەوڵەتی نەتەوەییی خۆیان دابمەزرێنن، بەڵام ئەم ئومێد و چاوەڕوانییە گەورەیە زوو کاڵ بووەوە. لەگەڵ خۆپەرستیی دەوڵەتە گەورەکان. (ڕێبەرانی کوردیش لەم مەیدانەدا یەکجار سادە و ساویلکە و بێ توانا بووە: ئەم سەرانە بوونە داردەست و گەمەی هێزە گەورەکان)[٣٩] لە مانگی تەمووزی ساڵی ١٩٢٣ پەیمانی لۆزان بەسترا، ئەم پەیمانە سەرکەوتن بوو بۆ تورکیا بەتایبەت مستەفا کەمال، چونکە ئەو بەڵێنانەی تورکەکان دابوویان بەکوردەکان لە پەیمانی سیڤەردا هەمووی خرانە ژێر پێوە. لە ساڵی ١٩٢٤دا دوان و قسەکردن بە زمانی کوردی لە هەموو کوردستاندا قەدەغە کرا. لە ڕاپۆرتێکدا کە لیژنەیەک بەسەرۆکایەتیی کۆنست تکر-ی سەرۆکی پێشووی وەزیرانی - هەنگاریا لەسەر فەرمانی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ١٦ تەمووزی ١٩٢٥دا بڵاو کراوەتەوە بەم شێوەیە ژمارەی کوردەکانی ئەو کاتە دەخاتە ڕوو.

---

(٣٨) کورد و باکوری کوردستان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە هەتا دوای شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران، محەمەد ڕەسووڵ هاوار لە بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی - بەرگی دووەم، چاپی دووەم، سلێمانی ٢٠٠٦ لاپەڕە ٧٨.

(٣٩) کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستەمدا، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٤، ٢٥.

ژمارەی کورد لە تورکیا	١,٥٠٠,٠٠٠ کەس
لە ئێران	٧٠٠,٠٠٠ کەس
لە عێراق	٥٠٠,٠٠٠ کەس

ئەوانی تریشیان کە لە وڵاتانی وەک سووریا و هی تر وا بڵاو بوون ژمارەیان ٣٠٠,٠٠٠ کەس، بەمەش ژمارەی هەموویان دەکاتە ٣٠٠٠,٠٠٠ کەس.(٤٠)

کوردەکان لە ساڵی ١٩٢٥ ئەوەیان رەت کردەوە کە ببنە تورک لە بەرامبەر ئەم کارەیاندا تورکەکان دەستیان کرد بە قەڵاچۆکردنی سیستماتیکییانەیان، بۆ ئەم مەبەستە دوو ڕێوشوێنیان گرتە بەر:

یەکەم: قەتڵوعام و کوشتنی راستەوخۆ.

دووەم: ڕاگواستنیان.

ئەوە بوو ئەم دوو رەشەکوژی و کوشتنە بەم شێوەیە رووی دا، لە دەوروبەری بایەزید ٢٠٠٠ ژن، منداڵ و پیرەمێرد لەناو کادین و ژێرزەمینەکان گیریان خواردبوو، ئەوان هەر لەوێدا بەزیندوویی کران بەژێرەوە. لە باکوری گۆلی وان پیاوەکانی بیست و حەوت بنەماڵە کە رایان کردبوو ژن و منداڵەکانیان لەلایەن تورکەکانەوە سەربڕان، لە بەرامبەر ئەو کۆمەڵکوژییەدا کوردان داوایان لە کۆمیسیۆنی بەدواداچوونی لە نێو کۆمەڵە خێرخوازییە ئەوروپی و ئەمەریکییەکان کرد بێن بەهانایانەوە، بەڵام ئەوان بێدەنگ بوون، هەروەها چەند جارێکیش داوایان لە کۆمەڵەی گەلان کرد کە بێن بەدەمیانەوە

(٤٠) کێشەی کورد، مێژینە و ئێستای کورد، دوکتۆر بلەچ شێرکۆ وەرگێڕانی محەمەد حەمەباقی، چاپخانەی شەهید جەعفەر، چاپی یەکەم ١٩٨٦ لاپەڕە ١٩.
دوکتۆر بلەچ شێرکۆ ناوی خوازراوی نووسەری کورد مامۆستا – محەمەد عەلی عەونی–یە ئەم کتێبەی لە ساڵی ١٩٣٠ وەک پێنجەمین بڵاوکراوەی – کۆمەڵەی خۆیبوون–ی سیاسیی کوردی بە زمانی عەرەبی لە – قاهیرە – چاپ کردووە. بلەچ شێرکۆ کتێبەکەی بە هاوکاریی جەلادەت بەدرخان نووسیوە.

و بەر لەو کوشتن و برە بگرن کە دژیان ئەنجام دەدرێت؛ کۆمەڵەی گەلانیش بێدەنگیی هەڵبژارد (نوێنەرانی کورد بەم شێوەیە داواکەیان خستە ڕوو ئەگەر کۆمەڵەی گەلان دەیەوێ شەرەفمەندانە ئەم ناوە هەڵبگرێ نابێ بەهیچ شێوەیەک بەرامبەر بە قەتڵوعامی نەتەوەیەکی وەک ئێمە بێدەنگ بێت، چونکە ئەگەر کۆمەڵەی گەلان هەر سوورە لەسەر ئەوەی ئەم بێدەنگییە شەرمهێنەرە قبووڵ بکات ئەوا ئێمە حەقی خۆمانە کە هەر تەنیا وەک "کۆمەڵەی دەوڵەتان" تێی بڕوانین کە تەنیا خزمەتی بەرژەوەندیی بەهێزەکان دەکات، ئاخۆ جیهان بەردەوام دەبێت لەوەی تا کۆتاییی چاو لەو قەتڵوعامە بێ ڕەحمانە وەحشیگەرییە نەتەوەیەکی چەند ملیۆنی بنوقێنێ تاوەکو ئاژەڵی زیانبەخش قەلاچۆ دەکرێت)[٤١] بەپێچەوانەوە سەبارەت بە تراجیدیای کوردەکان لە نێو بیروڕای جیهانیدا هەر باسیشی لێوە نەکرا. حکوومەتی تورکیا لە ئایاری ١٩٣٢دا کوردستانی تورکیای کرد بە چوار بەشەوە، یاسای ژمارە یەکی دەرکرد، یەکێک لەم چوار ناوچە قەدەغەکراوەدا کرا بە ناوچەی قەدەغەیە (محرمة) بە بیانووی هۆی تەندروستییەوە لە دانیشتوانەکەی چۆڵ کرا و ئەم هۆیەش ڕێگەیەکی گرینگ بوو بۆ دوورخستنەوە و لەناوبردنی خێڵەکایەتی و خێڵە کوردەکان. کوردەکان لە تورکیا بەهۆی ئەو یاسایەوە هەموو مافێکی نەتەوەییان لێ قەدەغە کرا، دەسەڵاتی ئاغا و بەگ و شێخ نەما، هەرچی دەزگای ڕێکخراوە سیاسی و ڕۆشنبیرییەکان هەبوو هەمووی داخران، بڕیار درا ئەو کەسانەی کە بە ڕەگەز تورک نەبن مافی ئەوەیان نەبێت کە زەوی و موڵکیان ببێ، مافی دروستکردن و پێکەوەنانی هیچ جۆرە کۆمەڵێکیان نەبێت. لەم ڕۆژەوە ئەو کوردانەی لە تورکیا دەژین ناونران و تورکی چی[٤٢] چەند

(٤١) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: قەتڵوعامی ورد لە تورکیا، لە فرەنسییەوە، وەرگێڕان و پێشەکیی پەڕاوێزنووسینی، نەجاتی عەبدوڵا، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧ لاپەڕە ٧١ تا ٧٣.

(٤٢) بزووتنەوەی سیاسی و ڕۆشنبیری کورد، ڕەمزی قەزاز، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٤٢، ٤٣.

مانگێک لەوەپێش موفەتیشی ناوەخۆی شارەکانی رۆژهەلآت نەخشەیەکی بەمەبەستی خێراکردنی جێبەجێکردنی سیاسەتی (سڕینەوەی تەبیعەت و کەسایەتیی کوردی) لە کوردستانی تورکیادا، خستبووە بەردەستی دەوڵەت. چونکە ئەو سیاسەتە بە دڵی دەوڵەت نەچووبووە پێشێ، ئەم نەخشەیە لە هەندێ رووەوە تەواوکەری ئەو قانوونەیە کە لە ساڵی ١٩٣٢دا لەلایەن حکوومەتەوە پەسند کرا، بۆ کۆتاییهێنان یەکێک لە مەرجە هەرە گرینگەکانی نەتەوەی کورد کە (زمان)ە - موفەتیشی ناوەخۆ پێشنیاز دەکات کە قوتابخانەی (شەوانەڕۆژی) دابمەزرێت کە لەوێدا منداڵانی گوندێن کورد حەقی ئەوەیان نەدرێتێ بە زمانی کوردی قسە بکەن و زمانی تورکی فێر ببن لەسەر ئەوە لە ساڵی ١٩٣٢ بەدواوە پاڵەپەستۆ و سەرکوتکاری لە کوردستانی تورکیا هێندە توند دەبێ، کە حکوومەت ناچار دەبێت سانسۆرێکی زۆر توندیش بخاتە سەر کوردستان کە دەکرێت بە ناوچەی مەحەڕەمە و نایەڵێ بچووکترین شت لەسەر بارودۆخ و حاڵی کوردستان بچێتە دەرەوە، دەوڵەتی تورکیا لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٧دا یاسایەک دەردەکات کە ماهیەتی سەرکوتکاری لە نەخشەی پێشوودا "نەخشەی ساڵی ١٩٣٢" دووپات دەکاتەوە، داوودەزگای ئیداریی ناوەخۆ هەڵدەسپێرێ، حوکمی عەسکەری ڕادەگەیەنرێ، فەرماندەی عەسکەری دەکرێن بە حوکمڕانی شارەکان[٤٣] تورکەکان لە بەرامبەر ئەو نارەزاییانە دەستیان کرد بە ئەنجامدانی کاری درندانە و توندوتیژی.

١- بە بیانووی بەرپابوونی شۆڕشی- ئاگری داخەوە نزیکەی ٣٢٠ گوندی کوردیان کاول کرد و دانیشتوانی ئەم گوندانەشیان کە ژمارەیان (١٠,٠٠٠) دە هەزار کەس بوون بە پیر و منداڵ و ئافرەتەوە لە دۆڵی «زیلان»دا کۆ کرانەوە و بە فڕۆکە و ئاگربارانکردن و بە ناشرینترین شێوە هەموویان لەناوبران.

(٤٣) کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستەمدا، کریس کوچێرا، وەرگێڕانی حەمەکەریم عارف، چاپی چوارەم، هەولێر ٢٠٠٧ لاپەڕە ١٥٦.

٢- زیاتر لە (١٠٠) رووناکبیری نیشتمانپەروەری کوردیان گرت و هەر بە زیندوویی خستیانە دەریاچەی (وان)ەوە.

٣- لە دەوروبەری -چۆڵەمێرگ-ی مەڵبەندی هەکاری (٣٠٠) سێ سەد گوندیان سووتاند و زیاتر لە (٥٠٠) پێنج سەد ئافرەت و منداڵی دانیشتووی ئەو ناوەیان بە دڕندەترین شێوە کوشت.

٤- لە نزیک هەردوو چیای -ئاگری داخ- و -تەندرک- (٤٠٠) چوار سەد گوندیان کاول کرد و گوندنشینەکانیشیان بە بۆمبای ئاگراویی کاولکەر لەناو برد. ئەمە جگە لەوەی پشکێنەری گشتیی پارێزگەکانی خۆرهەلات کە ئەوکاتە لە ئەستانە بوو - هەر خەریکی ئەوە بوو کۆبوونەوە لەگەڵ سەرکۆمار و وەزیری ناوەخۆ بکات بۆ دۆزینەوەی رێگەی بنەبڕکردنی هەموو بزووتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانە لە کوردستاندا کە بریتی بوو لە:

١- هەڵتەکاندنی زیانی هۆزایەتی و دابەشکردنی هۆزەکانی کورد بەسەر پارێزگەکانی تورکیا.

٢- چەککردنی هەموو دانیشتوانی پارێزگەکانی خۆرهەلات.

٣- راگواستنی دانیشتوان لە گوندێکەوە بۆ گوندێکی تر بەجۆرێک کە بنەماڵەیەکی گەورە پێکەوە لە یەک گوندا نەهێڵنەوە.

٤- بەتورککردنی دانیشتوان بە زۆرەملێ و قەدەغەکردنی قسەکردن و نووسین و خوێندنەوە بە زمانی کوردی، هەر ئەو کاتە لە بەرامبەر ئەو کوشتار و لەناوبردنانە لێژنەی جێبەجێکردن لە نووسینگەی کرێکارانی سۆشیالیستی دەوڵەتان نارەزایی نامەیەکی بلاو کردەوە کە تێیدا هاتبوو وا لێژنەی جێبەجێکردن لە نووسینگەی کرێکارانی سۆشیالیستی دەوڵەتان سەرندی دنیا بۆ ئەو کوشتارکارییە رادەکێشێ کە حکوومەتی تورکیا، بەرامبەر ئەو کوردانەی دەکات کە خەبات بۆ سەربەستییان دەکەن، لێژنەکە بانگی جیهان دەکات بۆ نارەزایی دەربڕین بەرانبەر بەو کارەساتە خوێناوییانەی لە کوردستاندا روو دەدەن و گەلی کوردی تێدا

بووەتە قوربانی،[٤٤] سوپای عوسمانی هێرشەکانی راگرت و پاشەکشەی کرد و رای گەیاند کە قەرەبووی زیان و زەرەری گوندەکان دەکرێتەوە کاتێ سوپای عوسمانی بەرەو دەرسیم پاشەکشەی کرد و بەرەو ئازەربایجان چوو. لە ژێر پاڵپەستۆی رووسەکاندا بڕیار بوو کوردەکان ڕێی دەربازبوونیان پێ بدەن، بەڵام ناچاریان کردن چەکەکانیان تەسلیم بکەن. بەگوێرەی زانیارییەکانی سوپای تورک و ڕاپۆرتەکان ئەو کاتە دانیشتوانی دەرسیم هەوڵی خۆ پڕچەککردنیان دەدا[٤٥] قانوونی تواندنەوەی نەتەوەی کورد لە بۆتەی تورکایەتیدا بووە هۆی هەڵچوون و بەهێزکردنی گیانی خۆبەختکردن و کوردایەتی لە دەرسیم ئەم یاسایە زۆر کاریگەر بوو، چونکە ناوچەی دەرسیم لە هەموو هەرا و زەنا و جووڵانەوەیەکدا دوور بوو و هەرگیز لە هیچ بزووتنەوەیەکدا بەشداریی نەکردبوو لە دژی حکوومەت دانیشتوانی ئەم ناوچەیە بەتوندی بەرگریی دوورخستنەوەیان کرد. لەبەر ئەوە حکوومەتی تورک هێزی ناردنە سەر و ناوچەکەی بۆمباران کرد لە ئاياری ساڵی ١٩٣٧دا جەلال بایار وەزیری ناوخۆی تورکیا، دوای جەنگ مانگێک تێپەڕبوون بەسەر کوشتاری (دەرسیم)دا لە پەرلەمانی تورکیا بە شانازییەوە باسی لێوە کرد و وتی (کوردەکان تەواو کران، ئەم دز و جەردانە بە زەبری هێز و چەک کران، بە شارستانی) هەرێمی دەرسیم ناوچەیەکی شاخاویی چڕ و سەخت، سوپای عوسمانی تاکو سەرەتاکانی سەدەی بیست نەیتوانی داگیری بکات و بچێتە ناوی، خەڵکی ئەو هەرێمە خۆیان لە دانی سەرباز بەحکوومەتی عوسمانی دەپاراست. هەروەها ئەو بەشەی کوردستان کە خرایە سەر سووریا دوای جەنگ کەوتە ژێر دەستی ئینیتدابی فەرەنسییەوە، کوردەکان رێژەی ١٠٪ دانیشتوانی سووریا پێک دەهێنن،

---

(٤٤) دوکتۆر بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ١١٣، ١١٤، ١١٥.

(٤٥) کورد و کوردستان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٥٥٩، ٥٦٠.

کەواتە ئەوان یەکەمین کەمە نەتەوەی ئەو وڵاتەن. بەشێوەیەکی سەرەکی کوردەکانی سووریا لە بەشی باکوری وڵاتدا لە ناوچەی جەزیرە و چیای کوردان (جبل الاکراد) و (عین العرب) دەژین، هەروەها ژمارەیەکی زۆریشیان لە شارەکانی حەلەب و حەما و دیمەشق نیشتەجێن. چارەنووسی کوردەکانی سووریا زۆر درامایانە بوو، ئەو دابەشکردنە نوێیەی کوردستان بەهیچ جۆرێک رەچاوی بەرژەوەندییە نەتەوایەتی و ئابوورییەکانی دانیشتوانی نەکردبوو، دیاریکردنی سنوورەکان بەو شێوازە چەندین ئاستەنگ و دژواریی لە ژیانی کوردەکاندا دروست کرد لە ڕووی ئابووری و کولتوور و ڕەگەزیشەوە، تەنانەت ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکانی یەک هۆز و تیرە تەنانەت یەک خێزانیش خۆی دەبینییەوە کە دابەش بوون بەسەر دوو وڵاتدا. ئەمەش لە ئەنجامی دیاریکردنی سنووری تورکیا و سووریا. ئەم جۆرە خواستە سروشتییەکانی کورد لە پاراستنی پێوەندییە ئابووری و سیاسییەکان ڕووبەڕووی شێوازی جیاجیای پرۆسە سیاسی و سەربازییەکانی ئەو وڵاتانە بووەوە کە کوردستانیان دابەش کردووە.[٤٦] کاتێک سووریا سەربەخۆیی وەدەست هێنا، زمانی کوردی لەو وڵاتە قەدەغە کرا و کوردەکان کەوتنە ژیانێکی پڕ لە هێرش و زەخت و زۆرەوە. ئەوەی لە ئێران و تورکیا بەرێوە دەچوو.[٤٧] لە کوردستانی ئێرانیش کوردەکان لە زۆر ڕووەوە بووبوونەوە قوربانی لای کۆمەڵەی گەلان هیچ گرینگی بە کێشەکەیان نەدرا، تا درەنگانێ عێراق نەبووە ئەندامی رێکخراوەکە، چونکە حکوومەتی عێراقی دوای رێککەوتنی پەیماننامەی عێراقی- ئینگلیزی ساڵی ١٩٣٠ خۆی کاندید کرد تا وەک ئەندام لە کۆمەڵەی نەتەوەکان قبووڵ بکرێت. (لە ساڵی ١٩٣٢دا عێراق بووە ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان لەو کاتەدا تا ڕادەیەک بزووتنەوەی دیموکراتی و کوردایەتی بەرەو جووڵانەوە دەرۆشت) هەرچەندە

(٤٦) مێژووی کوردستان، ن. لازاریف، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٣٨٥.
(٤٧) کورد و کوردستان، هەمان سەرچاوەی پێشوو لاپەڕە ٢٣٤ و ٢٣٥.

ئەنجوومەنی کۆمەڵگە گومانی لە توانای عێراق هەبوو کە گرەنتی بەردەوامبوونی پاراستنی مافی کەمینەکان بە مافە نەتەوەییەکانیانەوە بکەن. بۆ ئەمەش ئەنجوومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان مەرجێکیان بۆ عێراق دانا کە مافی کەمینە دینی و ڕەگەزییەکانی وڵاتەکەی بپارێزێ.(٤٨) بەگوێرەی سەرژمێری ساڵی ١٩٢٣-١٩٢٤، (ئینسکلۆپیدیای ئیسلام، جلدی ٢، لاپەڕە ١١٣١) ژمارەی دانیشتوانی کوردی وڵاتی مووسڵی کۆن دەبێ ٤٩٤٠٠٧ بێت. بەگوێرەی ڕاپۆرتی لێژنەی سەرژمێری کۆمەڵەی نەتەوەکان کە لە ساڵی ١٩٢٥دا ئەنجامی دا لەو ڕاپۆرتەدا لە دوو خشتەی (٨، ٩)دا ئاماژە بە ژمارەی دانیشتوانی کوردی کراوە و ڕەبتکراوە بە ڕاپۆرتەکەوە، شێوەی دابەشبوونی، دانیشتوانی کوردی ئەم چوار لیوایەتی باکوری عێراق بەگوێرەی بەدواداچوونەکان، لێژنەکەی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەم شێوە بووە.

لە ناو لیوای مووسڵ	٨٣٠٠٠
لە هەولێر	١٧٠٦٥٠
کەرکووک	٤٧٥٠٠
سلێمانی	١٨٩٩٠٠
هەمووی	**٤٩٦٠٥٠**

هەرچەندە ئەم سەرژمێرییە محەمەدئەمین زەکی ڕەخنەی لێ دەگرێت بەراوردی دەکات بە (موجل جغرافية العراق) کە ئاماژە بەوە دەکات کە ٤٦٠٠٠ کەس جیاوازیی هەیە و ئەم جیاوازییەش هۆکارەکەی باس نەکرا و، بەڵام لە کۆتاییدا ئەوە دەخاتە ڕوو کە ژمارەی کوردی عێراق ٦٠٠٠٠٠ کەس زیاترن ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی عێراق بە سێ ملیۆن دانرێ، ڕێژەی کوردی

(٤٨) محەمەدئەمین زەکی بەگ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٢٣ تا ٢٧.

عێراق، بەگوێرەی نفوسی عمومیە دەبێ لە دەوری ٢٠٪ بێ. لە ساڵی ١٩٣٢دا عێراق بووە ئەندامی کۆمەڵەی نەتەوەکان، لەو کاتەدا تا ڕادەیەک بزووتنەوەی دیموکراتی و کوردایەتی بەرەو جووڵانەوە دەڕۆیشت(٤٩) بەڵام دەست کرا بەدوورخستنەوە و سەرکوتکردن. شاعیرێک بەوردی و دیقەتەوە باس لە کۆمەڵکوژیی کوردەکان و بێدەنگیی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکات ئەحمەد موختار جاف (١٨٩٧- ١٩٣٥) بوو. ئەو لە ساڵی ١٩٢٥دا شیعرە بەناوبانگەکەی (دێتە گوێم دەنگێ) دەنووسێتەوە. لەو کاتەدا شاعیر هەستی بە پیلانی دەوڵەتە دەسەڵاتدارەکانی ئەورووپا و هاوسێکانی کورد کردووە، ئەوەشی خستووەتە ڕوو کۆمەڵەی نەتەوەکان دەوری گرینگی لە نەهاتنە دی هیوا و ئامانجەکانی کورد هەبووە(٥٠)، لەگەڵ ئەوەدا ئەحمەد موختار جاف باس لە کومەڵکوژیی کورد و بێدەنگیی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکات، داهاتووی ئەو نەتەوەی لەبیرە، ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە هەرچەندە کورد قەتڵوعام دەکرێن و لەناو دەبرێن، بەڵام پاش ئەو کارەساتانە رزگاریان دەبێت و دەست دەکەن بەئاوەدانکردنەوەی خاک و نیشتمانەکەیان(*). ئەحمەد موختار جاف لەو شیعرەدا بەم شێوەیە باس لە نەهامەتیی کورد و رۆڵی کۆمەڵەی نەتەوەکان دەکات:

دێتە گوێم دەنگێ بە سۆز و شیوەن و گریانەوە
ناڵەی دڵمە لە حەسرەت خاکی کوردستانەوە

---

(٤٩) بزووتنەوەی سیاسی ورۆشنبیری کورد، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٣٧.
(٥٠) د. مارف خەزنەدار، ڕەنگدانەوەی خەباتی کورد لە پێناوی مافی نەتەوایەتی لە ئەدەبی کوردیدا، کۆواری ڕامان، ژمارە ١٤٦، ساڵی ٢٠٠٩ لاپەڕە ٦٨.
(*) ئەحمەد موختار بەگی جاف(*)

(*) بڕوانە: دیوانی ئەحمەد موختار جاف، ئامادەکردن و بەراوردکردن و لێکدانەوەی پرۆفیسۆر دوکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، بە کۆششی ئەفراسیاب ئەحمەد موختار جاف، چاپخانەی ئەدیب، بەغدا ١٩٨٦، لاپەڕە ١٣٤و ١٣٥.

لانەواز و بێکەس و مەزڵوومن ئێستە قەومی کورد
گا بەدەستی تورکەکان و گا بەدەست ئێرانەوە
ئیسمی ویجدان و عەدالەت بێ موسەممایە و درۆ
بۆ سیاسەت ئەم قسە کەوتووەتە سەر لێوانەوە

هەروەها هەر لەو شیعرەدا دەڵێ:

ئەم قەراری عوسبە وا خەڵقی ئەڵێن بۆ کورد ئەبێ
هەر قسەی رشووتە و قسە ناچێتە گیرفانەوە
ئەمڕۆ با وابێ، بەڵام رۆژێ ئەبێ ئەولادی
دێنە مەیدان بە عیلم و سەنعەت و عیرفانەوە
پاش قڕانی مودەعی دەست پێ دەکەن تەعمیری مولک
رێگەی ئاسن دەچێتە شاخی هەورامانەوە

باسی دووەم

هەوڵی نێودەوڵەتی لە سایەی نەتەوە یەکگرتووەکان "الامم المتحده"

ئەوە بوو دوای ئەوەی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان نەیتوانی ئەو ئامانجانەی کە لە پێناویدا دروست بوو بیهێنێتە دی، هەروەها هەڵگیرساندنی جەنگی دووەمی جیهانیش کە پێشێلکردنێکی دیاری مافەکانی مرۆڤی لێ کەوتەوە، پەیدابوونی رێکخراوەیەکی جیهانی لە چوارچێوەی ناوێکی نوێدا گەلێک گرینگ بوو، ئەوە بوو بەسوود وەرگرتن لە کۆمەڵی نەتەوەکان (عصبة الامم) دەستەی نەتەوە یەکگرتووەکان پێک هات. بێگومان بۆ کۆمەڵی نێودەوڵەتی پێویست بوو کە چارەسەرێکی بنەڕەتی بدۆزرێتەوە بۆ نەهێشتنی جەنگ و کۆتاییهێنان بەپێشێلکردنی مافی مرۆڤ (بۆیە پەیدابوون و هاتنە ئارای سیستمێکی نوێ بۆ پاراستنی ئاشتی و درێژەدان پێی لە داهاتوودا بووە شتێکی نکوولی لێنەکراو، بەم هۆیەوە ژمارەیەک بانگەواز لەلایەن هەندێ وڵاتەوە دەرچوون[٥١] دەتوانین دەرکەوتی سەرەتاییەکانی رێکخراوەکە لە چوارچێوەی کۆمەڵێک ئامانج و بنەمادا بگەڕێنینەوە (بۆ کۆبوونەوەی ساڵی ١٩٤١ی واشنتۆن کە ئەو کۆبوونەوەیە لە نێوان سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا فرانکلین رۆزفیچلت و سەرۆک وەزیرانی بەریتانیا ونستن چەرچل رێککەوتننامەی ئەتلەنتیکیان ئیمزا کرد ئەوە بوو لە رۆژی ٢١/ ٨/ ١٩٤١ بۆ یەکەم جار ناوی نەتەوە یەکگرتووەکان باس کرا)[٥٢] ئەو دوو دەوڵەتە رێککەوتن بۆ مسۆگەرکردنی ئاشتیی ئارامیی نێودەوڵەتی ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٤٢دا

(٥١) رشید، فخري و داود، طلال یاسین: مصدر سابق، ص ٩٥.

(٥٢) قانون الامم المتحدة الغني، محمد طلعت: (عرض وتحلیل) دارالمعارف بمصر، طبعة الاولی ١٩٥٧ ص ٣٩.

نوێنەرانی هەریەک لە وڵاتانی هاوپەیمانی جەنگ (کە برێتیبوون لە ٢٦ دەوڵەت، ئەم دەوڵەتانە دەجەنگان دژی دەوڵەتانی میحوەر وەک ژاپۆن و ئەڵمانیا بەسەرۆکایەتیی هیتلەر) لەو کۆبوونەوەدا دەوڵەتان پابەندی خۆیان بۆ بنەماکانی میساقی ئەتڵەنتی دەربڕی[٥٣] (دوای ئەوە لە ٣٠ تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣ لە مۆسکۆ لە نێوان یەکەتیی سۆڤیەتی و بەریتانیا و چین کە جەختیان کردەوە لەسەر زەرورەتی پەیدابوونی ڕێکخراوەی دەوڵەتان لە پێناو چارەسەرکردنی ئاشتی و ئارامیی نێودەوڵەتی). ئەمە هەوڵێکی عەمەلی بوو بۆ هێنانە دی ئەو ڕێکخستنە بەرەو ڕێکخستن و کۆبوونەوەی ساڵی ١٩٤٤ لە نێوان بەریتانیا و وڵاتە یەکگرتووەکان و یەکەتیی سۆڤیەتدا. ئەو کۆنگرەیە لە نێوان ڕۆژانی ٢٩/ ٩ بۆ ٧/ ١٠ی ١٩٤٤ بەریتانیا و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و چین و کۆتاییی هات، لەگەڵ ئەوەدا چەند پێشنیازێ کران، بەڵام ئەو وڵاتانە لەسەر هەندێک خاڵ کۆنگرەکە ڕێک نەکەوت لەسەری، بەڵام لە کۆنگرەی یاڵتای شوباتی ١٩٤٥ بەئامادەبوونی هەریەک لە ستالین و ڕۆزفێڵت و تشرشل ڕێککەوتنێکیان لەسەر دامەزراندنی ڕێکخراوەیەکی نێودەوڵەتی ئەنجام دا[٥٤] لەو کۆنگرەیەدا (ڕێک کەوتن لەسەر دامەزراندنی ڕێکخراوەکە، بەڵام لەسەر مەسەلەی مافی ڤیتۆ کۆبوونەوەکان درێژەیان کێشا تا (لە کۆنگرەی فرەنسیسکۆی ٢٥ی نیسانی ١٩٤٥ و بەئامادەبوونی نوێنەری پەنجا وڵات گەیشتنە پیادەکردنی دەقی پەیمانێکی نێودەوڵەتی[*] ئەوە بوو میساقی نەتەوە یەکگرتووەکان خرایە ڕوو، بەڵام میساقەکە نەکەوتە بواری جێبەجێکردنەوە تا پێنج دەوڵەتە هەمیشەییەکەی ئەنجومەنی ئاسایش

(٥٣) ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ١٥.

(٥٤) الامم المتحدة: حقائق الاساسية عن الامم المتحدة اعلام الامم المتحدة، نيويورك، ص٩٥٤

(*) بڕوانە دەقی ڕێکەوتننامەی نەهێشتنی تاوانی جینۆساید و سزادانەکانی نەتەوە یەکگرتوەکان کە لە کۆتای لێکۆڵینەوەکەدا وەرمان گێڕاوە و لەو دەقەکەدا وردەکارییەکانی ناساندنی جینۆساید و ڕەگەزەکانی تاوانەکە و ئەو کەس و لایەنانە کە ئەو سزایە دەیانگرێتەوە بخوێنەوە.

تەسدیقیان نەکرد و زۆربەی ئەندامانی ڕێکخراوەکە ڕەزامەندییان دەرنەبڕی لە مانگی ئۆکتۆبەر ١٩٤٥).(٥٥) هەر دوا بەدوای تەسدیقکردنی میساقەکە لەلایەن وڵاتانەوە، ئەوە بوو ڕێککەوتنێک لەلایەن دەوڵەتانەوە بەسترا کە تایبەت بوو بە نەهێشتنی تاوانی کۆمەڵکوژییەوە، ئەویش ڕێککەوتننامەی نەهێشتنی تاوانی جینۆساید و سزادانەکانی ٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٨)(٥٦).

دەقی ڕێککەوتنەکە چەند ئیلتیزامێکی دەولیی لەسەر لایەنە سەرەکییەکانی جێبەجێکاری تاوانەکە دەخاتە روو لە پێناو ڕێگرتن لە چاندنی سیاسەتێک کە ئامانجی مانەوە و بەردەوامیدان بێت بە لەناوبردن و جیاکاریی ڕەگەزی ئیلتیزاماتەکان لەسەر دەوڵەتە بەشدارەکان بەگوێرەی ڕێککەوتننامەکە دەتوانرێت لە ڕێگەی:

١- گرتنەبەری ڕێوشوێنی یاسادانان.

٢- گرتنەبەری ڕێوشوێنی دادوەری.

٣- گرتنەبەری ڕێوشوێنی ئیداری.(٥٧)

(ڕێککەوتنەکە هەموو لەنێوبردنێک مەحکوم دەکات کە بەهۆی جیاوازیی ڕەگەز یان ڕەنگ یان ئاین ئەنجام بدرێت و کەرامەتی ئینسانی پێ لەکەدار بکرێت و بەو بیانووەوە لەنێو ببرێت، وەک ئاشکرایە یەکێک لە گرینگترین ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتانە).(٥٨)

---

(٥٥) ميثاق الامم المتحدة، اعداد ودراسة، قاضي نبيل عبدالرحمن حياوي، بغداد، طبعة الثانية ٢٠٠٦ص ٨.

(٥٦) المحكمة الجنائية الدولية هيمنة القانون ام القانون هيمنة، دكتوران محمود، ضاري خليل يوسف طبعة الاولى ٢٠٠٢ص ٥٩.

(٥٧) الفصل والتميز العنصري في ضوء القانون الدولي، ضاري رشيد سامرائي، دار الرشيد للنشر منشورات وزارة الثقافة والاعلام، بغداد ١٩٨٣ ص١٤٥و ١٤٦.

(٥٨) الوثائقة العالمية والاقليمية بيوني، محمود شريف، والدقاقة ، محمد سعيد ووزير عبدالعظيم مجلد الاول، دار العلم املاين طبعة ثانية ٢٠٠١ ص ٨٦.

لەم بوارەدا ڕێکخـراوی نەتەوە یەکگرتووەکـان تا حـاڵی حـازر نـزیکەی ٦١ بەڵێننامــە و بەندی تایبــەت بە مــافــەکـانی مـرۆڤ دەرکـردووە، گـرینگتــرین بەڵێننامـەی ئەو بوارە تـایبـەتە بە جـینۆسـاید: ڕێککەوتننامـەی نەهـێـشـتنی تاوانی جینۆسـاید و سزادانەکانی (الاتفاقية منع الابادة الجماعية والمعاقبة عليها).

– ڕێککەوتننــامــەی نێــودەوڵەتی بۆ کــۆتاییــهــێنان بە هــەمــوو جــۆرە لەنێوبردنێکی نەژادی.

– ڕێککەوتننامـــەی ڕێگرتن لـە کــردنی تـاوانـی جــەنگ یـان تاوانـی دژی ئینسان.

– بانگەواز لەبارەی نەهێشتنی هەموو ڕێگە و شێوازەکانی.

– توندڕەوی و لەنێوبردنی لەبەر هۆی دینی و یان بیروباوەڕی.

– بنەمـای هاوکاریی نێـودەوڵەتی لە گرتن و سـزادان و تەسلیمکردنی ئەو کەسانەی کە تاوانیان بە ئەنجامدانی تاوانی جەنگ یان تاوانی دژە ئینسانی. (ئەو ڕێککەوتننامەیە یەکەمین ڕێککەوتننامەی مافی مرۆڤ بوو، پێش جاڕی گـەردوونی مـافـەکـانی مـرۆڤ بەرۆژێک پێش ئـەم ڕێککەوتننامـەیە بـەسـترا و ناونرا و لەسەر بڕگەکانی ڕێککەوتن و دوای چەند قۆناغێکی جیاواز دانی پێ دانرا لەلایەن کۆمەڵەی گشتییەوە و سەرەتای قۆناغەکە بەبڕیارێکی کۆمەڵەی گشـتیی ژمـارە ٩٦ (د-١) بوو جگە لەو ڕێککەوتننـامـەیە کـۆمـەڵەی گـشـتـیی نـەتەوە یـەکگـرتـووەکــان دوو ڕێککەوتننامــەی تری دەکــرد یـەکــێکیــان ڕێککەوتننامـەی سـاڵی ١٩٦٥ بـوو بۆ کـۆتایهـێنان بـە جـیـاوازیی ڕەگـەزی بەهەمـوو شـێـوەکـانیـەوە ئەوی تریـان ڕێککەوتننامـەی سـاڵی ١٩٧٣ بوو بۆ بنەبڕکردنی تاوانی جیاکاری ڕەگەزی سزادانـی بەرپرسیـارانیـان، هـەرچەندە ئەو ڕێککەوتننامـانـە دەرکـران کـەچی لە گـەلێک ڕووەوە تا ئـێـسـتـاش نەتەوە یەکگرتووەکـان ڕووبەڕووی ڕەخنـە و گـازندەی دەوڵەتان، گـەلان و کـەسـانی شـارەزا دەبێتـەوە، چونکە یـاسـاکـان نەیانتـوانیـوە بـەتەواوی بەر لە تاوانەکـە بگرن و دەسـتـەبەری عـەدالـەت و یەکسـانی بۆ هـەمـوو لایەک وەک یـەک بکەن،

ئەمـــە جگە لەوەی ناشـــتـــوانن، ڕێگریی جـــدی دروست بکەن لە بەردەم ڕوونەدانـەوەی کـــارەســـاتی کـــۆمـــەڵکوژی، چونکە زۆرترین پێـــشـــێلکاریی لەناوبردنی بە کۆمەڵ دوای دەرچوونی ئەو یاسایانە ڕووبەڕووی نەتەوە و کەمە نەتـەوەکـان بـووەتەوە. هەروەهـا لە مـاوەی دامـەزرانـدنـی ڕێکخـراوی نـەتەوە یەکگرتووەکـانەوە لـە سـاڵی ١٩٤٥ەوە تا سـاڵـی ١٩٧٥ نزیکەی ٤٧٠ جـەنگی ناوچەیی و کێشە و گیروگرفت جەنگی دەستنیشـان بکەین، جیهـان لە ماوەی دامـەزراندنـی ئەو ڕێکخراوە بە چەندین کێشـە و گیروگـرفتـەوە دەناڵێنـێ لە ڕاستیدا هەمـوو ئەو کێشـە و جەنگانە وڵاتانی داگیرکەر لێیان بەرپرسن کە هیچ ڕێزێکیان بۆ ئەو ڕێکخراوە جیـهانییـە دانەناوە کە بیرۆکـەی فیکری و سیاسیی خۆیانە، بیریار و سیاسییەکانی نەتەوە داگیرخوازەکان پێشنیازی دامـەزرانـدنـی ڕێکخـراوێکی جـیـهـانـی یان دەوڵەتی جیـهـانیـان کردووە و هـەر خۆشـیـان پێشـێلی مـافـەکـانی مرۆڤ دەکەن و جـەنگی ناوچەیی و جیـهـانی هەڵدەگیرسێنن. (ئـەمەریکا و یەکەتیی سۆڤیەتی جاران دوو دەوڵەتی داگیرکەر بوون کە دەستیـان بەسەر داوودەزگا و چالاکییەکانی ڕێکخـراوەکەدا گرتبوو، ئەم حاڵەتە لە قۆناغی شـەڕی ساردی نێـوان ئەمـەریکا و یەکـەتیی سۆڤیـەت بەتەواوی ڕۆڵی ڕێکخـراوەکەی لە ئاستی نێودەوڵەتیدا لاواز کردبوو گرژی و ناکۆکیی ئـەو دەوڵەتانە بەجۆرێک کاروباری ڕێکخـراوەکەی پەک خستبوو کە نەیدەتوانی بڕیار و کـۆبوونەوە لەســـەر مـەســەلە گـرینگەکـان و کـێـشـــە نێودەوڵەتییەکان بدات.)[٥٩]

لە ســەردەمی نەتەوە یـەکگرتووەکـانیـشـدا بەهـەمـان شـێـوەی ســەردەمی کـۆمـەڵەی نەتەوەکـان، کـورد ڕووبەڕووی لەنـاوبردن دەبێـتـەوە، تەنانـەت لەو ماوەیەدا هەمـوو شێوەکان و جۆرەکانی جینۆساید بەرامبـەریان ئەنجام دراوە هـەر لە جینۆسایدی فیزیکییەوە تا جینۆسایدی ئابووری، کولتوری، بایۆلۆجی: حکوومـەتی تورکـیـا لە سـاڵی ١٩٢٥ هێـرشی کـردە سـەر کـوردەکـان، ئەم هێرشانە بەردەوام بوو، کە بووە هۆی سەرهەڵدانەوەی جەنگی نوێی گەورە لە

(٥٩) ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٤٥.

سـالآنـی١٩٣٠، ١٩٣٧، ١٩٣٨، ئەو دەوڵەتە هەسـتـا بەلەناوبردنی کوردەکـانی شـاری دەرسـیم لە شـەڕی نێـوان سـالآنی ١٩٣٧و ١٩٣٨ کـە زۆر لێکۆڵەرەوە بەجینۆسـاید و لەناوبردنی بە کۆمەڵی کـوردەکانی دادەنێن[٦٠] تا ئێسـتـاش کورد لە تورکیا هەموو جۆرەکانی جینۆسایدی بەرامبەر ئەنجام دەدرێت، کە خراپترینیـان جینۆسایدی کولتوورییە کە رێگەی قسەکردنیان بە زمانی دایک پێ نادرێت، هەروەها منداڵەکـانیـان لە کـۆمـەڵگە دادەبڕێن و بە بیـانووی بەشداریی سیاسییەوە لە خێزانەکانیان دوور دەخرێنەوە، بەگوێرەی هەندێ ئامـار کـە لە رۆژنامـەکـان بڵاو کـراونەتەوە تا ئێـسـتـا سـەدان منداڵ و مێـردمنداڵی (خـوار تەمـەنی هەژدە سـاڵ) لە زینداندان، ئەو منداڵانە دوای دەستگیرکردنیان لە ژێر ناوی پێشێلکردنی یاسای کۆبوونەوە و خۆپێشاندان لە دادگـەی ئاسـایشی دەوڵەت دادگـەیی دەکـرێن و سـزا دەدرێن. بە گـوێرەی ئامـاری ژووری پارێزەرانی دیاربەکر لە مـاوەی سـالآنی ١٩٨٤وە تا سـاڵی ١٩٩٧دا زیاتر لە ٢٦٠٠ منداڵ لە دادگەی ئاسایشی دەوڵەت دادگەیی کراون. ئەمەش جۆرێکە لە جینۆساید.

لە کـوردسـتـانی رۆژئاواش ئامـارە نافـەرمـیـیـەکان ئامـاژە بەوە دەدەن کـە نزیکەی سێ ملیـۆن کـورد لەو وڵاتـە دەژین، رژێمی سـووریا هەروەک ئەو رژێمانەی تر لە دوای گەشەسـەندن و دەرکەوتنی بزووتنەوە سـیاسـییـەکان دەسـتی کـردووە بەسـەرکـوتکردن و سڕینەوەی ئەو خـەڵکە، رەوتی فـەرهـەنگی کـورد لە سـووریا لە دوای رووداوی سـاڵی ١٩٣٠وە دەرکـەوت و کـاریگەرییەکانی بەرجـەسـتـە بوون، ئەم رووداوە عیبـارەت بوو لە بالآدەسـتی و گـەشـەی نەتـەوەیەتی بوو، ئـەمـەش لـە رێگەی زینـدووکـردنەوەی زمـان و تازەکـردنەوەی ئـەدەبیـیـەوە بوو کـەسـە دیـارەکـانی ئەم رەوتـەش نەوەی بەدرخانییەکان بوون.

---

(٦٠) المسالة الكردية في العلاقات، التركية – الايرانية، روبرت اوسن، ترجمة وتقديم، د. محمد احسان، دار اراس للطباعة والنشر، هولير ٢٠٠١، ص ٢٦، ئیسماعیل بیشکچی، ئەو لەناوبردنەی دەرسیم وەک جینۆساید ناو دەبات.

ئەم ڕەوتەش بووە هۆی پەرەسەندنی بیری ناسیۆنالیستی دواتر بووە هۆی دەستگیرکردنی ژمارەیەک چالاکوان ئەوە بوو لە سەرەتای شەستەکاندا ژمارەیەک لە کوردە ناسیۆنالستەکان گیران ٣٢ لەوانە دادگەیی کران، ئەم دەستگیرکردن و دادگەییکردنەش بە بیانووی ئەوەوە بوو کە ئەوانە دەیانەوێ لە ولاتێکی عەرەبی یەکگرتوودا دەوڵەتێکی کوردی دروست بکەن).[٦١] (بۆ ڕێگەدان و سەرکەوتنیان بۆ لەناوبردنی کورد لە هەر چوار پارچەکە ئەو دەوڵەتانە دەیانویست بەڵگەی زانستی و بڕ و بیانووی عەقڵی بدۆزنەوە، بۆ سڕینەوە و لەناوبردنی کورد ئەوەتا دوای (هاتنە سەر کاری حزبی بەعس لە سووریا لە ساڵی ١٩٦٣ محەمەد تەڵەب هیلالی کە وەزیری گوزەران بوو لە حکوومەتەکەی زەواین ناوبراو بۆ چەند ساڵێک لە ئەنجوومەنی وەزیران مایەوە ئەمەش لە پێناو دۆزینەوەی بەڵگەی زانستی بۆ هێرشکردنە سەر کوردەکانی ئەو ولاتە و دۆزینەوەی بەڵگە بۆ دەرپەڕاندن و چەوساندنەوەیان ئیدی لەو کاتەدا ئەو بەرپرسە لەسەر بنەمای مرۆڤناسی (ئەنسرۆپۆلۆجی) دەیویست بە شێوەیەکی زانستی بیسەلمێنێ کە کورد نەتەوەیەک پێک نایەنێت، هەروەها هیچ ڕەگەزێکی نەتەوەبوونیشی تێدا نییە. ئەو لە لێکۆڵینەوەکەیدا بەم شێوەیە دەگاتە ئەنجام لە بەرامبەر کورد. دەنووسێت (کورد خەڵکانێکی بێ مێژوو، یان بێ شارستانی، یان بێ زمانن، تەنانەت ڕەگەزی بنەچەی تایبەتی خۆیان نییە، تاکە جیاکەرەوەیەک کە تایبەت بێت بەوانەوە گیانی وێرانکاری و توندوتیژیەیە، کە ئەویش بە ئاسایی لە هەموو چیانشینێکدا هەمان جیاکەرەوە هەیە، لەسەر ئەوەشەوە کوردەکان لە ناو شارستانی و مێژووی نەتەوەکانی تردا دەژین، کە هیچ شتێکیان بۆ شارستانییەت و مێژووی ئەو نەتەوانە نەکردووە) لەبەر ئەوە دەسەلاتی سووریا پلانێکی زانستی لە پێناو سڕینەوە و لەناوبردنی کورد پیادە کرد کە دواتر دەستی کرد بەجێبەجێکردنی، پلانەکەش خۆی لە سیاسەتی بێبەشکردن و

(٦١) مسألە کرد، ژویس بلو، ترجمە، پرویز امینی، مرکز پژوهسهای کردستان شناسی، تهران، ١٣٧٩ ص١٨.

دەستبەسەراگرتن، دەبینییەوە کە ئەویش بریتییە لە سیاسەتی بڵاوە پێکردن و گواستنەوەی خەڵکی کورد و سەرکوێرکردنیان، هەروەها سیاسەتی بێبەشکردن لە فێربوونی هەر جۆرە زانیارییەک، تەنانەت بێبەشکردنیان لە فێربوونی زمانی عەرەبی، گرتنەبەری سیاسەتی هاندانی (کورد لە دژی کورد). دوای ئەو هەموو نەگبەتییانە ئەگەر سەرنجی دەستووری سووریا بدەین ئەوا تا ئێستا بەهیچ شێوەیەک باسی کورد نەکراوە و هیچ سەرکردەیەکی ئەو وڵاتە ئامادە نییە دان بەوەدا بنێت کە شتێک هەیە لەو وڵاتەدا بەناوی کێشەی کوردەوە. بەگوێرەی قسەی سیاسییەکان و زۆر ناوەندی ئاگەداری ئەو وڵاتە نزیکەی پێنج سەد هەزار کورد هەن بێ ناسنامەن و تەنیا نامەیەکی ڕێپێدراویان لەلایەن ئەو رژێمەوە پێ دراوە، ئەو کەسانە ناتوانن هیچ شتێک بکەن ئەوان ناتوانن بخوێنن، مافی سەفەرکردنیان نییە، مافی موڵکدارییان نییە، تەنانەت مافی خەوتنیان لە ئۆتێلەکانیش لێ سەندراوەتەوە.(٦٢) جگە لەوە چەندین هەوڵ لە ئارادان بۆ لەناوبردنیان، یەکێک لە خراپترین جۆرەکانی جینۆساید لە بەرامبەر کوردەکان لە سووریا بریتییە لە سەندنەوەی ناسنامەی ئەو خەڵکە ناوی گوند و شار و تەنانەت منداڵەکانت گۆڕی ئەمە هەوڵێکی ترە بۆ سڕینەوە و لەناوبردنی، ئەگەر سەیری سووریا بکەین دەبینین دواکەوتووترین و خراپترین ناوچەکانی سووریا چ لە ڕووی خزمەتگوزاری یان پڕۆژە و تەنانەت وەبەرهێنانیشەوە ناوچە کوردییەکانن، کاتێ دەسەڵات بەشێوەیەکی سیستماتیک هەوڵ دەدات بۆ دواخستن و دواکەوتنی خەڵکەکە و ناوچەکەیان ئەوە خۆی لە خۆیدا جینۆسایدە)(٦٣) لە کوردستانی ڕۆژهەڵات بەهەمان شێوەی پارچەکانی تر کوردەکان ڕووبەڕووی سەرکوتکردن و شێوەکانی جینۆساید بوونەتەوە، کە گرینگترینیان جینۆساید بوو لە گوندی

(٦٢) کورد لە سووریا، مستەفا نازدار، وەرگێڕانی مینە، کۆواری کوردۆلەجی، لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی، ژمارە ٢، لاپەڕە، ١٥٩.

(٦٣) وتووێژ لەگەڵ دوکتۆر عەبدولباست، پسپۆڕی فەلسەفەی سیاسی و کەسێکی ئاگەداری ڕەوشی سیاسیی کورد لە سووریا، ساڵی ٢٠٠٩.

قارنێ. لەگەڵ ئەو کارەساتەدا تا ئێستاش هەڕەشە و پرۆسەی سڕینەوە و لەناوبردنیان بەردەوامە. ئەگەر بەخێرایی سەیری مێژوو بکەین لەو وڵاتانەی کە کوردیان بەسەر دابەش کراوە ساڵانێکە دەبنە قوربانیی سیاسەتەکانی ئەو دەوڵەتانە، لە ئێرانیش جگە لەوەی خوێندن لەو وڵاتە بەزمانی دایک قەدەغەیە، هەروەها رێگەی کاروبار و چالاکیی سیاسی نادرێت و چالاکوانانی بواری مەدەنیش بەردەوام ڕووبەڕووی زیندانی و هەڕەشەکردن و کوشتن دەبنەوە. ئەمە جگە لەوەی لە دەستووری ئێراندا هیچ حیسابێک بۆ ناسنامەی نەتەوەیی تەنانەت ناسنامەی دینی ئەو خەڵکە نەکراوە. ئەمەش سەرکوتکاری چەساندنەوەیەکی ئاشکرای ئەو نەتەوەیەیە لەو وڵاتەدا.

لەگەڵ ئەو هەموو کوشتن و بڕین و سەرکوتکارییە بەردەوامە کورد لە دنیادا، بەڵام کوردی عێراق زیاتر بوونە قوربانی ئەمەش لەبەر هەڵکەوتنێکی جوگرافی، چونکە لە سەدەی بیستەمدا پاشەکەوتێکی گەورەی نەوت لەسەر خاکی باو و باپیرانیان دۆزرایەوە، کوردەکان زۆرجار بەرەنگاری حکوومەتی عێراق بوونەتەوە بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە، بەتایبەت شاری کەرکووکی رەگەز تێکەڵ. هەر ئەم هەڵپەکردنەشە بۆ سەرچاوە سروشتییەکان و دەسەڵات بەقەدەر هەر رەچاوکردنێکی ئایدیۆلۆجی یان دوژمنایەتییەکی رەگ داکوتاوی ئیتنی کە بناغەی ئەو رەفتارە دڕندانەیەی حزبی بەعس حوکمڕانی پێک دێنێت سەبارەت بە کورد(٦٤) هەروەها ئەوە بوو لەحەفتاکاندا، دوای ئەوەی هێنری کسنجەر بوو بە دەڵاڵی رێککەوتننامەیەک کە لە نێوان بەغدا و شای ئێراندا ببەستێت، ئەمەریکا پشتی لە کورد کرد، ئیتر بەرگریی کورد هەرەسی هێنا)(٦٥) پاش چەند ساڵێک دیسانەوە بزووتنەوە رزگاریخوازەکانی دەستیان

(٦٤) میدڵ ئیست ووچ جینۆساید لە عێراق پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، وەرگێڕانی محەمەد حەمەساڵح وەزارەتی رۆشنبیری، چاپخانەی تیشک، سلێمانی ٢٠٠٤، لاپەڕە ٦.

(٦٥) پاکتاوکردنی رەگەزی کورد لە مێژوودا، شێخ سدیق، چاپخانەی وەزارەتی کشتوکاڵ، هەولێر ٢٠٠٥، لاپەڕە ١٨.

کردەوە بە خەبات، ئەوە بوو شەڕی عێراق – ئێران بوارێکی گرینگی سیاسیی دا بەوان، کە زیندوو ببنەوە و گەشە بکەن و جارێکی تر بێنەوە ناو خەباتی سیاسی، بەڵام لەگەڵ بەهێزبوونی بزووتنەوە کوردییەکان کارەسات رووی دا.

بیرکردنەوە بۆ لەناوبردنی کورد و بزووتنەوەکانی بەردەوام بوو کۆتاییهاتنی شەڕی ئێران–عێراق. جارێکی تر رێگەی دا بەو رژێمە بەشێوەیەکی بەرنامە بۆداڕێژراو بیر لە لاوازکردن و لەناوبردنی کورد بکاتەوە و بەرنامەکانی بەچڕی دەست پێ بکات، ئەمەش ئەنجامەکانی گەورەترین کارەساتی قڕکردن و لەناوبردنی لێ کەوتەوە، کە تاوانەکانی هەڵەبجە و ئەنفال بوون.

باسی سێیەم

ئەنفال، چەمک و قۆناغەکانی ئەنجامدانی

- چەمک و ماناکانی

ئەنفال زاراوەیەکی قورئانییە بنەڕەتێکی عەرەبیی هەیە، هەر بۆیە بۆ گەڕان بە دوایدا دەبێت لە نێو فەرهەنگەکانی ئەم زمانەدا بە دوایدا بگەڕێین، ئەنفال کۆی (نفیل) هەرچی وشەی نەفیلیشە، ئەوا بەشێوەیەکی گشتی نەفیل لە دوو ڕووەوە سەیر دەکرێت، لە ڕووی زمانەوانییەوە ئەم وشەیە بەمانای دەستکەوت (غنیمە) دێت کە لە پێش ئیسلامدا عەرەبەکان وشەی ئەنفالیان بەواتای تالانی جەنگ بەکار هێناوە، لەو کاتەدا لە شەڕ و جەنگەکاندا عەرەبەکان هەرچی سەروەت و سامانێکیان بگرتایە، وەک غەنیمە سەیریان دەکرد و دابەشیان دەکرد بەسەر خۆیاندا، یان دەیاندایە عەشیرەت و هۆزەکەیان هەرچی مانای وشەکەیە لە ڕووی زاراوەوە واتای زیادە دەسکەوت دەگەیەنێ.(٦٦) وەک وتمان ئەنفال لە وشەی نەفیلەوە دێت، لەبەر ئەوە زانایانی ئیسلام بۆ واتای ئەنفال بۆچوونیان وایە کە ئەنفال: بریتییە لەوماڵەی کە دەست موسڵمانان دەکەوێت، لە خەڵکی شەڕکەر، کەواتە ئەنفال لە ڕوانگەی ئیسلامەوە بەو ماڵ و سامان و دارایی و ئاژەڵ و چەک و زەخیرانە دەگوترێت کە جەنگاوەرانی موسڵمان لە شەڕدا بەدەستی دێنن، لە بێ بڕوا و موشریکان. بۆ یەکەم جار ئەم ئایەتە پیرۆزە وەک بەڵگە بەکار هات لە شەڕی بەدر لە ساڵی ٦٢٤ دواتر ڕژێمی سەدام تەبەنیی ئەم بیرۆکەیەی کرد و ناوی

(٦٦) یوسف دزەیی: ئەنفال، کارەسات، ئەنجام و ڕەهەندەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریان، چاپی یەکەم، هەولێر، لاپەڕە ٢٥.

ئەو پرۆسەیەی نا ئەنفال، هەروەها نەک ناوی پرۆسەکە ئەنفال بێت کە ناوێکی قورئانییە، بگرە ناوی سوپا و لەشکر و هێرشەکانیشی لەو پرۆسەیەدا بەناوی ئیسلامەوە نا، لێرەوە حکوومەتی عێراقی کوردی بە ناموسڵمان دایە قەڵەم و بەهۆی ئەو برِ و بیانووەوە دەستی کرد بە پرۆسەی لەناوبردنی، لێرەوە لای حکوومەتی عێراقی هەڵبژاردنی ناوی ئەنفال ئەم مانایانەی لێ دێتە ئاراوە:

١- حکوومەتی عێراق گەلی کوردی شوبهاندووە بە کافر کە لە ڕاستیدا بەشێکی زۆری موسڵمانە.

٢- کوشتنی گوندەکانی کوردستانی وەک کوشتنی کافر سەیر کردووە هەروەها ئەم کارەشیان بە غەزا داناوە.[٦٧] دوای کارەساتی ئەنفال یەکەم کەسێک کە تاوانی ئەنفالی وەک جینۆسایدی کورد خستە روو، نووسەری عێراقی کەنعان مەکیە بوو. مەکیە لە وتارێکدا کە لە کۆواری harpar لە ساڵی ١٩٩١دا بڵاوی کردەوە دەربارەی ئەنفال دەڵێ "ئەنفال کردەوەیەکی سیستماتیکراو بوو کە لەلایەن رژێمی عێراقەوە بەرامبەر کوردەکان کرا ئەم هێرشە تەنیا بۆ لەناوبردنی فیزیکی کورد نەبوو، بگرە سەرجەم رەهەندە ئابووری و کۆمەڵایەتی و دەروونی و ئایکۆلۆجییەکانی ئەم میللەتەی تێک شکاند و شێواندی"[٦٨] هەرچەندە پاش بیست ساڵ لە کۆی ئەو نووسین و بەرگرییانەی لە جینۆسایدی کورد کردی، کەچی لەم ساڵانەی دواییدا لە زنجیرەیەک دیمانەدا جۆرێک لە پاشەکشە و پەشیمانی و ڕای پێچەوانە لە بیروڕاکانی پێشووتری خستە ڕوو. ئەم پرۆسەیە بە سروشتی خۆی پرۆسەی لەناوبردنی بە کۆمەڵ و پرۆسەی قڕکردنی رەگەزییە، ئامانجی سەرەکی لە ئەنجامدانی ئەم پرۆسەیە یەکەم جار ئەو پیاوانە بوو کە لە تەمەنی سەربازیدا بوون، بە گوێرەی ڕاپۆرتی

(٦٧) شورش حاجي رسول، الانفال الكورد ودولة العراق، ترجمة، مديرية الترجمة لوزارة الثقافة السليمانية، ٢٠٠٥، ص ٥٣.

(68) pa 4, cKanamakyiaUncovering an Iraqi campaign to exterminate Kurds August 1992.

ڕێکخراوی چاودێریکردنی مافەکانی مرۆڤ بەشی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە لە ساڵی ١٩٩٣ ئەنجامی داوە و تێیدا باس لە ئەنفال و قۆناغەکانی و مەبەستەکانی ئەنجامدانی دەکات، دواتر ڕاپۆرتەکە بەشێوەی کتێب بەناوی (لەناوبردنی بە کۆمەڵ لە عێراقدا پرۆسەی ئەنفال بۆ سەر کورد) بڵاو کراوەتەوە بەم شێوە باسی پرۆسەکە دەکات، بەدرێژایی ناوچەکانی کوردستانی عێراق ژن و منداڵ بەشێوەیەکی ئاشکرا لەناوبران، بەتایبەت لە چەند ناوچەیەکی دیاریکراودا، زۆربەیان پاش دەستگیرکردنیان سەرنگوون کران، ئامانجی سەرەکیی پرۆسەی ئەنفال لەناوبردنی ئەو کەسانە بوو لە تەمەنی سەربازیدا بوون، ئەوان کە لە ناوچە گوندنشینەکانی کوردستانی عێراق گیران تا ئێستا هیچ ئاسەوارێکیان نییە، تەنیا هەندێکیان نەبێت لەوانەی کە لەسێدارە دراون سەرەتاکانی بەرنامەی ئەنفالکردنی کورد(*) بە پەلاماری بارزانییەکان و لەناوبردنی بەکۆمەڵ دەستی پێ کرد، ئەم پرۆسە لە بەرەبەیانی ڕۆژی ٣١ی تەمووزی ١٩٨٣ ڕژێمی پێشووی عێراق دەستی کرد بە گرتنی ٨٠٠٠ پیاوی بارزانی و جیاکردنەوەیان لە ماڵ و خێزانەکانیان دواتر بێ سەروشوێنکردنیان، دوا بەدوای ئەم پەلامارە قۆناغەکانی ئەنفال لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان دەست پێ دەکات کە ئەوەیان تەنیا پیاو ناگرێتەوە، بگرە ژن و منداڵ و پیر و گەنج و وێرانکردنی گوندەکان گەلێک

(*) بەپێی ئامارێکی بەڕێوەبەرایەتیی توێژینەوەی ئاماری وەزارەتی شەهیدان، کە وەزارەتێکە سەر بەحکوومەتی هەرێمی کوردستانە دوای یەکگرتنەوەی لە ساڵی ٢٠٠٥ دامەزرا و بووە وەزارەتێکی سەر بەو حکوومەتە، خەڵکی ناڕەزایەتییەکی زۆریان لە بەرامبەری نواند، ئاماری ئەو وەزارەتە کە تایبەتە بە رووماڵکردنی قوربانییان و کەسوکاری ئەنفالکراوەکان و کیمیابارانی هەڵەبجە، ئەنفالی بارزانییەکان و کوردە فەیلییەکان دەرکەوتووە کە ڕێژەی قوربانییان لە پارێزگای سلێمانی ٤١,٣٤٪ و پارێزگای هەولێر ڕێژەی قوربانییانی ٥٢,٢٤٪ و پارێزگای دهۆک١٨٪ ئەو ئامارە ئاماژە بەوە دەدات کە زۆرترین قوربانییەکانی گەنج بوون.

ئاسەواری ترسناکی تری لێ کەوتەوە. ئافرەتێکی بارزانی پرۆسەکە بەم شێوەیە دەگێڕێتەوە "ئێمە هەموو لە خەودا بووین کاتێ سەرباز گەمارۆی کۆمەڵگەکەیان دابوو. بەر لە شەبەق، کاتێ خەڵکی خەریکی گۆڕینی جلەکانیان بوون و خۆیان ئامادە دەکرد بۆ رۆیشتن بۆ سەر ئیشەکانیان سەربازەکان هێرشیان کردە سەریان و دەستیان کرد بە گرتنی پیاوەکانمان کە بەشەقامەکان دەهاتن و دەچوون تەنانەت ئەو پیاوە پیرانەش دەگیران کە هەست و هۆشیان نەمابوو، ئیمامی مزگەوتەکان کە روویان دەکردە مزگەوتەکان بۆ بانگدان دەستگیر دەکران و دەیانبردن، سەربازەکان دەرگەی ماڵەکانیان دەکردەوە و خۆیان دەکرد بە ژوورەکان، کولانە مریشک تەنانەت سەلاجەکانیشیان دەپشکنی بۆ دۆزینەوە و گرتنی پیاوەکانمان، ئەو پیاوانە لەو کاتەدا دەگیران تەمەنیان دەگەیشتە ١٣ساڵ ژنەکان دەگریان قورئانیان دەگرت بەدەستیانەوە و دەچوونە بەردەم سەربازەکان لێیان دەپاڕانەوە کە پیاوەکانیان نەگرن و لێیان دوور نەخەنەوە".(٦٩) (لە ساڵی ١٩٩٣دا سەدام حوسێن بەوپەڕی لەخۆ ڕازیبوون و هێزەوە سەبارەت بەچارەنووسی پیاوە بارزانییەکان گوتی ئەوانە خیانەتیان لە نیشتمان و ڕێککەوتن و خیانەتیان لە هەموومان کرد، سزای توندمان دان و رەوانەی جەهەننەممان کردن)(*) ئەحمەد محەمەد

(٦٩) لە ڕاپۆرتێکی خۆیدا ڕێکخراوی بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤ لە جیهاندا، کە پێش کەشی دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق کرد، لە کاتی پرۆسەی دادگەییکردنی بەرپرسیارانی کەیسی ئەنفال ئەو ڕێکخراوە وەک شایەتیدان شایەتی جینۆساید و لەناوبردنی کوردەکانی بۆ دادگە خستە ڕوو، ئەو نموونەیە لە شایەتییەکانی ئەو ڕێکخراوەوە وەرگیراوە.

(*) سەدام حوسێن لە وتارێکیدا لە ساڵی ١٩٩٣ ئەو لێدوانانەی بەبەرچاوی دنیاوە ڕاگەیاند سەدام حوسێن دەربارەی ونبووەکان و چارەنووسی گیراوەکان بێ منەتانە قسەی دەکرد ئەو لەو وتارەدا ڕاشکاوانە بەشێکی زۆری ئەو هاووڵاتییە مەدەنییانەی کە هیچ تاوانێکیان نەبوو بەدەستی بێگانە و دوژمن وەسفی کردن.

عـومــەر کــە لەدایکبــووی ســاڵی ١٩٣٦ی گــوندی گــۆپتــەپەیە لەبارەی پەلامـارەکـەوە دەڵێت: سـەرەتای مـانگی پێنج بوو جـەیش هات بۆ ناوچەی قـەڵا سێوکە و شـوان و کۆیە و تەقتـەق چوار دەوری ئەو ناوچانانەی وەک تەون گـرتبـوو، ئێـمـە هیچ پەنایەکـمـان نەمـابوو لە خـوا زیاتر هـەندێ لە مـاڵەکان لە ناو زەویوزارەکـانیـان، لە قـەراخ گوندەکـە شـوێنیـان دروست کـردبوو ئیــتــر چاوەڕێی قــەدەر بووین، ئێـوارەی پێش ســەعـات شــەش ١٩٨٨/٥/٣ خــەڵک لەســەر زەویوزارەکــەیان بەرەو مــاڵ دەگــەڕانـەوە، لە ناکـاو بێ ئەوەی هیچ زانیارییـەکمـان هـەبووبێ هەشت فڕۆکە، هاتنە سـەر ئاسـمـانی گـوندەکـە یەک دوو جـار بەسـەرمـاندا سـووڕانەوە مـەترسـیی ئەوەمــان لا دروست بوو کـە بـۆردمـانمان دەکـەن. خـەڵکەکـە پەشــۆکـا و بەپرتـاو هەرکـەسـە و بۆ پەنایـەک ئەگـەڕا ئەو باسـی بەکـارهێنانی چەکی کـیـمـیـایی دەکـات، لەو هێرشـەدا ئەو شـایەتحـاڵە ئەوەش دەخـاتە ڕوو کە بەهۆی بۆردمـانی فڕۆکەکانـەوە کوڕەکـەی کوژرا، ئەحـمـەد ئەوەشـی گـوت "دایـک هـاواری بـۆ منداڵ و کــۆرپەکــانــی، بەڵام ئـەوان نەیاندەزانـی کــە دایکەکانیان مردوون ئەو سـەبارەت بەو شەوە دەڵێ نازانم خوا چۆن ڕۆژی لە گۆپتـەپە کردەوە، بەیانی سـوپای عێراق هات و گەیشتـە ئاوایی هـەرچی بریندار و ئەو خەڵکەش کە هاتن بەهانامانەوە دەستگیر دەکران، ئێمەیان خستـە ناو زیلەوە و بە بەرچاوی خـۆشـمـانەوە گوندەکـەیان وێران کـردین، هـەر لادیوار بوو دەیانڕووخـان بـەسـەر مـردووەکـاندا و لە هـەندێ مـاڵیـشـدا بریندار هـەبوو خـانووەکـەیان بەسـەردا دەڕووخـاند". پیـتـەر گـالبـرێس کە دیبلـۆمـاتێکی ئاگـەدار و کـەسـێکی چاودێر بووە بۆ مـاوەی بیـست سـاڵ بەسـەر کێشـە و گیروگرفت و گـۆڕانکارییەکانی عێـراق ئەو کە لە سـەرەتای پرۆسـەکـە رووی لە کـوردسـتـان کـردووە لە کـتـێـبەکـەیدا دەڵێ (لە ئەیلوولی سـاڵی ١٩٨٧ من و هـایۆد رنکن ڕاوێژکـاری سـیـاسـی لە باڵیـۆزخـانەی ئەمـەریکا لە بەغدا چووینە ریزی ئەو خۆرئاوا یەکەمینانەی ژمـارەیان زۆر کــەم بـوو کــە رێگـەیان پـێ درابوو، ســەردانـی سلێــمــانـی بکەن، ئـەو بەم

شێوەیە باسی بارودۆخی گوندەکانی ناوچەکە دەکات" لە نێوان جەلەولا و سلێمانیدا ٢٩ شارۆچکە و گوندی وێرانکراومان بینی تەنیا چەند تەپۆڵکەیەکی دار و پەردووی لێ مابووەوە، بەڵام دیاربوو ناوچەکە چەندین شوێنی تری هاوشێوەی تێدا بوو لە هەندێکیشیاندا هێشتا شۆفڵەکان کاریان دەکرد و ژمارەیەکیانمان بینی کە لەلای چەند بینایەکی نیمچە وێرانکراوەوە وەستابوون لە کاتێکدا بەرەو پێشچوونی گەورە لە کاری رووخاندندا بەدی هاتبوو)(٧٠).

قۆناغەکانی ئەنفال

ئەنفال بە چەند قۆناغێک ئەنجام درا ئەم کردەوەش زۆربەی سەرچاوەکان ئەوە دەردەخەن کە ئەو کردەوە بەرنامە بۆدارێژراو بووە و بەشێوەیەکی سیستماتیک بوو کە بە هەشت شالاوی سەرەکی دەڤەرێکی فراوانی لە دامێنەکانی گەرمیانەوە تا دەگاتە ئەوسەری بادینانی گرتەوە.

- ئەنفال لە قۆناغی یەکەمدا:

رژێمی بەعس (رۆژی ١٩٨٨/٢/٢٢ پشت ئەستوور بەتانک و تۆپی قورس و دوورهاوێژ و فرۆکەی جەنگی و کاتیۆشای ١٣٣ ملم، بەنەخشە و پلانی سەربازیی وردەوە هێرشی کردە سەر دۆڵی جافایەتی و شەڕێکی بەرەییی فراوانی دامەزراندن و ناوچەیەکی فراوانی (٧٠ کم)ی گرتەوە ناوی ناوچەکانیش بەم شێوەیە:

لە سنووری کۆتەڵەوە بۆ سووورداش، لە سوسێوە بۆ کلکەی پیرەمەگروون و هۆم قەوم و شەدەڵە، هەللاج و دابان، سەرگەڵو و هەڵەدن، یاخسمەر گرتەوە.

لە سنووری کانی ساردی لای دووکانەوە، قەمجوغەسەرمۆرد، شاخی سارا، قەرەسەرد، هازەڵە، قەڵەم پاسا، کلاوسپی، قەرانگوێ گرتەوە.

(٧٠) کۆتای عێراق، پیتەر گالبرێس، وەرگێڕانی سۆران عەلی محەمەدئەمین، بەڕێوەبەرایەتیی خانەی وەرگێران، چاپخانەی کارۆ، ٢٠٠٨ لاپەرە ٥٨.

لە سنووری هەنارانەوە: کانی گۆڕان، پیرکە، قزلەر، لووتکەی چایەر، کونەکۆتر، لە باڵخەوە: گاپیلۆن، وڵاغلو، گۆجار، شاخی خەجە لەرزۆک-ی گرتەوە.

لە سنووری بنگردەوە: کوێرەکان، سیدەر، دۆڵەبی، هەنجیرە، مەرگە، شارستێن، ئاوەژێکانی توو گرتەوە. ئەم هێرشەیان ناونا ئەنفالی یەک.

هێرشەکە بەسەرۆکایەتیی عەمید روکن سوڵتان هاشم ئەنجام درا، بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامانەی کە لەلایەن دەزگای ئیستخباراتی عێراقەوە دەرچوون و هەندێکیان دەستمان کەوتوون و بەشێکیان بڵاو دەکەینەوە، تێیاندا ناوی ئەنفال و قۆناغەکان و شوێنی تاوانەکە، هەروەها ئەو بەرەنجامانەی کە بەعس ویستوویەتی بەدی بهێنێ لەو نووسراوانەدا هاتوون.(*)

- ئەنفالی دوو بۆ ناوچەی قەرەداغ:

لە شەوی ٢٢ لەسەر ٢٣ی ئاداری ١٩٨٨ رژێم بەسەرکردایەتیی تاوانبار لیوا رکن (ئەیاد خەلیل زەکی) بە مەبەستی سەرخستنی پرۆسەی ئەنفالی دوو بەسوپایەکی زەبەلاحەوە لە چەند قۆڵێکەوە هێرشی بردە سەر ناوچەکانی قەرەداغ(٧١).

لەو قۆناغەدا سوپای عێراق هێرشیان کردە سەر ئەم ناوچانە: گردەشیر، میریاسی لەلایەکی تریشەوە بۆ گڵەزەردە، زرگوێز.

لە دەربەندیخانەوە: چرچەقەڵا، شاخی زەرد، هۆمەرگەڵا و بەلەکجار، تەکیە

(*) بۆ زانیاریی زیاتر سەبارەت بە بەشێک لە نووسراوە نهێنی و تایبەتییەکانی رژێمی پێشوو بڕوانە پاشکۆی لێکۆڵینەوەکە. ئەوەی جێگەی ئاماژەیە ئەم بەڵگەنامانە لە کاتی دادگەییکردنی سەرانی بەعس لە دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق پێشکێش بەدادگەکە کراون.

(٧١) بروانە؛ جريمة العراق في الابادة الجماعية، حملة الانفال ضد الكرد ص١٦٣ و ١٦٤.

و سێوسێنان، کانی سارد، باوەخۆشین.

هەروەها ناحیەی قەرەداغ و ئەڵڵای، هەنجیرە، باڵانجۆ، شێخ مەن و دەربەندە سووتاو، لە بازیانەوە بۆ تەیناڵ لەوێوە ڕاستەوخۆ بۆ سەرشاخ تاکو دەربەندی باسەڕە لە چەمچەماڵەوە بۆ مەلا حوسێن دەربەند باسەڕە.

- قۆناغی سێیەمی ئەنفال:

ئەنفالی سێ پاش کۆتاییهاتنی ئەنفالی قەرەداغ بە چەند ڕۆژێ لە ٧ی نیسانی ١٩٨٨ سوپای سەربازی و لیوا و هێزە تایبەتەکان لەگەڵ فەوجی جاشەکان بە هاوکاریی فڕۆکەی جەنگی و تانک و زرێپۆش و چەندین جۆر لە چەکی قورس و دوورهاوێژ هێرش و پەلامارەکانیان بەشێوەیەکی بازنەیی لە سنووری ناوچەکانی کەرکووک و دووزخورماتوو و کفری و کەلار و بێباز و چەمچەماڵ و قادر کەرەم دەست پێ کرد.

- قۆناغی چوارەمی ئەنفال:

لە ٥/٣ تا ١٩٨٨/٥/١٥پاش قۆناغی سێیەمی ئەنفال ورەی سوپای عێراقی بەرز بوو ئەمیش بەهۆی سەرکەوتنی لە قۆناغەکانی (یەک، دوو، سێ)ی ئەنفالدا و لە هەمان کاتدا سەرکەوتنی لە سەندنەوەی نیمچە دوورگەی فاودا، ئەم قۆناغەش بۆ سەر ناوچەکانی (ئاغجەلەر، ناوشوان، چەمی ڕێزان، دەشتی کۆیە، تەقتەق) لە سنووری هەرسێ پارێزگای (هەولێر، سلێمانی، کەرکووک)[٧٢] بوو، ئەم هێرشەش بە کیمیابارانکردنی گوندی گۆپتەپە دەستی پێ کرد[*].

(٧٢) جاسم محەمەد محەمەد عەلی: ئەنفالی گەرمیان، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی ٢٠٠٤، لاپەڕە ٢٣.

(*) ناوچەی گۆپتەپە و عەسکەر لە ١٩٨٨/٥/٣ کیمیاباران کرا کە بە هۆیەوە ٤٨٠ کەس بوونە قوربانی، ئەمە جگە لەوەی بەهۆی ئەو بۆردمانە بریندار بوون و ژەهراویبوونی سەدان هاووڵاتیشی لێ کەوتەوە بە گوێرەی هەواڵێکیش کە لە هەفتەنامەی (هاوڵاتی) کە ڕۆژنامەیەکی ئەهلیی کوردییە لە ژمارە ١٠٥ی ڕۆژی=

- قۆناغی پێنجەم و شەشەم و حەوتەمی ئەنفال:

١٥ تا ١٩٨٨/٨/٢٦ پاش كۆتایی و تەواوبوونی قۆتاغی چوارەمی ئەنفال و وێرانكردنی سەرجەم گوندەكانی ئەو ناوچەیە رژێم خۆی ئامادە كرد بۆ قۆناغەكانی (پێنجەم و شەشەم و حەوتەم) ئەم پەلامارە بۆ سەر دۆڵی نێو چیاكانی (شەقڵاوە و رەواندوز) بوو، هێرشەكە لە رۆژی ١٥ی مایس دەستی پێ كرد، ئەم پەلامارەش بە سەرپەرشتیی فەرماندەی فەیلەقی ٥ و سەرپەرشتیاریی ئەم قۆناغەی ئەنفال (یونس محەمەد زەرب) بوو، سەرەتای ئەم پەلامارەش هەروەكو سەرجەم پەلامارەكانی تر رژێم بە هێرشی كیمیایی دەستی پێ كرد.

رۆژی ١٩٨٨/٥/١٥ دوا رۆژی رەمەزان بوو، خەڵكی خۆیان بۆ جەژنی رەمەزان ئامادە كردبوو چەند فڕۆكەیەك كەوتنە كیمیاباران كردنی گوندەكانی (وەرە، عەلی یاوا، سماقولی، نازەنین) لەم پەلامارەدا لە گوندی وەرە ٣٦ كەس شەهید بوون ١٧ پیاو و ١٩ ئافرەت، قۆناغی پێنجی ئەنفال لە رۆژی ٧ی حوزەیران كۆتاییی هات و خۆ ئامادەكردن و پلاندانان دەستی پێ كرد بۆ

= چوارشەمەی ٢٠٠٩/٣/٢٥ ئاماژە بە دیارنەمانی فڕۆكەوانێكی تر دەدات كە بەشداریی كردووە لە كیمیابارانكردنی ناوچەی گۆپتەپە لە هەواڵەكەدا هاتووە "دوای رووخاندنی رژێم ئەو فڕۆكەوانەی كە گۆپتەپەی كیمیاباران كرد لەلایەن هێزێكی چەكداریی یەكێتیی نیشتمانییەوە دەستگیر كراوە و دواتر رەوانەی ئاسایشی سلێمانی كراوە، بە گوێرەی قسەی سەرچاوەكە تاكو ئێستا هێزە ئەكنییەكان هیچ زانیارییەكیان لەبارەی چارەنووسی ئەو فڕۆكەوانەوە دەستگیركراوە ئاشكرا نەكردووە لە هەوڵەكەدا ئەوە هاتووە كە فڕۆكەوانەكە پلەی موقەدەمی هەیە و ناوی كەریم سەبتی ناسراو بە ئەبویەعرووب بووە كە خولی بەكارهێنانی چەكی كیمیاییی لە ئەڵمانیا و فەرەنسا بینیوە ، ئەو فڕۆكەوانە دوای ئەوە دەستگیر دەكرێت لە دان پێدانانەكەیدا ئەوەی گوتووە كە لە مەعەسكەر خالیدی شاری كەركووك هەستاون و بۆردمانیان كردووە.

عەمەلیاتی شەشەم و حەوتەمی ئەنفال، بەڵام ڕژێم بڕیاری کاتیی ڕاگرتنی ئەم هێرشەی دا.(٧٣)

- قۆناغی هەشتەمی ئەنفال:

٨/٢٦ تا ١٩٨٨/٩/٦ قۆناغی هەشتەمی شاڵاوی ئەنفال بۆ سەر دەڤەری بادینانی سنووری تورکیا بوو، کە لە هەرە شاڵاوە دڕندەکانی ئەنفال بوو و جۆرەها چەکی قورس و هێزی ئاسمانی و تانک و چەکی کیمیایی بە شێوەیەکی خەست و بەربڵاو و بەردەوام بەکار دەهێنرا.

- بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد و کارەساتەکان

خەبات و ڕزگاریی کورد بۆ ڕزگاربوون لە دەستی دەسەڵاتە یەک لە دوای یەکەکانی کورد درێژە لە پێناو ئەو خەباتە تا کارەساتی ئەنفال خەڵکانێکی زۆر بوونە قوربانی، لەبەر ئەوە بزووتنەوەی سیاسیی کوردی، بەو کەموکوڕیی خەوشەکانییەوە، بزووتنەوەیەک بوو کە بووبووە بەشێک لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و تەنانەت ڕۆشنبیری خەڵک، ئەم حاڵەتە لە یاسا نێودەوڵەتییەکان ڕێک خراوە کە نابێت بزووتنەوە ڕزگاریخوازەکان ببنە هۆکارێک بۆ کوشتن و لەناوبردنی خەڵکی ئەو ناوچەیە بەدەست دەوڵەتان، یان دەسەڵاتەکان، بەگوێرەی مادەی یەکەم لە بڕیاری قەدەغەکردن و سزادانی تاوانبارەکانی کە لە پێشدا ئاماژەمان بۆ کرد تێیدا هاتووە (لایەنە ڕێککەوتووەکان بڕوا دێنن بەوەی کە جینۆساید ئەگەر لە ڕۆژانی ئاشتی یان لە کاتی شەڕدا ئەنجام درابێت، بەپێی یاسای نێودەوڵەتی تاوانە و پەیمانی قەدەغەکردن و سزادان لەسەر ئەنجامدانی دەدەن) هەر لەبەر ئەوە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی کورد نابێت وەک بەهانەی لەناوبردن بەکار بهێنرێ، بەڵام بەهۆی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی کورد خەڵکی دەبێتە قوربانی و دوای ئەو قوربانییەش هیچ پشتیوانییەکی نێودەوڵەتی و ئیقلیمی بەدەست نایەت ئەمەش لەبەرئەوەیە

(٧٣) بڕوانە؛ جريمة العراق في الابادة الجماعية، حملة الانفال ضد الكرد ص ٢١٩، ٢٢٩، ٢٢١، هەروەها بڕوانە ص٢٤٣تا ٢٤٦.

دوژمنەکانی کورد زیاترن لە دۆستەکانی، سەبارەت بەم مەسەلە ئیسماعیل بێشکچی بەم شێوەیە بەراوردی کێشەکانی کوردەکان و فەلەستینییەکان دەکات ئەو دەنووسێ (لەسەر ئاستی سیاسی و لە دەزگا نێودەوڵەتییەکان زۆر بەگەرمی پشتگیری لە کێشەی فەلەستین دەکرێت، بەپێچەوانەوە بەهیچ شێوەیەک پشتگیری لە کێشەی کورد ناکرێت، ئەمە لە کاتێکدا خەباتی کورد وەک خەباتی فەلەستینییەکان رەوایە، کەچی بەردەوام کێشەی کورد پشتگوێ دەخرێت، خەباتی رزگاریخوازیی فەلەستینییەکان لە ناوەڕاستی شەستەکاندا لە دژی ئیسرائیلییەکان دەستی پێ کرد، بەڵام زۆر بەخێرایی چووە ئاستی نێودەوڵەتییەوە و لەلایەن دەزگا نێودەوڵەتییەکانی وەک نەتەوە یەکگرتووەکان و کۆنگرەی ئیسلامی دەرفەتی ئەوەیان پێ درا نوێنەرایەتیی خۆیان بکەن)(٧٤)، بەڵام کورد لە ماوەی سەد ساڵ خەبات و قوربانی تا ئێستا هەم دان بەو تاوانانە دانانرێت لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی هەم تا ئێستاش لەلایەن دەزگا نێودەوڵەتییەکانەوە لە چوارچێوەی ئەو دەوڵەتانەدا مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرێت کە بەسەریاندا دابەش کراون. ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی فەلەستینییەکان لەسەر ئاستی دەزگا نێودەوڵەتییەکان دۆستی کاریگەریان زۆرە، بەڵام کورد دوژمنی کاریگەری زۆرە.

کوردە بەشدارەکانی ئەنفال

ناکرێت کە باس لە ئەنفالی خەڵکی مەدەنیی کورد دەکرێت، باسی دوو لایەنی تر نەکرێت ئەوانیش ئەو کوردانە بوو کە لەگەڵ سوپای عێراقدا بوون و بەشداریی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆیان لە پرۆسەی ئەنفالدا کردووە، هەروەها مەسەلەی بەشداریکردنی پێشمەرگە و چالاکییەکانیان لەو ناوچانە کە بووەتە هۆی روودانی کارەساتی ئەنفال، هەروەها مەسەلەی شەڕی ئێران و عێراق و رۆڵی لەو پرۆسەیەدا، ئەمانە بەکورتی گیروگرفت و کێشە

(٧٤) کوردستان کۆلۆنییەکی نێودەوڵەتی، ئیسماعیل بێشکچی، وەرگێڕانی حەمەڕەشید، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم سلێمانی ٢٠٠٢، لاپەڕە ٣٦.

یاسـایەکانیـان پێـوەست بەمـەسـەلەی جینۆسـایدکـردنی کـورد روون بکرێت بەپێـویسـتـم زانی کـە هـەندێ مـەسـەلەی هەڵواسـراوی وەک دادگـەییکردنی سـەرۆک جـاشـەکـان و رۆڵ و کـاریگەرییـەکـانی لەسـەر پرۆسـەی بە جینۆسـاید ناسـاندنی ئەنفال روون بکەمەوە، چونکە ناتوانین کە باس لە ئەنفالی خـەڵکی مەدەنی دەکرێت باس لە ئەنفالی ژنان، منداڵان و گەنجان دەکرێت، ناکرێت کە باس لە ئـەنفـالی ئەو پیـاوە بە تەمـەنانە دەکـرێت کـە هیـچـیـان لێ چاوەڕوان نەدەکرا کە بتـوانن، جگە لە پاڕانەوە بۆ خـوا، باسی رۆڵ و کـاریگەرییـەکـانی کـوردەکـان خـۆیان لەو پرۆسـەیە نەکەین، هـەروەها ئاسـەوارە یاسـایەکـانیش روون نەکـەینەوە کـە هـەیـەتی لەسـەر بـەرەسـمی ناسـاندنی ئـەنفـال وەک جـینۆسـاید. بکرێ لەگـەڵ ئەم حـاڵەتەشـدا لـە کـاتی پرۆسـەکـانی پەلامـاری ئەنفـالدا تەنیـا سـوپای عـێـراق بەشـداریی نەکـرد، بگرە لە پاڵ سـوپادا حکوومەتی عێراقی دەستی کرد بە دروستکردنی فەوج لە کوردەکان کە پێیان دەوترا (فـوج خـەفـیـفـە) کە خـەڵکی نازناوی جـاشی لێ نان، ئەو فـەوجـانە کە کورد بوون بەشـێکیـان بەشـدارییـان کردووە. (مسـتـەشـارەکان درۆیان کرد، چونکە پایە و بەڵێنەکانیـان شیاوی ئەو کارە نەبوو، ئەوان بەڵێنیان بە خـەڵکە دابوو کە جـاشـیـەتـی بۆ پاراسـتنی ئەوان دەکەن کەچی ئـەو جـاشـانە هـاوکـار بوون لە نـاردنی هـەزاران کـورد بەرەو مـردن، یەکـەکـانی جـاش فـەرمـانێکی بەربڵاوبوویان لە ئەستۆ گرتبوو ئەوان کاروانی سوپای عێراقیان دەپاراست و پێش هێزەکـان دەکەوتن بۆ گوندەکان بۆ رێخۆشکردن و سـۆراخکردنی هـەواڵ و زانیاریی پێویست، یان بە واتایەکی تر کەوڵ سووری بەر لەشکر بوون).[٧٥]

بە گـوێرەی ئەو زانیـارییانەی کە لە رۆژنامـەکـانی هـەرێمی کوردسـتـان بڵاو بووەتەوە (٤٣٢) فـەوج بەشدارییان لە پرۆسـەی ئەنفال کردووە، بەرپرسی ئەو فـەوجـانە کـە بە سـەرۆک جـاش ناسـراون، لەلایەن دادگـەی باڵای تاوانەکـانی

(٧٥) مـیـدڵ ئێـست وۆچ جـینۆسـاید لە عـێـراق پەلامـاری ئەنفـال بۆ سـەر کـورد وەرگـێـڕانی مـحـەمـەد حـەمـەسـاڵح، وەزارەتی رۆشنبـیـری، چاپخـانەی تیـشک سلێمانی ٢٠٠٤، لاپەڕە ٢٢٦.

عێراق لە کاتی پرۆسەی دادگەییکردنی بەرپرسانی ئەنفال داوا کرابوون، چونکە ئەو فەوجانە بەرپرسیار بوون و تێوە گلابوون لە بەشداریکردن لە ئەنجامدانی پرۆسەی ئەنفال لەگەڵ سوپای عێراق، لە کاتی ئەو پرۆسەدا لە ناوەخۆ و دەرەوەدا رۆشنبیران و رۆژنامە و کەسایەتییەکان هەوڵیان دەدا کە ئەو سەرۆک جاشە کوردانەش دادگەیی بکرێن کە تێوە گلاون بە بەشداریکردن لە تاوانی ئەنفال بەم هۆیەوە دەبوو بەرێوەچوونی دادگەییکردنی تاوانبارانی کەیسی ئەنفال بەردەوام بێت تا کاتی داخستنی کەیسەکە، بەڵام ئەمە تەنیا وەک پێشنیازی بەشێکی دەسەڵاتدارانی سیاسی و یاسایی لە عێراقدا مایەوە نەکرایە بڕیار و نەچووە بواری جێبەجێکردنەوە. لەگەڵ ئەوەدا لە دوای ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١، بەرەی کوردستانی لێبووردنێکی گشتیی بۆ ئەو کەسانە دەرکرد کە پلە و پایە و پێوەندییان بە رژێمی عێراقەوە هەبووە. بەگوێرەی لێدوانە رۆژنامەوانییەکان دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق داوای لێکۆڵینەوەی کرد لەگەڵ زیاتر لە ٢٢٣ کەس لە ناوەوە و دەرەوەی عێراق لەو کەسانەی کە تۆمەتبارن بە تێوەگلان لە شاڵاوەکانی ئەنفالدا، بەڵام دادگە ئەم بڕیارەی نەبردە سەر، سەرچاوەیەک لە پەرلەمانی کوردستانەوە کە نەیویست ناوی خۆی ئاشکرا بکات دەربارەی بڕیارەکەی دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق وتی "ئێمە لەگەڵ لێپێچینەوەی ئەو کەسانەداین کە دەستیان هەبووە لەو تاوانەدا دادگە بانگیان بکات".

حاکم رزگار محەمەدئەمین دادوەری یەکەمی دادگەییکردنی سەدام و هاوکارانی سەبارەت بە بڕیارەکەی بەرەی کوردستانی دەڵێ "دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق قانوونێکی تایبەتی هەیە، دەکەوێتەوە دەست دادگەکە رەنگە دادگەکە وابەستە نەبێت بە لێبووردنەکەی بەرەی کوردستانییەوە لەم کاتەدا ئەو دادگەیە بانگی ئەو کەسانە دەکات ئەگەر بەر لێبووردنیش کەوتبن. دیارە حیسابی بۆ ئەو لێبووردنە نەکردووە و ئەوان بە قانوونێکی تر ئیش دەکەن". حاکم رزگار هەروەها لە درێژەدا وتی "لە رووی قانوونی بەحتەوە جۆرێک لە تاوانی دەولی هەیە عەفووی بۆ نییە". هەر لەو کاتەدا ناوەندی چاک کە

ناوەندێکی کوردی تایبەتە بە کێشەی ئەنفال و هەڵەبجە داوا دەکات لە هیچ تاوانکارییەکی ئەنفال نەبووردرێت و حکوومەتی عێراقیش قەرەبووی قوربانییەکان بکاتەوە. لە بەیانێکدا کە ناوەندی چاک بڵاوی کردووەتەوە و ئاراستەی هاووڵاتییان و پارت و ڕێکخراوەکانی ناوەوە و دەرەوەی کوردستانی کردبوو "ئەنفال بەجینۆساید بناسرێت و تاوانبارانیش لەو شوێنەدا سزایان بەسەردا بدرێ کە تاوانەکانیان تێدا ئەنجام داوە". لە ڕووی یاسا نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بەجینۆساید ئەوە ڕادەگەیەنن کە تاوانباران یان هاوکارانی ئەو تاوانە لێخۆشبوونیان بۆ نییە و پێویستە بدرێنە دادگەی تایبەت بۆ لێکۆڵینەوە لە تاوانەکانیان. بەپێچەوانەی ئەم خواستەوە بۆ دادگەییکردنی کوردەکان لەو کاتەدا لەسەر داوای سەرۆکی پەرلەمانی کوردستان پڕۆژە یاسایەکی تایبەت بەجینۆساید ناساندنی پرۆسەکانی ئەنفال و کیمیابارانکردنی کوردستان، لەلایەن لێژنەی یاسایی و مافی مرۆڤەوە ئامادە دەکرێت و ٤ پەرلەمانتاری کوردستانیش ئامادە کرا لە ڕۆژی ٢٤ی ئەو مانگە لە دوا دانیشتنی دادگەییکردنی تاوانبارانی ئەنفال و کیمیاباران ئامادە بوون و پڕۆژەکەیان پێشکێش بەدادگەکە کرد. سەرچاوەیەکی نزیک لەو لێژنە ٤ کەسییەوە وتی "جگە لەوەی لێژنەکە داوای بەجینۆساید ناساندنی پرۆسەی ئەنفال و کیمیابارانکردنی کوردستان و قەرەبووکردنەوەی کەسوکاری قوربانییان دەکات، داواش دەکات عەلی کیمیایی لە هەڵەبجە لەسێدارە بدرێت.

ئەمە لە کاتێکدایە کە کەیسی ئەنفال دوای سزادان بەسەر ئەو شەش تاوانبارەدا کۆتا بەو دۆسیەیە هات، کوردەکانیش دژی داخستنی دۆسیەکەن و داوا دەکەن کێشەی ئەنفال و هەڵەبجە بەجینۆساید بناسرێ لە جیهاندا. بە گوێرەی یاساش ئەگەر کورد خۆی بەشداریی کردبێت ئەوا کێشەی یاسای بۆ تاوانی ئەنفال دروست دەبوو، چونکە بە بردنی ئەوان بۆ دادگە و پێشاندانیان بە بەرچاوی دنیاوە کە کورد خۆشی بەشداریی کردووە لەو پرۆسەدا ئەوا کێشەکە نابێتە جینۆساید، چونکە بەگوێرەی یاساکە ئەگەر کورد خۆی

بەشداریی لەو پرۆسەیە کردبێت ئەوا ئەنفال نابێتە جینۆساید، دوکتۆر فوئاد مەعسووم کە سەرکردەیەکی کوردە ئەوەی ئاشکرا کرد کە ئەوان لە کاتی پرۆسەی دادگەییکردنی تاوانبارانی ئەنفال زۆر هەوڵیان داوە کە سەرۆک جاشە کوردەکان بەتایبەتی ئەو بەرپرسانەی کە لە حکوومەتی عێراق دەسەڵاتیان هەبوو هەوڵیان دەدا کە ئەو سەرۆک جاشە کوردانە دادگە نەکرێن فوئاد مەعسووم ئاماژەی بە هەوڵەکانیان بەوە دا کە ئامانجیان لەو کارە ئەوە بووە کە ئەنفال وەک جینۆساید بناسێنن و بۆ ئەو مەبەستەش پێویست بووە ئەو سەرۆک جاشانە لە دادگەییکردن دوور بخەنەوە فوئاد لەو بارەوە وتی "ئێمە زۆر هەوڵمان دا کە ئەو سەرۆک جاشانە هاوکات لەگەڵ دادگەییکردنی بەرپرسە باڵاکانی عێراق دادگەیی نەکرێن، چونکە مەترسیی دروست دەکرد بۆ سەر بەڕەسمی ناساندنی تاوانی ئەنفال بۆ ئەوەی دادگە وەک جینۆساید بیناسێنێ، فوئاد مەعسووم ئەوەشی خستە روو کە پێویستە ئەو کوردانەی کە بەشدارییان کردووە لە تاوانی ئەنفال دادگەیەکی تایبەتیان لە کوردستان بۆ دروست بکرێت لە ناو ئەو دادگە تایبەتییە خۆماڵییەدا دادگەیی بکرێن و بە سزای خۆیان بگەیەنرێن دوای ساڵێک بەسەر سزای تاوانبارانی ئەنفال و لە کاتی پرۆسەی دادگەییکردنی تاوانبارانی کەیسی هەڵەبجە رۆژنامە کوردییەکان ئەوەیان بڵاو کردەوە کە تا ئێستاش دادگەی باڵای تاوانەکان هەوڵ دەدات کە ئەو کۆنە مستەشارانە بانگهێشتنی دادگە بکات و بەهۆی بەشداریکردنیان لە پرۆسەی ئەنفال سزا بدرێن. رۆژنامەیەکی کوردی لە زاری سەرچاوەیەکی باڵای سیاسییەوە ئەوەی بڵاو کردەوە کە بانگهێشتنکردنی ئەو کوردانە کە تێوە گلاون لە تاوانی ئەنفال هیچ کارێک ناکاتە سەر بە رەسمی ناساندنی ئەنفال وەک جینۆساید لەلایەن دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقەوە، چونکە بە گوێرەی قسەی سەرچاوەکەی ئەو رۆژنامەیە لەبەر ئەوە بڕیار لەسەر تاوانبارانی پێشوو دراوە کە ئەنفال جینۆسایدە و وەک تاوانباری کۆمەڵکوژیی مرۆیی دادگەیی کراون کەواتە بڕیارەکە دەرچووە و دادگەییکردنی ئەو موستەشارە کوردانە هیچ کارێک

ناکاتە سەر بڕیاری دادگە، هەروەها بەگوێرەی بڕگەی ٤ی مادەی ١٧ی یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق تاوانەکانی دوو توێی مادەکانی (١١، ١٢، ١٣، ١٤) یاساکە بە تێپەڕبوونی کات بەسەر ناچێت، ئەو مادانەش بنەمایەکی نێودەوڵەتییان هەیە کە تاوانەکانی جەنگ و تاوانەکانی دژە مرۆڤایەتی و تاوانەکانی جینۆساید بە تێپەڕبوونی کات ئەو تاوانانە کۆن نابن و تۆمەتبارانیش نابەخشرێن، لە تاوانی ئەنفالیشدا بەدادگەییکردنی تاوانباران و داخستنی دۆسیەکە کۆتاییی تاوانەکە و سزادانی ئەو بکەرانەش نایەت کە بەشدارییان کردووە لە ئەنجامدانیدا.

کۆمەڵکوژی و دەنگی دنیا

لە سەرەتای پرۆسەی ئەنفال و بۆ چەند ساڵێک دواتریش راستی تاڵ ئەوە بوو کە باس و ڕاپۆرتی زۆر کەم دەردەکەوتن لەبارەی ئەنفال و هێرشی کیمیاییەوە (دەوڵەتان بەردەوام هۆشیاری دەدەن، بەیەکتر دەشێت دەوڵەتێک چەند ساتێک بەر لە ڕوودانی جینۆساید، هەست بە بێباکی و ناکارای دەوڵەتانی تر بکات، کە ئەمەش ئاماژەیە بۆ گرینگی پێنەدانی دەوڵەتانی تر بەکرداری دەوڵەتانی دۆست یان نەیار)(٧٦) لەو کاتەدا حکوومەتی عێراقی دڵنیا بوو لەوەی کە دەوڵەتانی دنیا چاوپۆشی لەو تاوانەی دەکەن، بێدەنگ دەبن لە قەتڵ و عامکردن، لەناوبردنی سەروەت و سامانی کوردەکان، هەر لەبەر ئەوە عەلی حەسەن مەجید لە کۆبوونەوەی ١٩٨٨/٥/٢٦دا بە ڕاشکاوی و بێ منەتانە سەبارەت بە لەناوبردنی کوردەکان بە چەکی کیمیایی دەڵێت "هەموویان بە چەکی کیمیایی دەکوژم، کێ هەیە هیچ شتێک بڵێت؟ کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بگەرە فریایان" عەلی حەسەن مەجید لەوە دڵنیا، کە دەوڵەتان و وڵاتانی زلهێز هیچ ناکەن، بگرە لەبەر ئەوە بەرژەوەندی و پێوەندیی ژێر بەژێریان هەیە، چاوی خۆیان لەو تاوانانە دەپۆشن، تەنانەت خۆیان وا پێشان

(٧٦) ئەمەریکا و ئەنفال، سەمان سا پاوەر، وەرگێڕانی، بەختیار کەریم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٨ لاپەڕە ٤٢.

دەدەن کە دۆخەکە تەواو لەبارە و ئەو کەسانەش کە دەکوژرێن، لەناو دەبرێن، بەهۆی جەنگەوەیە، دەوڵەتانی دنیا چاوپۆشی لەو تاوانانە دەکەن، لەلایەکەوە ڕاگەیاندن بەو شێوەیەی ئێستا ڕووداو و گۆڕانکارییەکانی نەدەگواستەوە تا دنیا بەو تاوانانە بزانێت، ڕێکخراو و ناوەندە جیاجیاکان بێدەنگ دەبن، هەروەها لەو کاتەدا کوردستان لە چاودێرانەوە دیار نەبوو، ئاسانیش نەبوو بگەنە ئەو شوێنانە لەوەش خراپتر ناوی ئەنفال هەرگیز بە ئاشکرا نەچووە فەرهەنگی کاربەدەستانی وڵاتانەوە بەتایبەت کاربەدەستانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کە چاودێریی جەنگی عێراقیان دەکرد لە پرۆسەی ڕەشەکوژی سەدامدا دژی کوردەکان، گرتن و هەڵواسین لە بەرچاوی خەڵکی و کۆمەڵکوژی بوو بە کاری ئاسایی، تەنیا تروسکەی هیوای کورد لە واشنتۆنەوە دەهات، لە کاتێکدا وڵاتە یەکگرتووەکان لەو کاتەدا یاوەری شای ئێران بوو چەکیان بە کورد دەدا بۆ ئەوەی شەڕ لە دژی سوپاکەی عێراق بکەن.(٧٧)

پرۆفیسۆر لینکۆ بۆزینکۆ "سەرۆکی پزیشکانی ئیتاڵیا"سەبارەت بەبێدەنگیی دەوڵەتان لە بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لە هەڵەبجە دەڵێ: «دەوڵەتان لەبەر خاتری سیاسەت، هەڵوێستێکی یەکلاکەرەوەیان نیشان نەدا، لە کاتێکدا بەکارهێنانی ئەم چەکانە پێچەوانەی هەموو یاسا ئینتەرناسیونال و مرۆڤایەتییەکانن، عێراق بۆ خۆی ئەندامی پرۆتۆکۆڵی جنێف بوو بۆ قەدەغەکردنی چەکی کیمیایی و ڕێککەوتنی کۆمەڵکوژی کە لە ساڵی ١٩٨٤ بەسترا، ئەمە جگە لەوەی چەند ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتی تری ئیمزا کردبوو»(٧٨) یۆست هێلتەرمان لە کتێبەکەیدا دەنووسێت: سێزدە ساڵ دواتر،

---

(٧٧) المسألة الكردية في العراقات، التركية - الايرانية، روبرت اوسن، ترجمة وتقديم، د. محمد احسان، دار اراس للطباعة والنشر، هولير ٢٠٠١، ص٦٢ ئیسماعیل بێشکچی ئەو لەناوبردنەی دەرسیم وەک جینۆساید ناو دەبات.

(٧٨) ئەمەریکا و ئەنفال، سەمانساپاوەر، وەرگێڕانی، بەختیار کەریم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٨.

لە ساڵی ٢٠٠١دا "دیڤی نیوتن " باڵیۆزی ئەو کاتەی ئەمەریکای لە عێراق بینیوە، لە وتووێژێکدا سەبارەت بە ئەنفال نیوتن پێی وتووم کەوا وشەی ئەنفال لەو کاتەدا هیچ مانایەکی نەبووە لای، ئەو ئەگەریش هەیبووبێت، هیچ کاریگەرییەکی بەجێ نەهێشتووە دەرکەوت کە نیوتن ئەنفالی بیستووە و هیچ کاریگەریشی لا جێ نەهێشتووە، هەروەها ناوبراو دەڵێ "لێکۆڵەرەوەیەکی حکوومەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بە مۆڵەت پێدانێکی ئەمنیی ئاست بەرز لە چاوپێکەوتنێکی ساڵی ٢٠٠٠دا دەگێڕێتەوە ئاگای لە مەسەلەی رووخاندنی گوندە بەربڵاوەکە بووە کە بەرامبەر کوردەکان ئەنجام دراوە ئەمەریکا وێنەی سەتەلایتی وێرانکردنی ئەو داهاتانەی گرتووە"، ئەو دان بەوەدا دەنێت کە ئەگەر جەنگی کەنداوی ساڵی ١٩٩١ەوە بەسەر کورددا ئەوەی بەدوایدا هات نەقەومایە و دەرفەتێکی نوێی ژیانی بۆ بزووتنەوەی نیشتمانیی کورد نەڕەخساندایە ئەوە کوردستان هەر بەخاکێکی چۆڵ دەمایەوە و هەڵەبجە لەبیر دەچووەوە و ئەنفالیش لە ژێر چینەکانی لمی بیاباندا دەشارایەوە[٧٩] پیتر گالبرێسیش لە کتێبەکەیدا دەربارەی ئاگەداربوونی ئەمەریکا لەو کارەساتانەی بەسەر کورددا دێت و هەڵوێستی ئەو وڵاتە دەنووسێت "ئیدارەی ریگان" سەرۆکی ئەو کاتەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئاگەداری هەوڵەکانی سەدام بوو بۆ وێرانکردنی کوردستان، ریگن ڕاپۆرتێکی ٢٧ لاپەڕەی ئامادە کرد، سەبارەت بەوەی بینیمان و لە ناو وەزارەتی دەرەوە و چەند ئاژانسێکی تردا دابەش کرا منیش لە ڕاپۆرتێکدا وەسفی ئەو وێرانکارییەم کرد، کە بەر گوندە کوردییەکان کەوتبوو، لەم سەروبەندەدا بایەخ پێدانەکان گۆڕان بۆ سەر لایەنێکی ورووژێنەرتر لە ئەنفال کە خۆی لە بەکارهێنانی چەکی کیمیاییی لە دژی کورددا دەبینییەوە.

دوای زیاتر لە پازدە ساڵ بۆ یەکەم جار بەشێوەیەکی رەسمی لە نەتەوە یەکگرتووەکان کۆڵن پاوڵ "وەزیری دەرەوەی ئەو کاتەی ئەمەریکا" مەسەلەی

(٧٩) کارێکی ژەهراوی، یۆست هێلتەرمان، وەرگێڕانی، محەمەد حەمە ساڵح تۆفیق، لە بڵاوکراوەکانی چاپخانەی ئاوێنە، لاپەڕە ١٨٠.

هەڵەبجەی لە ئەنجوومەنی ئاسایش خستە ڕوو و باسی ئەو کۆمەڵکوژییەی کوردی کرد، ناوبراو لە کۆبوونەوەی ئەنجوومەنی ئاسایش وتی "حکوومەتی عێراق چەکی کۆکوژی دژی میللەتەکەی خۆی بەکار هێناوە" هەروەها پاش ڕووخاندنی ڕژێمی بەعسیش کۆڵن پاوڵ سەردانی هەڵەبجەی کرد و وێنەی قوربانییەکانی لە مۆنۆمێنتی ئەو شارەدا لەگەڵ جەماوەرەکەدا بینی هەر لەسەر مۆنۆمێنتەکە و لەگەڵ بەرپرسانی کوردستان بەڵێنی ئەوەی دا کە ئەوەی لە ساڵی ١٩٨٨ بەسەر کورددا هات دووبارە نەبێتەوە، یەکێک لە پەیامنێران پرسیاری لێ کرد سەبارەت بە لاوازیی کاردانەوەی ئیدارەی ئەمەریکا لە بەرامبەر ئەوەی لە هەڵەبجەدا ڕووی دا، پاوڵ نارەزاییی دەربڕی بەرامبەر ئەم وێنەیەی سیاسەتێک کە ئەو ڕێکخەری بووە و ئەو کاتە کۆڵن پاوڵ ڕاوێژکاری ئاساییشی نەتەوەیی بوو ئەو سەبارەت بە هەڵوێستی ئەو کاتەی ئیدارەی ئەمەریکا گوتی "ئەو کاتە ئیدارە لێدوانی لەبارەی هەڵەبجە دا، هەروەک کاتی خۆی هەریەک لە کۆشکی سپی و وەزارەتی دەرەوەش لێدوانیان لەسەر دا و بەدەستەواژەی توند ئیدانە کرا، هیچ هەوڵێکیش لەلایەن ئیدارەی ریگنەوە نەبووە لەو کاتەدا بۆ ئەوەی مەسەلەی لەناوبردنی کورد پشتگوێ بخرێت یان ئاوڕی لێ بدرێتەوە"[٨٠] لەو کاتەدا ئەمەریکا بەرژەوەندیی هەیە بۆ ئەوەی پشتگیری بەدەست بێنێ بۆ هێرشکردنە سەر عێراق، چونکە پاوڵ لەو کاتەدا ئەو قسانەی کە لە بەردەم ئەنجوومەنی ئاسایش کرد، تەنانەت گوتی "لە ناوچەیەکی نزیک هەڵەبجە کۆمەڵە چەکدارێکی ئیسلامیی توندڕەو خەریکی دروستکردنی چەکی ناوەکین و پێوەندییان لەگەڵ حکوومەتی عێراقدا هەیە لە ناوچەیەک کە پێی دەوترێت خورماڵ" (ولاتە یەکگرتووەکان پێشێلکارییەکانی قبووڵ کرد بە پێشێلکردنە مەترسیدارەکانی یاسا نێودەوڵەتییەکانیشەوە لە چاوپێکەوتنێکی یۆست هێلتەرمان کە لە ساڵی ٢٠٠١ لەگەڵ باڵیۆز نیوتن کە باڵیۆزی ئەمەریکا بووە لە بەغدا لە ساڵانی

(٨٠) کۆتای عێراق، پیتەر گالبرێس، وەرگێڕانی سۆران عەلی محەمەدئەمین، بەڕێوەبەرایەتیی خانەی وەرگێران، چاپخانەی کارۆ، ٢٠٠٨، لاپەڕە ٥٨.

هەشتاکاندا ئەنجامی داوە باس لەوە دەکات کە واشنتۆن زۆر باش ئاگای لە شالاوەکانی عێراق بووە بۆ سەر کوردەکان، بالیۆز نیوتن لەو چاوپێکەوتنەدا دەڵێ ڕوون و ئاشکرا بوو کە عێراق دێهاتەکانی کردبووە ئامانج و بە ئاشکرا کێڵگە و مەزرایان دەفەوتاند، ئەمە شالاوێک بوو لە دژی کوردە نەیارەکانی حکوومەت، بەڵام مەسەلەکە دیاریش بوو کەوا هەوڵێکە بۆ کەمکردنەوەی دانیشتوانی دێهاتەکان و بنبڕکردنی بنکەی پشتگیریی گەریلاکان، هەروەها ئاشکرا بوو کە ئەمە بەرنامەیەکی نامرۆڤانەیە، نیوتن هەروەها دەڵێ من نایەتەوە یادم کە لەگەڵ عێراقییەکاندا باسمان کردبێت، چونکە هیچ بەهانەیەکمان بەدەستەوە نەبوو (پیتەر گالبرێس دەڵێت دوای ئەوەی کە پرۆژەی پێشکێش بەئەنجوومەنی پیران کرد لە ژێر ناوی "یاسای قەدەغەکردنی جینۆساید بۆ ساڵی ١٩٨٨" ڕاستەوخۆ پرۆژەکەم پەسند کرا دواتر بۆ بەدەستهێنانی بەڵگە تیمێک ڕوومان کردە تورکیا و سنوورەکانی، پاشان لە کاتی گەڕانەوەمان بۆ ئەوەی پێشکێش بە سیناتۆر بێلی بکەین بۆ ئەوەی بڵاوی بکەینەوە، لە کۆتاییی ڕاپۆرتەکەدا ئەوەمان دووپات کردبووەوە کە چاوپۆشین لە قەسەی وەرگیراوی شایەتحاڵەکان ئەوە بەسەر مرۆڤدا دەسەپێنێ باوەڕ بەوە بهێنێ کە ٦٥٠٠٠ پەنابەری کوردی دابڕاو لە پێنج شوێنی دوور لەیەک توانیویانە سینایۆریەک بۆ شێواندنی ناوبانگی عێراق ڕێک بخەن و توانیویشیانە پارێزگاری لە نهێنیی پلانەکەیان بکەن" گالبرێس لەو کاتەدا هیچ باوەڕی بە سەرانی ئەو وڵاتە نەبوو بۆ پشتگیریکردن لە راگرتنی یارمەتییەکانی سەر عێراق و پاڵەپەستۆ خستنە سەری ئەو وڵاتە بۆ ئەوەی کۆتا بە جینۆسایدی کوردەکان بهێنێ، ئەو دەنووسێت "سەرەڕای ئەوەی کەس نەبوو بۆچوونی جیاواز بێت لەگەڵمان لەوەی پێی گەیشتبووین، چ لە ئەندامانی ئیدارە و چ لە نێو ئەندامانی ئەنجوومەنی نوێنەراندا، بەڵام لە کۆتاییدا دەرکەت بەرهەڵستییەکی گەورە هەبوو بەرامبەر گرتنەبەری هەر ڕێوشوێنێک لە دژی عێراق لەو رۆژەدا کە ئەنجوومەنی پیران رەزامەندیی دەربڕی لەسەر یاسای قەدەغەکردنی جینۆساید جۆرج شۆلتز وەزیری دەرەوە

چاوی کەوت بە سەعدوون حەمادی جێگری سەرۆک وەزیرانی عێراق و بە ئاشکرا نارەزاییی دەربڕی بەرامبەر بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن عێراقەوە بەو پێیەی کارێکی بێ پاساوە و جێی نیگەرانییە"، دواتر لە هەمان رۆژدا چارلز ریدمن وتەبێژی وەزارەتی دەرەوە بەشێوەیەکی ئاشکرا دووپاتی کردەوە کە گازی ژەهراویی بەکار هێناوە، بەڵام بەبێ ئەوەی ئەوە ئاشکرا بکات کە وڵاتە یەکگرتووەکان تۆماری دەنگیی فڕۆکەوانە عێراقییەکانی دەست کەوتووە کە تێیدا باسی تەقاندنی چەکی کیمیایی دەکەن).[٨١] دوای ڕووخاندنیش لە کاتی دادگەییکردنی سەرانی رژێم لەسەر کەیسی هەڵەبجە فڕۆکەوانەکان دەویسترا وەک بەڵگە شایەتی بدەن، کەچی لەلایەن دەسەڵاتدارانی کوردستانەوە بەتایبەت دەسەڵاتدارانی یەکێتیی نیشتمانییەوە لە ئاسایشی سلێمانی کە پێشتر ئەو فڕۆکەوانە کە بەشداریی کردووە، گیرابوو ون کرا، ئێستا دوای زیاتر لە بیست ساڵ بەسەر کارەساتی هەڵەبجەدا تێپەڕ بووە، بەهەمان مانا لە بەرامبەر ئەو کارەساتە و قوربانییەکانیەوە بەکار دەهێنرێ، پێویستە ئەو راستیی دان پێدانانەی پیتەر گالبرێس بە هەند وەربگیرێت، کە بۆچی ئەمەریکا کاسێتی دەنگی فڕۆکەوانە بەشدارەکانی چەکی کیمیایی لایە و بێدەنگە لە کاتی خۆیدا وەک بەڵگە بەکاری نەهێناون؟ ئێستاش بۆچی سەرانی دەسەڵاتدارانی کوردستان فڕۆکەوانەکان ون دەکەن و رێگە دەگرن کە وەک شاهید، شاهیدی بدەن لە روودانی ئەو کارەساتانەدا؟، چونکە ئەگەر ئەو فڕۆکەوانانە دان بەکردەوەکانیاندا بنێن دەبنە بکەری سەرەکی و شایەتی سەرەکی بۆ ئەو کەیسە، شایەتی ئەو فڕۆکەوانە بەهای سیاسیی مێژوویی بەکارەساتەکەوە گرێ دەدات بەتایبەت کاتێ کارەساتەکە رووی داوە دەسەڵاتداران و ئیدارەی ئەمەریکی کاسێتی دەنگی ئەو فڕۆکەوانانەیان لابووە و ئێستاش لە کاتی نزیکبوونەوە، بەکارهێنانیان وەک شایەتی ئەو کەسانە ون دەکرێن.[٨٢]

(٨١) کۆتای عێراق، پیتەر گالبرێس، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٥٦.

(٨٢) کارێکی ژەهراوی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ١٣٦.

بێدەنگیی دەوڵەتان بەرامبەر بە کارەساتی قڕکردن و لەناوبردنی کورد بەتایبەت لە کارەساتی کیمیابارانکردنی هەڵەبجە و ئەنفالدا وەک هەمان ئەو بێدەنگییەیە کە دنیا بەرامبەر بە کارەساتی سیستماتیکییانەی جوولەکە بوو لە جەنگی دووەمی جیهانی بەدەستی هیتلەر (وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا لە راپۆرتێکی ناپۆلێنکراوی کە لە ساڵی ١٩٨٧ ئامادەی کردووە لە ڕاپۆرتەکەدا هاتووە "کوشتار و وێرانکارییەکی بەربڵاوی گوندە کوردییەکان هەیە، ڕاگواستنی بەکۆمەڵی زۆرەملێی و ئاوارەکردنی کوردەکان بۆ ناوچە ناکوردییەکانی تری عێراق لە گۆڕێدایە)[٨٣] تەنانەت لەو ڕاپۆرتەدا باڵیۆزخانەی ئەمەریکا پاکانەی بۆ عەلی حەسەن مەجید و پرۆسەکەی کردووە و بەم شێوەیە باڵیۆزخانەی ئەمەریکا لە عێراق ئاگەداری وڵاتەکەی دەکاتەوە "ئەلمەجید بەم زووانە کۆتا بە شاڵاوەکانی دەهێنێ، لە جیاتی ئەوەی بۆ هەر گوندێک بەتالیۆنێک سەرباز بەفیڕۆ بدرێ، گوندەکان دەڕووخێنرێن و دانیشتوانەکەی لە جێگەی تر نیشتەجێ دەکرێن پاشتر ئەمە هێواش دەکرێتەوە و لە هاویندا دەوەستێنرێ، ئەمەش بەشێکە لە سیاسەتی گێزەر و تێلا".

(٨٣) ئەمەریکا و ئەنفال، سەمان سا پاوەر، وەرگێڕانی، بەختیار کەریم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٨، لاپەڕە ٤٠.

باسی چوارەم

بارودۆخی عێراق و ڕۆڵی نەتەوە یەکگرتووەکان

حکوومەتی عێراقی لە ٢١ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٥ بووە ئەندامی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، کە ژمارەی ئەندامی دامەزرێنەری ڕێکخراوەکە تەنیا ٥١ ئەندام بوون. لەو کاتەوە بەبەردەوامی دەوڵەتان دەبنە ئەندامی ڕێکخراوەکە ئێستا ١٩٢ دەوڵەت بوونەتە ئەندام. لە ماوەی سالآنی سەرەتای ئەندامبوونی عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان لە ئاستی نێودەوڵەتی بەهۆی کێشەی کۆتاییی جەنگی جیهانی و هەوڵی ئەو ڕێکخراوە بۆ گەڕانەوەی ئارامیی جیهانی، ڕێکخراوەکە راستەوخۆ بەشداریی نەکردووە لە دۆسیە و مەسەلەکانی عێراق، کێشەکانی ناوەخۆی شاردرابوونەوە و سەرانی وڵاتان بەو کێشە و ململانێ سیاسییەیان نەدەزانی کە چۆن دەگوزەرێ. عەدنان پاچەچی باڵیۆزی عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان کە لە ماوەی سالآنی ١٩٥٩ – ١٩٦٩ چ وەک باڵیۆزی عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان چ وەک وەزیری دەرەوەی ئەو کاتەی عێراق کاری کردووە لە یاداشتەکانیدا)[٨٤] دان بەوەدا دەنێت کە لە نەتەوە یەکگرتووەکان ئەو وەک نوێنەر و وەزیری عێراق بەردەوام باسی دۆسیەی فەلەستین و کێشەی ئەو وڵاتەی کردووە و کەمتر باسی لە دۆخی سیاسیی ناوەخۆی عێراق کردووە. پاچەچی ئەوەش دەخاتە ڕوو کە لە ماوەی ئەو سالآنەدا لەلایەن کاربەدەستانی عێراقەوە ئامۆژگاری کراوە کە لە بڕیار و وتووێژی تایبەت بە فەلەستین بەردەوام قسە لەو مەسەلانەدا بکات و

(٨٤) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: صوت العراق في الامم المتحدة، عدنان الباجەجی، لبنان، بیروت، ٢٠٠٣.

پشـتگيـريی فـەلەسـتـينيـيـەكان بكـات. دۆخی نالەباری سـيـاسـی، ئابووری و كۆمەڵايەتيی خـەڵكی عێراق درێژەی كێشـا، ئەمە لە كاتێكدا ئەو دۆخە خـراپە لە چاودێرانـی رێكخراوە نێودەوڵەتييەكان و دەوڵەتانەوە دوور بوو، بەڵام شـەڕی (عێراق – ئێران) لە سـاڵی ١٩٨٠ ڕووی دا، ئيتر رێكخراوەكە بۆ بەرگرتن لە جـەنگەكە هاتە ناو ئەو جـەنگەوە و هـەر لـەو پێناوەدا دەيان دانيشـتنی ئەنجام دا، ئەو دانيشتنانە بوونە هۆی ئەوەی كە داوودەزگاكانی نەتەوە يەكگرتووەكان چاودێريی ڕەوشــەكـە بكەن، هەر لـە چوارچێـوەی كــارەكــانی رێكخــراوەكــە ئـەنجــوومــەنـی ئاســـايش دەيـان بڕيار ســـەبارەت بەو جـــەنگە دەربكـات. ئەنجـوومـەنی ئاسـايشی نەتەوە يەكگرتـووەكان(*) لە دوای سـاڵی ١٩٨٣ پاش تێپەڕبوونی سێ سـاڵ بەسـەر شـەڕی (عێراق– ئێران) يەكەم بڕياری دەركرد. لە پێناو چاودێريی رەوشـی مـافی مـرۆڤ و مـەترسـيـيـەكـانی و هـەوڵدان بۆ راگـرتنی جـەنگەكـە، چونكە بەگـوێرەی مـيـسـاقی ئەو رێكخـراوە جـەنگەكـە مـەترسی بوو بۆ سـەر ئاسايش و ئارامـيی نێودەوڵەتی، لە دانيشـتنی ژمـارە ٢٤٩٣ی ٣١ی تشــرينی يەكــەمی ١٩٨٣دا ئەنجــوومــەنی ئاســايشی نـەتەوە يەكگرتووەكــان بـڕياری ٥٤٠ وەك يەكــەمين بڕياری دەركــرد، ئـەنجــوومــەنی ئاسـايش سـەرەتای دانيشـتنەكەی تەرخـان كـرد بۆ گفـتـوگۆكـردن، سـەبارەت بەهۆكـارەكانی هـەڵگيرسـاندنی جـەنگ، دواتر ئەنجـوومـەنی ئاسـايش ئەوەی كردە بڕيار كە هـەوڵە نێودەوڵەتييەكان بخـرێنە گەڕ بۆ كۆتاييهـێنان بەجەنگ و هێنانـە كـايەی ئاســايش و ئارامی لە نێــوان ئەو دوو وڵاتـەدا، هەروەهـا لەو بڕيارەدا ئاماژە بە ڕاپۆرتی سكرتێری گشـتيی نەتەوە يەكگرتووەكان دراوە كە تێيدا داوای كردووە نێردەری ڕەوانەی ناوچەكانی جەنگەكە بكات، دواتر ئەو نێـردەرانە كـە گـەڕاونەتەوە ئەوەيان لە ڕاپۆرتەكـانيـان خـسـتـووەتە ڕوو كـە كەسـانی مـەدەنی مـەترسـيی ژيانيـان لـەسـەرە، ئـەمـە جگە لەوەی ئەنجـوومـەنی

(*) كە بڕياری ئەو رێكخراوە لەو ئەنجوومەنەوە دەردەچن، ئەمەش پاش ئامادەكردنی كۆبوونەوەی ئـاسـايی و نائاسـاييی ئـەو ئەنجـوومـەنە، دواتر رێكخـراوەكە دەست دەكات بۆ كاركردنی بڕيارەكانی ئەنجوومەن.

ئاسـایش لەو بڕیارەیدا داوای کـردووە، لێکۆڵینەوەیەکی بابەتی بکرێت بۆ دیاریکردن و دۆزینەوەی هۆکارەکانی هەڵگیرساندنی ئەو جەنگە، لە بڕیارەکەدا ڕێکخـراوەکـە ئیـدانەی ئەو جـەنگەی کـردووە کـە بـووەتە هۆی ئەوەی زیانـێکی زۆری مـاڵی و گیـانی لە خـەڵکی مـەدەنی بکەوێت. لە هـەمان ئەو دانیشـتنەدا بڕیارەکە بە زۆرینەی دەنگ بەبێ ڕکابەر پەسند کرا، بەڵام سێ دەوڵەت نەهاتنە ناو دەنگدانەکـەوە ئەوانیش (پاکسـتـان، مـاڵتـا، نیکاراگـوای)، ئـەوە بوو ئەم بڕیارە هیچ ئاسـەوارێکی نەهێنایە کایەوە، پاش ساڵێک تێپەڕبوون بەسـەر ئەو بڕیارەدا، ئەنجـوومـەنی ئاسایش دانیشـتنی دووەمی لەو بارەوە گـرێ دا، ئەو دانیشتنەش دوا بـەدوای ئەوە ئەنجام درا کە هەریەک لە نوێنـەرانی ئیمـاراتی یەکگرتوو، بەحـرەین، عەمان، قـەتەر و کوەیت و مەملەکەی عەرەبی سعوودی لە نامـەکـەدا لە ٢١ی ئایاری ١٩٨٤ ئاراسـتـە کـرابوو سکاڵایان لە دژی ئێـران خسـتـە ڕوو. ئەو دەوڵەتانە لە سکاڵاکـەیاندا باسـیـان لەوە کـرد کـەشـتـیـیـە بازرگانییـەکـانیـان و بەندەرەکـانی کوەیت و سـعووديە لە ژێر هـەڕەشـەی ئەو وڵاتەن، لەسـەر داوای ئەو دەوڵەتانە ئەنجـوومـەنی ئاسـایش کـۆ بووەوە بڕیاری ژمارە ٥٥٢ (١٩٨٤) دەرکرد. لە بڕیارەکەدا ڕێکخراوەکە لەو باوەڕەدایە کە ئەم کارە هەڕەشەیە بۆ سـەر ئاسـایش و ئارامیی نێودەوڵەتـی، هـەروەها نیگەرانیی هێرش بۆ سەر کەشتییە بازرگانییەکان دەربڕی، داواکراوە کە ئەو دەوڵەتانە پابەند بن بەوەی کە بەشـێوەیەکی ئاشـتی بژین و ڕێزی دراوسـێکانیـان بگرن، بڕیارەکـە لە کـۆبوونـەوەی ژمـارە (٢٥٤٦) بـەزۆرینەی دەنگ قـبـووڵ کـرا، بەڵام (نیکاراگوای، زیمبابۆ)ی نەهاتنە ناو دەنگدانەوە.

بەدرێژاییی سـاڵانی شـەڕی (عـێـراق – ئێـران) کـە هەشت سـاڵی خـایاند (١٩٨٠–١٩٨٨) ڕێکخـراوەکـە بەردەوام بوو لە چاودێریکردن و هەوڵەکـانی بۆ ڕاگرتنی جـەنگەکە و هێنانە دی ئاشـتی و ئارامی بۆ هاووڵاتییـان. بەدرێژاییی ئەو مـاوەیە ئەنجـوومـەنی ئاسـایشـی نەتەوە یەکگرتووەکـان لە پێناو ڕاگـرتنی جـەنگەکـە و پاراسـتنی ئاسـایش و ئارامـی دەیان بڕیاری دەرکـرد. ئەوە بوو دوای دوو سـاڵ لە ڕاگـرتنی ئەو جـەنگە بـۆ جـارێکی تر حکوومـەتی عـێـراقی

هێرشی کردە سەر کوەیت، لە ٢ی ئابی ١٩٩٠ سوپای عێراق کوەیتی داگیر کرد، ناوەندەکانی راگەیاندنی عێراقی لە رۆژی هەشتی هەمان مانگ ئەوەی بڵاو کردەوە کە کوەیت پارێزگایەکە لە عێراق و وەک پارێزگای نۆزدەمی عێراق سەیر دەکرێت کە ناونرا (کازمیە) دیسانەوە نەتەوە یەکگرتووەکان هاتە ناو کێشەکەوە لە یەکەمین رۆژی داگیرکردنەکەدا ئەنجوومەنی ئاسایش کۆبوونەوەیەکی نائاسایی و بەپەلەی ئەنجام دا، لەو کۆبوونەوەدا یەکەمین بڕیاری لەبارەی تەنگژەی کوەیتەوە دەرکرد، بڕیارەکە داوای لە حکوومەتی عێراق کرد کە هێزەکانی بەخێرایی لە کوەیت بکێشێتەوە، بەڵام عێراق ئەو بڕیارەی جێبەجێ نەکرد. لە ماوەی ساڵی ١٩٩٠ ئەنجوومەنی ئاسایش سەبارەت بە بارودۆخی نێوان کوەیت و عێراق ١٤ بڕیاری دەرکرد کە ناویان (بارودۆخی نێوان کوەیت و عێراق) بوو، دوا بەدوای رەتکردنەوەی بڕیارەکەی بۆ کشانەوەی ئەنجوومەنی ئاسایش چەندین بڕیاری پێوەست بەو کێشەوە دەرکرد کە بڕیارەکان تەنیا کورت نەکرانەوە بۆ ئیدانەکردن و کشانەوە، بگرە بڕیارەکان سزای جۆراوجۆریان لە دژی عێراق لەخۆ دەگرت، ئەمەش لە پێناو پاڵەپەستۆ خستنە سەر ئەو وڵاتە بۆ کشانەوەی، هەروەها پابەندبوونی بە دووبارەنەکردنەوەی پێشێلکاری تری لەو شێوەیە کە دژی یاسا و پابەندبوونی نێودەوڵەتی بوو.[٨٥]

هاتنە ناوەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان بە شێوەیەکی تایبەت و بە وردییەوە ئەمەش لەلایەکەوە لەبەرئەوەی کە حکوومەتی عێراق ئەو وڵاتەی داگیر کرد و بووە هۆی پەرەسەندن و تێکدانی ئاسایش و ئارامیی ناوچەکە، هەروەها بووە هۆی هەڕەشەش بۆ سەر باقی وڵاتانی عەرەبی، ئەمە جگە لەوەی کە وڵاتانی عەرەبی پاڵەپەستۆی گەورەیان دروست کرد بۆ سەر ئەمەریکا و ئەو رێکخراوە بۆ ئەوەی بڕیاری یەک لە دوای یەک سەبارەت بە عێراق دەربکات، ئەو بڕیارانە کە لەلایەن دەزگا جیاوازەکانی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە ئەنجام دران لە ماوەی

(٨٥) الدكتور مصطفى الانصاري، العراق والامم المتحدة، ١٩٩٠-١٩٩٧ بنك المعلومات العراقي ١٩٩٨ص ١٥.

داگیرکردنی کوەیت بە شێوەیەکی گشتی لە رووی بابەتییەوە دابەش دەکرێنە سەر دوو بەش:
یەکەمیان: بڕیارەکان هەڵگری مانای لەناوبردن و وێرانکاری و سزادان بوون.
دووەمیان: بڕیارەکانی تایبەت بە چارەسەری بارودۆخی مرۆیی.(٨٦)

کە دوا بڕیاریان ئەوە بوو یان کشانەوە لە کوەیت یان هێرشکردنە سەر سوپای عێراق لەو وڵاتەوە و دەرکردنی بە هێزی سوپا، ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٩١ سوپای ئەمەریکا و هاوپەیمانانی جەنگی گەردەلوولی ڕاگەیاند عێراقی کردە دەرەوە. پاش ئەم بڕیارانە سەبارەت بەو جەنگە ڕێکخراوەکە بەردەوام بوو لە چاودێریکردنی رەوشی ئارامی و پاراستنی ئاسایشی ناوچەکە، هەروەها بەهۆی پەلامارەکانی حکوومەتەوە ڕێکخراوەکە چاودێریی رەوشی ناوخۆشی دەکرد. لەو پێناوەدا ئەنجوومەنی ئاسایش لە ساڵی ١٩٩١ زۆرترین بڕیاری دەرکرد، ڕێکخراوەکە لە ماوەی ئەو ساڵەدا یازدە بڕیاری دەرکرد. بەڵام گرینگترین بڕیارێک کە دەرکرابێت و پێوەندیی بە بارودۆخی ناوەخۆی عێراق و هاووڵاتییانی ئەو وڵاتەوە بێت بڕیاری ٩٨٦ی(*) ساڵی ١٩٩٥

---

(٨٦) الدكتور مصطفى الانصاري، العراق والامم المتحدة، مصدر سابق، ص ١٦.
(*) بڕیاری ژمارە ١٥٠٠
ئەنجوومەنی ئاسایش لە کاتێکدا بەهەموو بڕیارە پێوەندیدارەکانی پێشوویدا دەچێتەوە، بەتایبەتی بڕیاری ژمارە ١٤٣٨ (٢٠٠٣) لە ٢٢ی ئایاری ٢٠٠٣دا دەکات و جەخت لەسەر سەروەری و یەکگرتووی خاکی عێراق دەکاتەوە و دووبارە جەخت لەسەر دەوری گرینگی نەتەوە یەکگرتووەکان لە عێراقدا وەک برگە پێوەندیدارەکانی بڕیاری ١٤٨٣ (٢٠٠٣)دا دیاری کردووە دەکاتەوە و ڕاپۆرتی سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانیش لە ١٥ی تەمووزی ٢٠٠٣دا لە بەرچاو دەگرێت.
١- پێشوازی لە دامەزراندنی ئەنجوومەنی فەرمانڕەوایی (مجلس الحكم) بنکەی نوێنەرایەتیی فراوان لە ١٣ی تەمووزی ٢٠٠٣ دەکات وەک هەنگاوێکی گرینگ بەرەو پێکهێنانی حکوومەتێکی دان پێدانراوی نێودەوڵەتی لەلایەن گەلی=

ئەنجوومەنی ئاسایش بوو. ئەم بڕیارەش دوا بەدوای ئەوە هات، کە حکوومەتی عێراقی ڕووبەڕووی سەپاندنی سزای ئابووریی نێودەوڵەتی بووبووەوە بەهۆی ئەم سزایەشەوە خەڵکی ڕووبەڕووی نەهامەتی و نەداریی گەورە بوونەوە، بەو هۆیەوە گەلێک کێشەی کۆمەڵایەتیی گەورە روویان دا و دەیان منداڵ بە هۆی کەمخۆراکییەوە بوونە قوربانی، هەروەها دەیان خێزانیش روویان کردە وڵاتان و عێراقیان بەجێ هێشت. دوای ئەو هەموو پێشێلکارییە هێشتا حکوومەتی عێراقی سەرچاوەی مەترسی بوو، ئەوە بوو کێشەی چەکی کیمیایی و هەبوونی چەکی کۆمەڵکوژ بووە جێگەی باس و خواستی نێودەوڵەتی و نەتەوە یەکگرتووەکان. ڕێکخراوەکە بڕیاری تری لەو بارەوە دەرکرد و ڕێگەی بەگەڕانی پشکنەرە نێودەوڵەتییەکان دا بۆ هەر شوێنێک کە بیانەوێ بەبێ ئەوەی حکوومەتی عێراقی بتوانێت ڕێگرییان لێ بکات، لە ساڵی ١٩٩٨ ئەنجوومەنی ئاسایش حەوت بڕیاری تایبەت بە بارودۆخی عێراقی دەرکرد لە دانیشتنی ژمارە ٣٨٨٥ی ٢٠ی شوباتی ١٩٩٨ بڕیاری ژمارە ١١٥٣ دەرکرد کە تێیدا تەئکید کرابووەوە لەسەر جێبەجێکردنی بڕیارەکانی پێشوو، هەروەها ئەوەش روون کرابووەوە کە حکوومەتی عێراقی هاوکاریی نەتەوە یەکگرتووەکان و ڕاپۆرتەکەی سکرتێری گشتیی ئەو ڕێکخراوە ناکات، ئەمە جگە لەوەی ماوەی بڕیاری نەوت بەرامبەر خۆراکی درێژ کردەوە بۆ ماوەی ١٨٠ رۆژ، ئەنجوومەنی ئاسایش لە ٢ی ئاداری ١٩٩٨ لە دانیشتنی ژمارە ٣٨٥٨ بڕیاری ژمارە ١١٥٤ پەسند کرد کە تێیدا ڕێکخراوەکە بەتوندی عێراقی ئاگەدار کردەوە و بەپرسیارێتیی توندی خستە سەر بۆ پاراستنی

= عێراقەوە کە سەرەوەریی عێراق دەگرێتە دەست.

٢- بڕیار دەدات نێردەرێکی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ هاوکاریکردنی عێراق بۆ پشتگیریکردنی سکرتێری گشتی لە ئەنجامدانی کارەکانی لە سایەی بڕیاری ژمارە ١٤٨٣ و بەپێی ئەو پێکهاتە و بەرپرسیارییەتەی لە ڕاپۆرتەکەی ١٥ی تەمووزی ٢٠٠٣دا هاتووە بۆ ماوەی ١٢ مانگ وەک سەرەتا دابمەزرێ.

٣- بڕیار دەدات ئەم پۆستە بەکراوەیی بهێڵێتەوە.

سەروەریی وڵاتانی ناوچەکە و کۆتاییهێنان بە هەڕەشە بۆ سەر وڵاتان، هەروەها ڕێ نەگرتن لە جێبەجێکردنی بڕیارەکان و قبووڵکردنیان.

بەهۆی بەردەوامیی مەترسییەکان ساڵی ٢٠٠٠ ئەنجوومەنی ئاسایش سێ بڕیاری سەبارەت بە عێراق دەرکرد کە تێیاندا چەند لایەنێکی ژیانی سیاسی و بارودۆخی ئەو وڵاتە خراببوونە ڕوو، چونکە لەو ساڵەدا پاڵەپەستۆ نێودەوڵەتییەکان بۆ سەر عێراق فراوان و توندتر بوونەوە لەگەڵ ئەوەدا عێراق هیچ گرینگییەکی بە پاڵەپەستۆ نێودەوڵەتییەکان نەدا کە پێوەست بوو بەئاساییکردنەوەی بارودۆخی ناوخۆی ئەو وڵاتە و هەڕەشەکانی بۆ سەر وڵاتانی دەوروبەر. ئەوە بوو بەپشتبەستن بە بڕیارەکانی پێشوو ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیاری سەرفکردنی ٦٠٠ ملیۆن دۆلاری وەک قەرەبووکردنەوە دا لەو بڕە پارانەی کە هەبوون جگە لەو قەرەبووانەی دەکەوتە سەر حکوومەتی عێراقی، لە بڕیارێکی تردا پێداگری لەسەر یارمەتیدانی عێراقییەکان دەکات، ئەمەش وەک یارمەتیدانێکی کاتی، چونکە بەگوێرەی بڕیارەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان خەڵکی عێراق لە ژیانێکی ناخۆش و پڕ کێشەدا دەژین، هەروەها داوای درێژکردنەوەی ماوەی ئەو یارمەتییانە کرابوو کە لە پارەی نەوت و سامانی عێراقی سەرف بکرێت بۆ خەڵکی لە ژێر چاودێریی نەتەوە یەکگرتووەکان. ئەم کارەش بە پشتبەستن بە بڕیارەکانی پێشووی ئەنجوومەنی ئاسایش دەکرا، هەروەها وەک هاوکاریی عێراق وڵاتە یەکگرتووەکان پازدە ملیۆن دۆلاری بەخشییە خەڵکی، ئەمە جگە لەوەی لە بەشی مونشەئاتی نەتەوە یەکگرتووەکان ٦٠٠ ملیۆن یۆرۆ تەرخان کرا بۆ چاککردنەوەی چاڵە نەوتییەکان و سیانەکردنەوەی ئامێرەکانی پالاوگەکان، هەروەها لە ساڵی ٢٠٠١ سێ بڕیاری تری دەرکرد، ئەم بڕیارانەش پێداگری بوو بۆ دووبارە جێبەجێکردنی لە درێژەی بڕیارەکانی پێشوو، لە ساڵی ٢٠٠٢ ئەنجوومەنی ئاسایش چوار بڕیاری بۆ دەرکرد، پاش ئەو ئاگەدارکردنەوانە لە ساڵی ٢٠٠٣ سەرەتای قۆناغێکی تازە بوو، ئەوە بوو هەر لەو ساڵەدا لەلایەن ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە ڕێگە درا کە ئەمەریکا و

هاوپەیمانەکانی هێرش بکەنە سەر عێراق و حوکمی ئەو وڵاتە بڕووخێنن، پاش وەرگرتنی رەزامەندی هێرش کرایە سەری، ئەم هێرشکردنەش بووە هۆی ئەوەی عێراق ببێتە جێی گرینگی و بایەخی نەتەوە یەکگرتووەکان، چونکە عێراق ڕووبەڕووی گەلێک کێشە و گیروگرفتی ئەمنی و سیاسی بووەوە، ئەم گرینگی پێدانەش بەشێکی پێوەست بوو بە پاڵەپەستۆی ئەمەریکا و هاوپەیمانەکانی، چونکە ئەمەریکا دەیویست لە ڕێگەی هاتنە ناوەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ ناو کێشەی عێراق خۆی قوتار بکات لە پاڵەپەستۆی نێودەوڵەتی و ناوخۆیی بەهۆی ئەو رەخنە و گازندانەوە کە ڕووبەڕووی ئیدارەی ئەمەریکی و هاوپەیمانەکانی بەگشتی دەبووەوە، لە ساڵی ٢٠٠٣دا ئەنجوومەنی ئاسایش هەشت(*) بڕیاری دەرکرد، ئەنجوومەنی ئاسایشی لە دانیشتنی ژمارە ٤٧٦١ی ئاسایی خۆیدا بڕیاری ژمارە ١٤٨٣ لە رۆژی ٢٢ی ئایاری ٢٠٠٣، هەروەها بڕیاری ژمارە ١٥٠٠ (٢٠٠٣) ئەنجوومەنی ئاسایش لە دانیشتنی ژمارە ٤٨٠٨ی ١٤ی ئابی ٢٠٠٣دا پەسندی کردووە(*) هەر دوا بەدوای رووخاندنی رژێمی پێشووی عێراق نەتەوە یەکگرتووەکان نێردەری تایبەتی بۆ عێراق دانا و بەشێکیشی تایبەت کرد بە یەکلاکردنەوە و چارەسەرکردنی دۆسیە کێشەدارەکانی عێراق و هاوکاریکردنی ئەو وڵاتە بۆ بنیاتنانەوە بەناوی نێردەری نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ هاوکاریی عێراق (یۆنامی). ئەم نێردەرە بە گوێرەی بڕیاری ژمارە ١٥٠٠ی ئەنجوومەنی ئاسایش لە ١٤ی ئابی ٢٠٠٣ هاتە کایە، وەک نێردەرێکی یەک ساڵە بۆ بەدواداچوونی بەرنامەی نەوت بەرامبەر بە خۆراک کە لە ١٢ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٣دا دەستاودەستی کارەکانی دەکرا، پاش هێرشەکانی سەر نەتەوە یەکگرتووەکان لە بەغدا کارمەندە نێودەوڵەتییەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان کشانەوە، لە مانگی تشرینی دووەمی هەمان ساڵدا پێداچوونەوەی خێرا بە نیگەرانییەکانی ئاسایش و باری سیاسی خرایە روو ئەوە بوو رێکخراوەکە پشتگیریی لە پلاندانان بۆ چەند کار و چالاکییەک خستە روو. بەمەبەستی بەردەوامبوونی دەوری نەتەوە یەکگرتووەکان لە عێراق

بۆ هێنانە دی ئەو رۆڵە میکانیزمی هاوئاهەنگیی ناوەندی ئاڵوگۆڕی زانیاریی دامەزراند بۆ ئەو کامەندانەی کە دوای هێرشەکان بۆ عەمان گوازرابوونەوە و لەوێ نیشتەجێ بوون و ئەوان لەوێوە کار و چالاکییان ئەنجام دەدا بە ئاماژەدان بە ئەحکامی مادەی ٥٥ی رێککەوتننامەی جنێف بەشی چوارەمی تایبەت بە پاراستنی خەڵکی مەدەنی لە کاتی جەنگدا کە لە مێژووی ٢١ی ئابی ١٩٤٩ دەرچووە، پێویستە لەسەر دەوڵەتی داگیرکەر کە گرەنتی دابینکردنی خۆراک و پێداویستیی پزیشکی بگرێتە ئەستۆ ئەگەر هاتوو پێداویستیی وڵاتە داگیرکراوەکە کافی نەبوو. لە چوارچێوەی ئەو رێککەوتننامەیەدا رێکخراوەکە دەستی کرد بە ناردنی پێداویستیی بەپەلە و هاوکاریی مرۆیی بۆ زۆربەی شوێنەکانی ئەو وڵاتە. هەروەها ناردنی هاوکاریی مرۆیی بۆ ئەو شوێنانەی کە بەهۆی کردەوەکانی کوشتنەوە رووی لە عێراقییەکان کردبوو.

بڕیارەکانی ساڵی ٢٠٠٤ی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەککگرتووەکان، لەو ساڵەدا دوو بڕیار دەرچوون ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەککگرتووەکان لە دانیشتنی ژمارە ٤٩٨٧ رۆژی ٨ ی حوزەیرانی ٢٠٠٤ بڕیاری ژمارە ١٥٤٦ دەرکرد لەو بڕیارەدا ئەوە دووپات کرایەوە کە هێشتا بارودۆخی عێراق مەترسییە بۆ سەر ئاسایش و ئارامیی نێودەوڵەتی، دانیشتنەکە لەسەر داوای وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا کرا و، لەو بڕیارەدا نەتەوە یەککگرتووەکان داوای پاراستنی سەروەریی ئەو وڵاتەی کرد و تێیدا داوای ئەوەش کرا کە عێراق واز لە بەرهەمهێنانی چەکی کۆکوژ بهێنێ، هەروەها لە بڕیارەکەدا ئەنجوومەنی ئاسایش پێداگریی کرد لەسەر ئەوەی مافی گەلی عێراقە دەسەڵاتی سیاسیی وڵاتەکەیان دیاری بکەن و سوود لە وزە و سامانە سروشتییەکانی وەربگرن، پاڵپشتیی رێکخراوەکەش دووپات کرایەوە بۆ ئەوەی کە هاووڵاتییانی عێراق خۆیان بەشێوەیەکی ئازادانە حکوومەتێک پێک بهێنن، کە پشت ببەستێت بەیەکسانی و سەروەریی یاسا، مافی پێکهاتەکان بە شێوەیەکی یەکسان بدات، بەبێ لە بەرچاوگرتنی جیاوازیی نەتەوەیی، ئاینی و رەگەزی، هەروەها

لە بڕیارەکەدا پشتگیریی بنیاتنانەوە و دامەزراندنەوەی عێراقی دا، هەروەها ئەنجوومەنی ئاسایش لە کۆبوونەوەی ژمارە ٥٠٢٠ی مێژووی ١٢ی ئابی ٢٠٠٤ خۆیدا بڕیاری ژمارە ١٥٥٧ی تایبەت بە عێراقی دەرکرد لە بڕیارەکەدا کە تێیدا ئاماژە بە بەجێهێنانی سەرجەم بڕیارەکانی پێشوو دراوە، هەروەها تەئیکد کراوەتەوە لەسەر سەربەخۆیی و سەروەریی یەکەتیی عێراق و سەلامەتیی ئیقلیمی دەکاتەوە، پێشوازی دەکات لە دانانی نێردەری تایبەتی سکرتێری گشتیی تازە، هەروەها ئەنجوومەن ئەو ڕاپۆرتەی سکرتێری گشتی کە ٥ی ئابی ٢٠٠٤ لە بەرچاو دەگرێت.

١- بڕیاری درێژکردنەوەی نێردەی یارمەتیدانی عێراق و تازەکردنەوە بۆ ماوەیەکی تر کە ١٢ مانگە ئەم ماوەیەش حیساب دەکرێت لە ڕۆژی دەرچوونی بڕیارەکەدا.

٢- نێردەرەکە لە ئەرکەکانی هەڵدەپەسێردرێت لە پێش ماوەی دوازدە مانگەکە یان دوای ئەو ماوەیە ئەگەر حکوومەتی عێراقی داوای کرد.

٣- بڕیارەکە ئەم مەسەلە دەهێڵێتەوە بۆ بیروڕا. هەروەها لە بڕیارەکەی ئەنجوومەنی ئاسایشدا پێشوازی کرا لە بڕیاری سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان کە نێردەرێکی تایبەتی دانابوو بۆ عێراق، هەروەها ئەنجوومەنی ئاسایش لە کۆبوونەوەی ژمارە ٥٢٤٧ خۆیدا بڕیاری ژمارە ١٦١٩ی ١١ی ئابی ٢٠٠٥ تری تایبەت بە عێراق دەری کرد لەو ساڵەدا تەنیا یەک بڕیاری بوو، ئەنجوومەنی ئاسایش جەخت دەکاتەوە لەسەر سەروەریی عێراق و سەلامەتیی ئیقلیمی. لەو بڕیارەدا، وێڕای ئەوەی پێداگریی کردووەتەوە لەسەر جێبەجێکردنی بڕیارەکانی پێشووی، پێداگریش لەسەر ئاسایش و یەکپارچەییی عێراق کراوەتەوە و ئاماژەی بەوە داوە کە ئارامیی عێراق گرینگە بۆ خەڵکی عێراق و ناوچەکە و کۆمەڵی نێودەوڵەتی، هەروەها بۆ یەکەم جار دوای پرۆسەی هێرشکردنە سەر عێراق نەتەوە یەکگرتووەکان دان بە کێشەی مرۆییی ئەو وڵاتەدا دەنێت، دانی نا بە حکوومەتی کاتی کە لەلایەن هاوپەیمانانەوە دروست

کرا، بەم شێوەیە ساڵانە ڕێکخراوەکە چاودێریی ڕەوشی مافی مرۆڤ و ژیانی سیاسی دەکات، بەدرێژاییی ساڵانی ٢٠٠٥ تا ٢٠٠٩ چەندین بڕیاری تر لەلایەن ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەکراون، بەڵام ئەوەی بەدرێژاییی ئەو ساڵانەدا گرینگە و تا ئێستاش عێراق نەگەڕاوەتەوە بۆ ناو پێوەندیی نێودەوڵەتی بەهۆی سەپاندنی سزایەک بوو کە ئەویش بەندی حەوتی تایبەت بە سەروەریی ئەو وڵاتەیە، ئەمەش بەهۆی ئەو بارودۆخە سیاسی، ئەمنییەوە کە لەو وڵاتەدا هاتووەتە ئاراوە.

باسی پێنجەم

نەتەوە یەکگرتووەکان و کێشەی کورد

دۆسیەی کێشە و نەهامەتییەکانی کورد وەک نەتەوەیەک لە نێو نەتەوە یەکگرتووەکاندا جێگەی بایەخ نەبووە، ئەمەش بەهۆی ونکردن و شاردنەوەی کێشەکەیان. ئەو دەوڵەتانەی کە کوردیان بەسەردا دابەش کراوە ڕێگەیان نەداوە لەو پێناوەدا هیچ کارێک بکرێت. وڵاتانی ئەندامیش لە نەتەوە یەکگرتووەکان هیچ بەرژەوەندییەکیان لەگەڵ کورددا نەبووە، تا باس لە دۆزەکەی بکەن.

کوردیش نەیتوانیوە دۆزەکەی چ ناوەخۆ و چ لە ڕێگەی کوردەکانی وڵاتانی دەرەوە و بزووتنەوەکانیشی بەرنامەی جیدیی بۆ ئەو مەسەلەیان نەبووە بیخەنە ڕوو و کاری لەسەر بکەن. سەبارەت بەو وڵاتانەی کە کوردیان بەسەردا دابەش کرا نوێنەرەکانیان، سەرۆکەکانیان، ڕێگەیان نەداوە و بەردەوامیش کاریان کردووە بۆ شاردنەوەی ڕاستیی کوشتن و لەناوبردنی کورد لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و لە نێو ئەو ڕێکخراوەدا زۆرجاریش ئەگەر مەسەلەی جینۆسایدکردنی کورد خرابێتە ڕوو ئەوا تووڕە بوون، هەروەها وەزیری دەرەوەی ئەو وڵاتانە یان باڵیۆزەکانیان لە نەتەوە یەکگرتووەکان لە کاتی کۆبوونەوەی ڕێکخراوەکە بەتایبەت کاتی کۆبوونەوەی ئەنجوومەنی ئاسایش یان کۆبوونەوەکانی تر، شتێکیان باس نەکردووە و تەنانەت نەیانهێشتووە کێشە و دۆزی کورد بجووڵێت و مەسەلەی کوشتنی کورد لەلایەن وڵاتانەوە بخرێتە ڕوو. ئەوەی پێوەستە بە کوردی عێراق ئەوا وڵاتانی ڕۆژئاوا و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە مافی مرۆڤ بە شێوەیەکی فراوان تاقە

ناوچەی ئازادی عێراقیان فەرامۆش کرد کاتێک نەک هەر تەنیا بەدەست ئابڵووقەی ئابووریی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەینالاند، بگرە ئابڵووقەیەکی جیاوازی تریشیان لەسەر بوو کە لەلایەن رژێمی سەدام حوسێن لە بەغداوە خرابووە سەریان، کە بووە هۆی ئەوەی سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان پوتروس پوتروس غالی فەرمان بدات بە دابینکردنی خواردن و دەرمان بۆ کوردستانی عێراق لە ژێر پرۆگرامی نەوت بەرامبەر بە خۆراک. پێش ئەوەش لە کاتی هێرشەکانی سەدام بۆ سەر کوردەکان بەتایبەت لە کاتی رووداني کارەساتەکانی کیمیابارانکردنی ناوچە کوردییەکان ئەوان پشتگوێ خرابوون و هیچ دەوڵەت و لایەنێک نەدەهات بە هانایانەوە.

هەرچی بزووتنەوەکانی کوردیشە کە لە شاخ بوون بەردەوام دەیانویست سەرنجی وڵاتان و دۆزەکەیان رابکێشن، ئەو کاتە بزووتنەوەی رزگاریخوازیی کورد دەیانویست بەمافەکانی خۆیان بگەن کە هەر لایەنە و کۆمەڵێک ئامانجی هەبوو، مەسعوود بارزانی و سەرانی تری کورد هەوڵی ئەوەیان دەدا کە وڵاتان لەو کارەساتانە ئاگەدار بکەنەوە، هەروەها لەو کاتەدا چەند جارێک جەلال تاڵەبانی سکرتێری گشتیی یەکێتیی نیشتمانی هەوڵی ئاگەدارکردنەوەی دەوڵەتانی دا، ئەمەش پاش ئەوەی یەکەم هێرشی چەکی کیمیایی بۆ سەر ناوچە کوردییەکانی عێراق لە ١٩٨٧/٤/١٥ دەستی پێ کرد یەکەم جار ناوچەی سۆران و هەروەها ناوچەکانی دووکان و سەرچنار بە چەکی کیمیایی تۆپباران کران، لەو ناوچانەش (علادین، بەرگەڵو، کانی توو، ئاوەژێ، سیروان) ئەم هێرشانە بە گازی ژەهراوی بەردەوام بوو تا ١٩٨٧/٤/٢١ هێرشەکە ئەو گوندانەشی گرتەوە کە لە ناوچەی سۆران و خۆشناوەتی و دۆڵی بالیسان.

لە ئەیلوولی ١٩٨٧ بەدواوە رژێمی عێراق گەورەترین هێرشی چەکی کیمیایی کردە سەر دۆڵی جافایەتی "دوای ئەم هێرشە جەلال تاڵەبانی لە ١٩٨٧/٩/٤ ڕاپۆرتێکی ئاراستەی سکرتێری گشتیی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانی ئەوکاتە (دی کوێلار) کرد لە ڕاپۆرتەکەدا تاڵەبانی باسی هێرشی سەدامی بۆ سەر کوردەکان وەسف کردبوو کە رژێمی عێراق بە

چەکی کیمیایی هێرشی کردووەتە سەر دۆڵی جافایەتی و بەو هۆیەوە دەیان کەس بوونەتە قوربانی[87] چەند مانگێک دوای ئەو هێرشانە رژێمی سەدام گەورەترین هێرشی بە چەکی کیمیایی لە ١٩٨٨/٣/١٧ کردە سەر هەڵەبجە پاش کارەساتی هەڵەبجە لە ١٩٨٨/٣/٢٥ کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان دوو کەسیان بەهۆی سکاڵای ئێران لەبارەی بەکارهێنانی بۆمبی کیمیاییی عێراق لە جەنگدا ناردە ئێران بەمەش تاوانەکانی رژێمی عێراق دەرکەوت، چەندان بەڵگەنامە و فلیمی کیمیابارانی هەڵەبجە پێشکێش بە نوێنەری کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان کرا، بەڵام لەبەرئەوەی کەلوپەلی ئەو بۆمبانە هی وڵاتە زلهێزەکان بوو بۆ نەهێشتنی گومانیش لە دوارۆژدا و بۆ دوورخستنەوەی تاوانێکی مێژوویی. هەر ئەو کاتە نوێنەری هیچ وڵاتێک ورتەی نەکرد.[88]

سەرەتای پێوەندیی کوردی عێراق بە نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٩١، ئەوە بوو دوای راپەڕین کۆڕەو و ئاوارەبوونێکی گەورە رووی دا، ئاوارەبوونی ئەو ساڵە بە گەورەترین ئاوارەبوونی خەڵک دەژمێردرێت لە جیهاندا، کە خەڵکەکە ئاوارە بێن بەهۆی دەوڵەتی ناوخۆوە. تەنانەت زۆرجار پێی دەوترێت ئاوارەی یەک ملیۆنی. ئەم ئاوارەبوونە قۆناغێکی نوێ بوو لە پێشێلکردنی ماف و ئازادییەکانی خەڵک بە بەرچاوی دنیاوە، ئەم قۆناغە دەرکەوتنەوەی ترس و دوودڵیی خەڵک بوو دوای ئەو پرۆسەی لەناوبردنە بوو کە لە چەند ساڵی رابردوودا بەعس ئەنجامی دابوو. ئەو کاتە لە ناو دڵ و دەروونی کورد هێشتا ترسی بەعس دەهات و دەچوو. لە کۆڕەودا هەزاران ژن و منداڵ و پیر و گەنج بوونە قوربانی و دەمردن، ئەوان ماڵ و حاڵی خۆیان بەجێ هشتبوو، ئەو ماوەیە بووە هۆی سەرهەڵدانی گەلێک کێشەی تر،

(٨٧) کوردستان، گەورەترین هێرش بە چەکی کیمیاوی، لە بڵاوکراوەکانی رێکخراوی ئەڵمانی، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە، ناسیح ئیبراهیم دزەیی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای موکریان، چاپخانەی دهۆک، ٢٠٠٨، لاپەڕە ٢٥.

(٨٨) لحقوق السياسية للكرد في الدول التي تضم كردستان، ليلاف حمدامين عزيز، مؤسسة حمدة للطباعة والنشر، السليمانية ٢٠٠٧ص ١٤.

خـەڵکەکـە نەخـۆش دەکـەوت و دەمـرد. بـەهـۆی ئەو پاڵەپەسـتـۆ زۆرەوە لەسـەر دەوڵـەتانـی دنیـــا، کـــە بە بـەرچاویانـەوە خـــەڵکی بـێ مـــاڵ و حـــاڵ دەژیا، بەبەرچاویانەوە دەمرد، ناچار بوو کـە بانگی نەتـەوە یەکگرتووەکان بکرێت بۆ هاوکـاریکردنـی گـەلی کـورد، ئەوە بوو نـەتەوە یەکگرتووەکـان بڕیاری ٦٨٨ی دەرکـرد ئەو بڕیارەی لـە پێنـاو کـۆتاییـهـێنان بـە مـەترسـی بۆ سـەر ژیانی کوردەکـان ئەو بڕیارە سـەرەتای قۆناغێکی نوێ بوو لە مێژووی پێوەندیی کورد بە نەتەوە یـەکگرتووەکانـەوە، هـەروەها دەرکـەوتنـی کێشـەی کورد بوو لـەسـەر ئاسـتی نێـودەوڵەتی پاش شـەڕی جـیـهـانیی یەکـەم، چونکە لە مـاوەی دامەزراندنی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە ئەوە تاکە بڕیار بوو ئەو ڕێکخراوە دەری کردبێت سـەبارەت بە کێشـە و لەناوبردنەکانی کورد، هەرچی لەسـەر ئاسـتی ئیـقلیمـیشە ئەوا تا ئەو مـاوە ئەو وڵاتانەی کـە کوردیان بەسـەر دابەش کرابوو ڕێگەیان نەدەدا کێشـەکـان روون بکرێنـەوە و نەهامـەتیی کارەسـاتەکانی دنیا بخـرێنـە بەردەم چاو و ویژدانی دنیا، هـەڵبـەتە هەندێ وڵات لەبـەر بەرژەوەندیی خـۆیان کـە لە شـەڕدا بوو لەگـەڵ حکوومـەتـی ئـەو کـاتـەی عێـراق دەیانـویست بەهۆی ئەو کارەسـاتانە رووی ئەو رژێمە رەش بکەن و کارەسـاتەکانی کورد بۆ بەرژەوەندیی سـیـاسـی لەسـەر ئاسـتی نـاوەخـۆ و نێـودەوڵەتی بەکـار بهـێنن. هـەروەها (پاش ئابڵـــووقـــەی ئابووریی وڵاتـان بۆ ســـەر عـــێـــراق، نەتـەوە یەکگرتووەکـــان بڕیاری نـەوت بەرامــبـــەر بە خـــۆراکی وەک چارەســـەرێک بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو نەهامـەتییانەی کە لە ئەنجامـی ئابڵووقەی ئابـوورییەوە دروست بوو لەو بڕیارەشـدا بەشی کـوردسـتـان لە ڕێگەی ئیـدارەی حزبەکانەوە بەشی خـەڵکی دەگـەیەنرایە کـوردسـتـان. نەتـەوە یەکگرتووەکـان دوای سـاڵی ١٩٩١ پاڵەپەسـتـۆکـانی بۆ سـەر عێـراق توند کـردەوە، هـەروەها وڵاتانی دنیـا زانیـیـان کـە عێـراق دوای جـەنگەکـەی لـەگـەڵ ئێـران واز لە کـوشتن و بڕین و لەناوبردنی پێکهاتەکانی عێراق ناهـێنێ، جگە لە کۆچی کوردەکان حکوومەتی عێراقی دەستی کرد بە لەناوبردنی شیعەکانی باشوور بەتایبـەتی دانیشتوانی ناو هـۆڕەکـان، وەک وتمان ئەنجـوومـەنی ئـاسـایشی نـەتەوە یەکگرتووەکـان

بڕیاری ٦٨٨ تایبەت بە عێراق دەرکرا، بڕیارەکە گرینگییەکی تایبەتی هەبوو بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشە و ناکۆکییەکان.

داوا کرابوو بۆ وەستاندنێکی بەپەلەی پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ کە لەلایەن حکوومەتی عێراقییەوە ئەنجام دەدرا و گرێدانەوەی ئەو بڕیارە بەهاتنە ناوەوەی دەستێوەردانی نێودەوڵەتی لە پێناوی پاراستنی مرۆڤ، خاڵێکی خراپ ئەوە بوو کە ئەم بڕیارە میکانیزمێکی نێودەوڵەتی و هەرێمیی تێدا نەبوو لە پێناوی ئەوەدا کە جێبەجێ بکرێت، بەڵام لەبەرئەوەی کە لە بڕیارەکەدا ئاماژە بە پێشێلکاریی هیچ کەس نەکرابوو کە کێ تاوانبارە.

ڕێکخراوەکە نەیتوانی چارەسەری کێشە بنەڕەتییەکانی عێراق بکات کە گەلێک ئاگەدارکردنەوەی بۆ حکوومەتی عێراقی تێدابوو(*) لەگەڵ ئەوەشدا ئەم

(*) ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان کە لە ٥ی نیسانی ١٩٩١ ئەو بڕیارەی دەرکرد، لەو بڕیارەدا ئاماژە بەوە درابوو کە لە زۆربەی ناوچە جیاوازەکانی عێراقدا پێشێلکاریی دیار ئەنجام دەدرێت، بەتایبەت ناوچە کوردییەکان لەبەر ئەوە کوردییەکان ناچار بوون پەنا ببەنە بەر وڵاتانی ناوچەکە وە حکوومەتیش پەلاماریان دەدات و هێرشیان دەکاتە سەر کە ئەمەش مەترسییە بۆ سەر ئاسایش و ئارامیی وڵاتان، هەست بە بێزاری دەکەین کە بەو شێوەیە مرۆڤەکان دەچەوسێنرێنەوە لەو ناوچەیەدا، هەروەها لەو ڕۆژەدا فەرەنسا و تورکیا نامەیان ئاراستەی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان کرد بۆ ئەوەی ئەو ڕێکخراوە بێتە ناوەوە و ئاگاداری ئەو پێشێلکارییە بێت کە ڕووبەڕووی کوردەکانی عێراق بووەتەوە، هەر دوا بەدوای ئەو نامانە سەرکردە کوردەکانیش بارزانی و تاڵەبانی بە نامە و لێدوان داوای هاتنە ناوەوەی ئەو ڕێکخراوەیان کرد، کە فریایان بکەون یارمەتیی مادیی ئاوارەکان بدرێت و لە مەترسیی لەناوبردنی لەلایەن بەعسەوە بیانپارێزن، هەروەها نوێنەری هەمیشەییی ئێران لە نەتەوە یەکگرتووەکان نامەیەکی ئاراستەی نەتەوە یەکگرتووەکان کرد، ئەنجوومەنی ئاسایش ئەم بڕیارەی دا.

دەقی بڕیاری ژمارە ٦٨٨

١- ئیدانەی ئەو لەناوبردنانە دەکەین کە ڕووبەڕووی هاووڵاتییانی مەدەنیی=

بڕیاره یەکەمین دۆکیۆمێنتی نێودەوڵەتی بوو، لە دوای کێشەی ولایەتی مووسڵ کە بەڕاشکاوی کێشەی کورد بخاتە روو. ئەمە جگە لەوەی یەکەمین بڕیاریش بوو کە نەتەوە یەکگرتووەکان باسی مەترسییەکانی لەناوبردنی کوردەکان بکات.

= عێراقی دەبێتەوە لە زۆربەی ناوچە جیاوازەکانی عێراق، بەتایبەت ناوچە کوردنشینەکان ئەمەش هەڕەشە بۆ سەر ئاسایش و ئارامیی ولاتان.

٢- داوا لە حکوومەتی عێراق دەکەین کە لایەنی سەرەکیی کردەوەکانە بەپەلە ئەو هێرش و هەڕەشانە بوەستێنێ کە هەڕەشەیە بۆ سەر ئاسایش و ئارامیی ولاتانی ناوچەکە.

٣- پێداگری دەکەین لەسەر ئەوەی کە رێکخراوە مرۆڤدۆستەکان یارمەتی رەوانەی قوربانییەکان بکەن، وە داوا لە حکوومەت دەکەین حکوومەتی عێراقی ئاسانکاری بکات بۆ کاری ئەو رێکخراوانە.

٤- داوا دەکەین کە سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان کە هەوڵە مرۆییەکانی لە عێراق بخاتە گەڕ، هەروەها داوا دەکرێ کە نوێنەری سکرتێری گشتی رەوانە بکرێت بۆ ئەوەی ڕاپۆرتێک لەسەر ئەو پێشێلکارییانەی عێراق بەتایبەت ئەو کوشتن و لەناوبردنانە کە ڕووبەڕووی کوردەکان دەبێتەوە لەلایەن حکوومەتی عێراقییەوە بڕیارەکە دەرچوو لە دانیشتنی ژمارە ٢٩٨٢ بە زۆرینەی دەنگ، سێ دەوڵەت دەنگیان نەدا (زیمبابۆی، کوبا، یەمەن) هەروەها دوو دەوڵەتیش ئامادەی دەنگدانەکە نەبوو ئەوانیش (چین، هیند) بوو.

٥- داوا لە ئەمینداری گشتی دەکەین کە هەموو ئەو کەرەستانە دەکەین کە لە بەردەستیدان بەکاریان بێنێ، لەوانە کەرەستەکانی دەزگاکانی هاوپێوەستەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان، لە پێناو دەستکردن بە کاری پەلە و هاوکاریی خێرا بۆ پەنابەرە عێراقییەکان و هاوولاتییانی مەدەنی.

٦- داوا لە دەوڵەتانی ئەندام و هەموو رێکخراوە مرۆڤدۆستەکان دەکەین کە بەشداری بکەن لەو هەوڵە مرۆییە.

٧- داوا دەکەین کە عێراق هاوکاریی ئەمینداری گشتی بکات لە پێناو جێبەجێکردنی ئەو ئامانجانە.

٨- بڕیاری ئەو مەسەلە وتووێژکردن لەسەری بەردەوام دەبێت.

دوای دەرچوونی بڕیاری ٦٨٨ یارمەتییە مرۆییەکان دەگەیشتنە ئاوارەکانی کوردستان، هەرچەندە لە هەموو لایەکەوە یارمەتی دەدران، بەڵام وەک پێویست نەبوو، خەڵکەکە بە هۆی ئاوارەبوونەکەیانەوە تووشی نائومێدی و دەردی سەری زۆر بووبوونەوە، کارەساتەکە لە دنیا بڵاو بووەوە و دەوڵەتان لە ڕێگەی ڕێکخراوەکان و ناوەندەکانی ڕاگەیاندن و دەوڵەتانی ناوچەکەوە ئاگەدار کرانەوە، لەبەر ئەوە هەر زوو دەوڵەتە هاوپەیمانەکان دەرکیان بەوە کرد کە تەنیا بە یارمەتیی مرۆیی کێشەکە چارە ناکرێت بەتایبەتی پاش ئەوەی پەنابەرێکی زۆر لە ترسی تۆڵەسەندنەوەی حکوومەتی عێراقی ڕازی نەبوون بەگەڕانەوەیان بۆ ناو خاکەکەیان. بۆیە هەر زوو بیرۆکەی (ناوچەی ئارام، منطقة الامنة) لە ناو خاکی عێراق هاتە کایەوە لەسەر هێڵی ٣٦ یان ناوچەی دژە فڕین لەسەر سنوورەکان ئەو ناوچەیە دیاری کرا. ئەم بڕیارەش لە پێناو پاراستنی هاووڵاتییە ئاوارەکان و گەڕانەوەیان بوو کە لە لەناوبردن دەترسان.(٨٩)

ڕێکخراوەکە بەو ئاسانییە ناگاتە ئەوەی کە دانیشتنی تایبەت ئەنجام بدات و بڕیاری ئەوە بدات کە ئەو تاوانانەی بەسەر کورددا هاتووە جینۆسایدن، ئەمەش بەرەنجامەکانی پاڵەپەستۆکانی نەگەیشتن بۆ ئەو بڕیارە روونە و پێوەندیی هەم بە باوەڕی دەوڵەتان و گەلان و بەرژەوەندیی وڵاتانەوە هەیە، هەم پێوەندیی بەوەوە هەیە کورد ناتوانێت ئەو ڕۆڵە ببینێ بۆ ئەوەی کارەساتەکانی بە گرینگ و بە هەند وەربگیرێن لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و هەروەها گرەنتییەکیش بەدەست بهێنێ کە کورد وەک نەتەوەیەک نەچەوسێتەوە نەک لە هەرێمی کوردستان بگرە لەو وڵاتانەش کە کوردیان بەسەر دابەش کراوە، چونکە کوردەکانی پارچەکانی تر لە ژێر هەڕەشەی جینۆساید و لەناوبردنی کولتووریی، فیزیکی دەژین، ئەوان بەبیانووی سیاسییەوە بەشێوەیەکی بەرنامە بۆداڕێژراو خەریکی پێشێلکردنی مافەکانیانن و هەڕەشەی لەناوبردنیان لەسەرە، کەچی لەوساوە ڕێکخراوەکە چاودێریی وردی

(٨٩) الدكتور مصطفى الانصاري، العراق والامم المتحدة، ١٩٩٠-١٩٩٧بنك المعلومات العراقي ١٩٩٨ص ٣٧.

بارودۆخی عێراق دەکات، ئەمەش هەم لەبەر گرینگی و گەورەیی کێشەکانی، هەم لەبەرئەوەی کە بەلای دەوڵەتە زلهێزەکان کە خاوەنی بڕیاری ئەو ڕێکخراوەن و دەسەڵاتی باڵایان بەسەر ئەو ڕێکخراوەدا هەیە.

ئەنفال و نەتەوە یەکگرتووەکان

دوای بیست ساڵ لە دەرچوونی بڕیاری قەدەغەکردنی جینۆساید، پرۆسەی ئەنفال لەلایەن بەعسەوە ئەنجام درا، ئەگەرچی عێراق بەپێی یاسای ژمارە ١١ی ساڵی ١٩٥٨ چووەتە ریزی ئەم ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەوە و یەکێک بووە لەو پەنجا و یەک دەوڵەتەی کە ئیمزایان لەسەر (میساقی نەتەوە یەکگرتووەکان) کردووە، بەڵام ڕووداوەکان پێچەوانەی بەڵێنەکانی ڕژێم بوون. ئەوەتا بینیمان کە ڕەشەکوژی و جینۆسایدی بەرفراوان دژی کورد پەیڕەو کرا، ئەوانەش بەڵگەن لەوانە ڕۆژی ١٩٨٨/٣/١٦ زیاتر لە (٥) هەزار کەس بەچەکی کیمیایی لە شاری هەڵەبجە لەناوبران و لە پرۆسەی ئەنفالیش هەزاران کورد لەناوبران و بێ سەروشوێن کراون. جیهانیش لە بەرامبەر ئەم هەموو تاوانە بێدەنگ بوو (ئەگەر بەوردی بڕوانینە پرۆسەی ئەنفال و لە سەرجەم ڕەهەندە سیاسی و سەربازی و ئابووری و ئایدیۆلۆجییەکانی بکۆڵینەوە، دەبینین پرۆسەی ئەنفال کۆمەڵێک عەمەلیاتی لە ناکاو و کتوپڕ نەبوو بەشێوەکی سادە و ئاسایی و لە ناکاو لەلایەن ڕژێمەوە پیادە کرابێت، بگرە بەشێک بوو لەو نەخشە و پلانەی کە ساڵانی ساڵە بەردەوام بوو بۆ جینۆساید و سڕینەوەی مۆرکی نەتەوایەتیی کورد) ڕژێمی پێشووی عێراق لە پرۆسەی ئەنفالدا دەستی کرد بەجێبەجێکردنی بەرنامەکان کە دەچنە خانەی جینۆسایدەوە ئەو پرۆسەیەش بریتی بوو لە دەستنیشانکردنی خەڵکەکە کە دەبێ لەناو ببرێن، هەروەها کۆکردنەوەیان لە سەربازگە و گرتووخانەکاندا وەک ڕێگەخۆشکردن بۆ بێ سەروشوێنکردن و لەناوبردنیان)، تەنانەت لە بەڵگەنامەکانی دەزگا عێراقییەکاندا کە دەست کەوتوون و لەلایەن ڕێکخراوی HRE/ME دیراسە کراون لەوێدا بەشێوەیەکی ڕوون چەند چەمکێک دووبارە کراونەتەوە، لەوانە (تێکدان و وێرانکردنی گوندەکان، سەرکەوتن لە پەلاماری

ئەنفـال و لەناوبردنی ئەو گـوندنشـینانەی کـە روویان لە وڵاتانی دراوسێ کـردووە[٨٩]، لەبەر ئەوە رژێم بە پلان و ئامـادەکـاریی تەواوەوە بەرامــبــەر بەمــیللەتی کـورد ئەنجـامی دا؛ ئامــانجی سـڕینەوە و لەناوبردنی مــۆرکی نەتەوایەتیی گەلی کورد، هەروەها لەناوبردنی هەمـوو شوێنەوارێکی کولتووری و ناسنامـەی ئەو گـەلە بوو). (کـوشتن و لەناوبردنی کـوردەکـان بـەبەرنامـە و بەپێی یاسـا و رێسـایەکی مـەحکەم بوو. ئەوان بە ژمـارەیەکی زۆر لەسـەر فــەرمــانی حکوومــەتی ناوەندی لە بەغـدا، پاش چەندین رۆژ و هەفــتــە لە راپێچکردنیـان لە گوندەکانیانەوە کە بەر تێکدان و وێرانکردن کەوتن خـرانە بەر مردن)[٩٠] (هێزەکانی عێراق بەبەرنامە بەلایەنی کەمەوە لە ماوەی ساڵی ١٩٨٨ پەلامـاری ٧٠٣ گوندی کـوردیان دا لە نێـو ئەو گوندانەدا ٢١٩ گـوندی پارێزگـای هەولێـر و ١٢٢ گـوندی ناوچەی گـەرمـیـان و ٣٢٠ گـوندی ناوچە جیاوازەکانی دەوروبەری پارێزگای سلێمانی)[٩١] ئەگەر سەرنجی ئەو بڕیار و بەڵگەنامـانەی رژێم بدەین دەبینین نۆ مانگ پێش هێرشـی ئەنفالەکان جێگیر کراون[*]، کـەواتە پێـشـتـر خـۆئـامـادەکـردن و پلاندانانێکی تەواو هـەبووە بۆ

(٨٩) منظمة حقوق الانسان/شرق الاوسط: جريمة العراق في الابادة لجماعية حملةَ الانفال ضد الكرد، ترجمة من الانجليزية جمال ميرزا عزيز، طبعة الاولى ٢٠٠٣، مطبعة وزارة الزراعة والري ص٩٦

(٩٠) مـیـدڵ ئێـست وۆچ جـینۆسـاید لە عـێـراق پەلامـاری ئەنفـال بۆ سـەر کـورد وەرگـێڕانی مـحـەمـەد حـەمـەسـاڵح، وەزارەتی رۆشنبیـری، چاپخـانەی تیـشک، سلێمانی ٢٠٠٤.

(٩١) لە دووریانی مەرگ و ژیاندا ئاسۆ حەسەن: لە بڵاوکراوەکانی دەزگای موکریان، چاپخانەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٧، لاپەڕە ٥٧.

(*) بۆ زانیـاریی زیاتر سـەبارەت بە بەرنامـەکانی پێشـوەختی حکوومـەتی عێراقی بۆ لەناوبـردنی کـورد، کـە بە چەند مـانگێک پێش ئەنفـال حکوومـەت دەسـتی کـرد بەوێرانکردنـی گوندەکان لەو بەڵگەنامـانەی کە لە بەردەستمـاندان تێیدا ڕووی ڕاسـتـیی بەرنامــە و پلانەکـانی حکوومــەتی عـێـراقی ئاشکرا دەکـات بۆ جینۆسایدکردنی کورد.

زنجیره هێرشێکی فراوان بۆ سەر دێهاتەکانی کوردستان. بۆ لەناوبردنی کورد رژێمی عێراق هەموو ڕێگەیەکی کوشتن و لەناوبردنی دەگرتە بەر سەبارەت بە ژمارەی کوژراوەکان بیروڕای جیاجیا هەیە، چونکە تا ئێستاش هەوڵدان بۆ گەڕان و دۆزینەوەی ونبووەکان و هەڵدانەوی گۆڕە بەکۆمەڵەکان و رووپێوکردنی ناوچەکانی شالاوەکە بەردەوامە، (بە گوێرەی ڕاپۆرتی hrw/me کە لە ماوەی سالانی رابردوودا ئەنجامی بەگوێرەی ئەو رووپێوکردنە رێکخراوەکە پەنجا هەزار قوربانیی تۆمار کردووە کە لە شالاوەکانی ئەنفال بوونەتە قوربانی، هەندێک لێکۆڵەرەوەش پێیان وایە کە ژمارەکە لە نێوان ٦٠٠٠٠ بۆ ١١٠٠٠٠ قوربانیدایە، بەرپرسانی کوردیش لە کاتی دانوستاندنیاندا لەگەڵ حکوومەتی پێشووی عێراق کە لە بەهاری ١٩٩١ ئەنجامیان دابوو کاتێ باس هاتبووە سەر ژمارەی قوربانییەکانی ئەنفال وتبوویان ژمارەی قوربانییان دەگاتە ١٨٢٠٠٠)[٩٢] بەگوێرەی راپرسیی وەزارەتی شەهیدان و ئەنفالکراوەکانیش ٦٠٠٠٠ هەزار کەس تۆمار کراوە و تا ئێستاش رووپێوکردن بەردەوامە و ئامارێکی تەواو نییە تا لە ڕاستی و دروستیی ژمارەی قوربانییەکان بزانرێ.

(وەک ئەوەی لە گوندی کوێرمێی نزیک شاری دهۆک ئەنجامی دا)[*] بەلام

---

(٩٢) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: the anfal campaign Iraqi kurdistan1998 ئەم ڕاپۆرتە لە کاتی پرۆسەی دادگەییکردنی سەرانی رژێمی پێشوو لەسەر کەیسی ئەنفال لەلایەن رێکخراوی بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤ پێشکێش بە دادگاکە کرا.

(*) لە ناوەڕاستی نەوەدەکان گرووپێکی ئەنسرۆپۆلۆجی سەر بە رێکخراوی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ روویان کردە کوردستان لە پێناو ئامادەکردنی ڕاپۆرتێک سەبارەت بەو پێشێلکارییەی دەرحەق بە گەلی کورد کراوە لەلایەن رژێمی بەعسەوە ئەو گرووپە کوشتنیان لە کۆرمێ، جێشنیکان و بەهارکێ کە یەکێکە لە گرینگترین بەڵگە ئەنسرۆپۆلۆجییەکان و هەروەها سەرسوڕهێنەرترین کارەساتە لەو پرۆسەیەدا لیستی سەرەوەی کارەکانیان چونکە تا ئێستاش زۆربەی رێکخراو و کەسانی پسپۆڕ و بیانییەکان کە دەیانەوێ باس لە پرۆسەی=

له بەهاری ساڵی ١٩٨٨ەوە کە هێرشەکانی ئەنفالەکان دەستی پێ کرد ئیتر هێرش و کوشتن و پەلاماردانی دێهاتنشینەکان چووە قۆناغێکەوە، سەرجەم کوردستانی گرتەوە، هەندێ ناوچەی کەم نەبێت، کە بەرژەوەندیی رژێم وا پێویستی دەکرد وەکو خۆیان بیانهێڵێتەوە.

ئەگەر سەرنج بدەین ئەوا دەبینین کە مەبەستەکانی ئەنجامدانی تاوانەکە بریتی بوو لە ژمارەیەک شالاوی سەربازیی دڕندانەی رژێمی عێراقی ئامانج تێیدا کوشتن و دیلکردنی هەموو دانیشتوانی دەڤەرە ئازادکراوەکان و بەتالانبردنی موڵک و سامان و ژن و منداڵ و سوتماککردنی خاک و سروشت و وێرانکردنی گوند و لەناوبردنی هەموو هۆکارێکی ئابووری و بژێویی ژیان و سڕینەوەی کولتووری نەتەوەیی و مرۆڤایەتیی گەلێک بوو لە دەڤەرێکی دیاریکراودا،[٩٣] حکوومەتی عێراقی بەشێوەیەکی بەرنامەڕێژکراو دەستیان

= ئەنفال بکەن ناتوانن کوشتن لەو گوندە فەرامۆش بکەن ئەمەش لەبەرئەوەی کە لە کاتی پرۆسەی کوشتن و لەناوبردنەکەدا سێ کەس لەوانەی کە تەقەیان لێ کراوە دەربازیان بووە و رزگار بوون لە مردن، بەڵام بەداخەوە بەهۆی کەمتەرخەمیی بەرپرسانی هەرێمی کوردستان ئەو سێ رزگاربووە یەکێکیان لە شەڕی ناوەخۆدا کوژرا و دووانی تریشیان لە ژیانێکی کولەمەرگیدا دەژین کە بەگوێرەی قسەی یەکێک لە چالاکوانەکانی بواری ئەنفال یەکێک لەو دوو رزگاربووە ئێستا فەڕاشی ماڵی بەرپرسێکە و ئەوی تریشیان کرێکاری دەکات، ئەو کەسە گلەییی لە حکوومەتی هەرێم کرد کە ناتوانێ گرینگی بە ژیانی ئەو شایەتحاڵ و رزگاربووە بدات و ژیانیان بۆ دابین بکات تا وەک بەڵگەی تاوانکردن سوودیان لێ ببین و بۆ نەوەکانی داهاتوو بەو نەهامەتییە بزانرێ، بە پێچەوانەوە لەبەر ئەوە گرینگی بە ژیانیان نەدرا یەکێک لەو سێ رزگاربووە لە شەڕی ناوەخۆدا کوژرا.

بۆ زانیاریی زیاتر سەبارەت بە ڕاپۆرتەکە بڕوانە:

summury of anthropological report by clyder Collins snow. forensic team scientific leader.

(٩٣) عەزیز، محەمەد رەئووف، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٤١.

کرد بە وێرانکردنی تەواوی گوندە کوردییەکان و کوشتنی خەڵکی مەدەنیی ناوچەکە، بەگوێرەی ئامارەکانی ڕێکخراوی لێبووردنی نێودەوڵەتی زیاتر لە سەد هەزار هاووڵاتیی کورد لە ساڵی ١٩٨٧ بۆ ١٩٨٨ لە ئەنجامی هێرشی ئەنفال کوژران[٩٤]، هەروەها کەمکردنەوەی ژمارەی دانیشتوانی کورد لە ڕێگەی ئەنفالکردن و کۆمەڵکوژی یان ئاوارەکردنیان بۆ وڵاتانی تر و بەتاڵانبردنی ماڵ و موڵک و سامانی خەڵکی کوردستان؛ گۆڕینی ناسنامەی نەتەوەی کورد بەگوێرەی بڕیاری ڕێککەوتننامەی نەهێشتنی تاوانی جینۆساید و ئەنفال جینۆسایدە و هەموو ئەو خاڵانەی کە لە یاساکەدا باس کراون ئەو ڕێکخراوە قەدەغەی کردوون و سزای بۆ ئەنجامدەرانی داناون لەو کردەوانەی لە هێرشی ئەنفال بۆ سەر کورد ئەنجام دراون قەدەغەن، بریتین لە:

– بڕیاری قەدەغەکردنی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری.

– بڕیاری کۆکردنەوە و ڕاگواستنی دێهاتنشینەکان.

– بڕیاری بۆردوومانکردن بە بەکارهێنانی تۆپ و فڕۆکە و کۆپتەر.

– بڕیاری تاڵانکردنی ماڵ و سامانی خەڵکەکە، وەکو لەوەی جاشەکان یان سوپا دەتوانن هەموو شتێک بۆ خۆیان بەرن.

– بڕیاری قەدەغەکردنی ژیانی مرۆڤ و تەنانەت ئاژەڵیش، سەرجەم ئەم بڕیارانە بەشێوەیەکی پراکتیک لە پێش ئەنفالەکانەوە دەست کراوە بە جێبەجێکردنیان[٩٥]؛ تاوانی ئەنفال دەچێتە ریزی جینۆساید کە روویان داوە وەک بەکۆمەڵ کوشتنی ئەرمەنەکان لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهان و

---

(٩٤) صدام حسين جرائمة وانتهاكاتة لحقوق الانسان (تقرير عن تكلفة الانسانية لسياسات صدام حسين من اعداد وزارة خارجية بريطانية والكومنوياث)، طبعة الاولى ٢٠٠٢، ص ١٤.

(٩٥) گوڵ، مارف عومەر: ئەنفال قۆناغێک لە پراکتیکردنی جینۆساید، کۆواری رەهەند، ژمارە حەوت، لاپەڕە ٨٦.

کوشتنی چەندان ملیۆن جوو بەدەستی نازییەکان،[٩٦] چونکە پرۆسەیەکی نەخشە بۆکێشراو و بەرنامە بۆدارێژراو بوو، یەکێک بوو لە خاڵە بنەڕەتی و ستراتیجییەکانی کۆلۆنیالیزمی عێراق بۆ لەناوبردنی بە کۆمەڵی نەتەوەی کورد و بڕانەوەی رەچەڵەکی مرۆڤی کورد لە کوردستانی باشوور، بۆ شێواندنی سروشتی نیشتمانەکەی لە رووی جوگرافی و دیموگرافی و کولتووری بڕانەوەی مەترسیی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی رزگاریخوازیی کورد هەتاهەتایە؛[٩٧] رژێمی عێراق چەند قۆناغێکی دانابوو بۆ فەوتاندنی خەڵکەکە: دیاریکردنی بە پیلانی ناوچەکە و دەستپێکردنی قۆناغ بە قۆناغی هێرشەکان. کۆنترۆڵکردنی خەڵکەکە و کۆکردنەوە و ڕاگواستنیان و دواتر گواستنەوەیان بۆ زیندانەکانی بیبانەکانی خواروو، هەر لەو پرۆسەیەدا خەڵکەکە سووکایەتیی پێ دەکرا و برسی دەکران، یەکێک لە رزگاربووانی پرۆسەی ئەنفال گوتی "لە کاتی بردنمان دەورە دراین و دواتر رەوانە کراین بۆ ناوچەیەکی بیابان لەوێش نانیان پێ نەدەداین و ئەوانەیش کە نەگەیشتبوونە تەمەنی پیری دەیانکوشتن، ئەوانەشی کە پیر و پەککەوتە بوون پاش ماوەیەک ئازاردان و دوورخستنەوە ئازادیان دەکردن، لە بڕیار و بەڵگەنامەکانی کە رژێمی پێشوو ئەوە ئاشکرا دەبێت کە بە جێبەجێکردنی پلان و بەرنامەیەکی نەخشە بۆکێشراو پرۆسەی ئەنفال ئەنجام دراوە و مەبەستی ئەنجامدانی تاوانی جینۆساید بووە و ئەو خاڵانەش کە لە یاساکەدا بۆ بەرگرتن لە جینۆساید خراونەتە روو هاتوونەتە رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، بەم شێوەیە ئامانجەکانی ئەو کارەساتە دەخەنە روو؛ تاوانی جینۆساید لەو ساڵانەدا گەیشتە چڵەپۆپەی؛ ئەوە بوو بەشێوەیەکی فراوان چەکی کیمیایی بەکار هات و هەزاران کەس بوونە قوربانی و ناوچەکانی کوردستان ژیانیان تێدا نەما لە

(٩٦) تاڵەبانی، د. نووری: تاوانی ئەنفال لە ئەستۆی دەوڵەتی عێراقە و دەبێ داوای لێبووردن لە گەلی کورد بکات هەفتەنامەی میدیا، ژمارە ٢٩٥ی ٢٦ حوزەیرانی ٢٠٠٧.

(٩٧) کەریم، عەبدوڵا: رەشەبای ژەهر و ئەنفال، سەرچاوەی پێشوو، لاپەڕە ٩.

سەرجەم هێرشەکاندا زیاتر مەبەستی سەرەکیی رژێم روون بووەوە کە فەوتاندنی مرۆڤی کورد بووە (وەک کۆمەڵ) و فەوتاندنی کولتووری کورد و وێرانکردنی کوردستان وەکو تاوانی جینۆساید پێکهاتەکانی دەرکەوت(٩٨)، لە ئەنفالەکاندا ئەو خەڵکە لە یەکتر جیا دەکرانەوە ئینجا دەگوازرانەوە بۆ ناوچەکانی تر لەوێ دەخرانە چاڵی گەورەوە و لەلایەن چەکدارەکانەوە گوللەباران دەکران و بەبلدۆزەر دادەپۆشران.

لەو لێکۆڵینەوە ناودارەدا رێکخراوەکە لە ماوەی نێوان نیسانی ١٩٨٧ تا ئابی ١٩٨٨ چل پەلاماری بە چەکی کیمیاییی تۆمار کردووە کە لە کاتی پرۆسەی ئەنفالدا ئەنجام دراون لە ناوچە کوردنشینەکاندا، لە راپۆرتەکەی میدڵ ئێست وۆچ سەبارەت بە بارودۆخی ئەو کاتەی کورد هاتووە؛ پەلامارەکانی ساڵانی ١٩٨٧-١٩٨٩ پێشێلکردنێکی دیاری مافەکانی مرۆڤی لەخۆ گرتووە لەوانە:

- لەسێدارەدانی بەکۆمەڵ و بێ سەروشوێنکردنی دەیان هەزار خەڵکی شەڕنەکەر، لەوانە ژمارەیەکی زۆر ئافرەت و منداڵ و هەندێ جار تەواوی دانیشتوانی گوندەکان.
- بەکارهێنانی چەکی کیمیایی بەشێوەیەکی بەرفراوان، لەوانە گازی خەردەل و دەمارەگاز، یان سارین، دژ بە هەڵەبجە و دەیان گوندی کوردنشین و کوشتنی هەزاران خەڵک، بەزۆری ئافرەت و منداڵ.
- وێرانکردنی تێکڕای دوو هەزار گوند کە لە بەڵگەنامەکانی حکوومەت وا باس کراون "سووتان"، "تێک دراون"، تەخت کراون" و "پاکتاوکراون"، بەلای کەمیشەوە دە دوازدە شارۆچکەی گەورە و بەڕێوەبردن "قەزا و ناحیە" هەمان شتیان بەسەر هاتووە.
- تێکڕای وێرانکردنی ئامانجە مەدەنییەکان لەلایەن ئەندازیاری سوپاوە،

---

(٩٨) د. گوڵ مارف، عومەر: پێوەندیی مەسەلەی کورد بەیاسای نێودەوڵەتییەوە، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم ٢٠٠٢، لاپەڕە ٨٦ و ٩٢.

لەوانە تەواوی قوتابخانەکان، مزگەوتەکان، بیرەکان و گەلێ بینای تر کە نیشتەجێی خەڵک نەبوون لە گوندە دەستنیشانکراوەکاندا، بە ژمارەیەک وێستگەی سانەویی کارەباشەوە.

- تالانکردنی ماڵ و سامانی هاووڵاتییە مەدەنییەکان و ئاژەڵ و ماڵاتەکانیان بە ڕادەیەکی بەرفراوان لەلایەن هێزەکانی سوپا و میلیشیای سەر بەحکوومەتەوە.
- گرتنی هەرەمەکیی گوندنشینان لە "ناوچە قەدەغەکراوەکاندا" هەرچەندە ئەم شوێنانە زێد و خاکی خۆیان بوو.
- بەندکردن و دەستبەسەرکردنی دەیان هەزار ئافرەت و منداڵ و خەڵکی بەتەمەن بۆ چەندین مانگ لە بارودۆخی ئەوپەڕی سەخت و نارەحەتدا.
- بەزۆر ڕاگواستنی سەدان هەزار لە خەڵکی دێهات پاش وێرانکردنیان.
- تێکدان و هەڵتەکاندنی ژێرخانی ئابووریی دێهاتەکانی کورد، رژێمی عێراق وەک نازییەکانی ئەڵمانیا کار و کردەوەکانی پەردەپۆش دەکرد لە ژێر گوزارشتی ناسکدا، بەڵام لە ژێر پەردەی قسەی شیرین و لووسدا تاوانەکانی عێراق دژ بە کورد دەگاتە ئاستی جینۆساید)(٩٩).

بەگوێرەی پێناسەکەی لەمکین تاوانی جینۆساید بە کوشتنی ئەو خەڵکە کۆتایی بە تاوانەکە نایەت، بگرە لەگەڵ ئەنجامدانی ئەو کردەوەشدا ئەو ئاسەوارە خراپانە بەردەوام دەبن کە ئەو کۆمەڵگەیە ڕووبەڕووی دەبێتەوە لە تاوانی ئەنفالیشدا بەتەنیا کوشتن و لەناوبردنی ئەو کۆمەڵە خەڵکە کۆتایی بەتاوانەکە نەهاتووە، بگرە بەعس دوای ئەنجامدانی تاوانی ئەنفال و پێش ئەو پرۆسەیەش بنەماکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و کولتووریی ئەو خەڵکەی تێک دابوون، ئەوە بوو پێش پرۆسەی ئەنفال بەگوێرەی

(٩٩) میدڵ ئێست وۆچ جینۆساید لە عێراق پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد وەرگێڕانی محەمەد حەمەساڵح، وەزارەتی رۆشنبیری، چاپخانەی تیشک، سلێمانی، لاپەڕە ٤٢.

بەڵگەنامەکانی بەعس و قسەی ئەو خەڵکەی کە ڕووبەڕووی ئەو کارەساتە بوونەتەوە پێشتر ڕاگوێزران و شوێنەکەیان پێ چۆڵ کرا، هەروەها بەعس لەو کاتەدا دەستی کرد بە وشککردنی ئەو ناوچانە، لەناوبردنی مەڕوماڵات و سەروەت و سامانیان بەتەنیا ئامادەکارییەکانی پێش ئەنفال کۆتا بەو نەهامەتییانە نەهات، ئەوە بوو دوای ئەو پرۆسەیە و تا ئێستاش خەڵکی ئەو ناوچانە لە ژیانێکی دڵەڕاوکێ و دوودڵی دەژین و زۆر ئەستەمە ئەو خەڵکە بەو ئاسانییە ئەو کارەساتەیان بیر بچێتەوە و بگەڕێنەوە سەر ژیانی ئاساییی خۆیان، بگرە تا چەند دەیەی تر باجی ئەو کارەساتە و ئاسەوارە خراپەکانی دەدەن. پێویستە ئەوەش بزانین کە یاساکان ناتوانن بە یەکجاری ژیانمان بگۆڕن بۆ جۆرێکی باشتر (لەو باوەڕەدام یاسای بەرەنگاربوونەوە و قەدەغەکردنی جینۆساید ژیانمان ناگۆڕێت بۆ جۆرێکی تەندروست، ئەو مەسەلە دەگەڕێتەوە بۆ سەر مرۆڤەکان، مرۆڤەکان دەیانەوێ چۆن بژین؟ ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئەو مرۆڤانە بە جوانی یان بە ناشرینی لە دنیادا دەژین، تاوانی کۆمەڵکوژی روو دەدەنەوە، چەندین جار روو دەدەنەوە، هەروەک ئەوەی لە کوردستان و روەندا روویان دا، لەبەر ئەوە تا ئێستا لەمپەرێکی جیدی نییە پێش بەو تاوانە مرۆڤایەتی و نێودەوڵەتییانە بگرێت، پێویستە هەوڵ بدرێت پێشێلیی یاساکانی بەرگرتن لە کۆمەڵکوژی و لەناوبردن نەکرێتەوە، چونکە چەندین دەوڵەتی زلهێز هەن لە دنیادا خەریکی پێشێلکردنی یاسا نێودەوڵەتییەکانن).(١٠٠)

(١٠٠) چیدار بێرگلاند، بەڕێوەبەری رێکخراوی لێتوێژینەوەی نەرویجی بۆ مافی کورد، ئەو رێکخراوە یەکێکە لە رێکخراوە چالاکەکانی بواری بەرگریکردن، لە مافەکانی کورد، هەروەها گرینگی بە بارودۆخ و ژیانی کوردەکان و کارەساتەکەیان دەدات، لە ناو رێکخراوەکەدا کەسایەتیی دیاری ئەو دەوڵەتە بەرپرسن، بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە چاوپێکەوتنێک کە لەگەڵ ناوبراو لە ژمارە ٤ی کۆواری ئەنفالستان کە لە مێژووی ٢٠٠٧/٤/١٤ بڵاو کراوەتەوە.

- هەوڵەکانی کورد و ڕێگەچارەکان

هەوڵدان بۆ بەڕەسمی ناساندنی تاوانی ئەنفال وەک جینۆساید لە نەتەوە یەکگرتووەکان لە خەیاڵ و بیرکردنەوەی بەشێک لە سیاسییەکان و زۆرێک لە ڕۆشنبیرانی کورددا بووە، هەر لەو پێناوەدا بەردەوام ئەم باس و خواستە خراوەتە بەرباس و قسە لەسەر کردن. ئەم خواستەش بەدرێژایی ماوەی کارەساتەکە درێژەی کێشاوە، لەگەڵ ئەو بانگەشانە، هەردوولا جاران ئەم خەیاڵەیان پشتگوێ خستبوو تا ڕۆژی یادکردنەوەی نەیەتە ئاراوە ئەو باسەش لە ئارادا نییە، هەروەها بزووتنەوە کوردییەکان لە سەرەتای پرۆسەی ئەنفال بێدەنگ بوون و دوای پرۆسەکەش بە جیدییەوە کاریان بۆ نەکردووە، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر جار لە پێناو چەند ئامانجێکی کورتبین و دیاریکراودا دەیانویست ئەم کێشە نەشارێتەوە و لە ڕێگەی گەورەکردن و دەرخستنی کێشەی کوشتن و لەناوبردنی کوردەکان سەرنجی دەوڵەتان بۆ لای خۆیان رابکێشن. هەر لەو پێناوەدا بەرەی کوردستانی ١٩٨٩/٢/٢٤ یاداشتنامەیەکی ئاراستەی لێژنەی مافی مرۆڤی نەتەوە یەکگرتووەکان کردووە و گەلێ لایەنی تاوانی جینۆسایدی تێدا روون کرابووەوە[١٠١].

بەڵام ئەم یاداشتە هیچی نەهێنایە ئاراوە و وەڵامەکەش هیچی بۆ بەردەوامیی سەر هەڕەشەکان کەم نەکردەوە، ئەم پەڕاوێزخستنە تا ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١ بەردەوام بوو، لەگەڵ ڕاپەڕیندا دۆخەکە گۆڕدرا، چەند بڕیارێک دەرچوون و لەبەر بەرژەوەندیی ناوخۆیی و نێودەوڵەتی گۆڕانی گەورە روویان دا، لە ناوخۆشدا بیرۆکە و هەوڵی جیاجیا دەرکەوتن کە دواتر تەنیا ناوەکەیان مایەوە. لەوانە لە دوای دامەزراندنی حکوومەت و یەکگرتنەوەی ئیدارەکانی سلێمانی و هەولێر حکوومەتی هەرێم ئۆفیسێکی بۆ ڕێکخستنی کاروبارەکانی خۆی لەگەڵ نەتەوە یەکگرتووەکاندا کردەوە؛ ئەو ناوەندە وەک

(١٠١) د. گوڵ، مارف عومەر: جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر رۆشنای یاسای نێودەوڵەتاندا، چاپخانەی ئاراس، چاپی چوارەم، هەولێر ٢٠٠٧، لاپەڕە ٦١.

ئۆفیسێک کە دەسەڵاتێکی مەعنەویی نییە لای نەتەوە یەکگرتووەکان بگرە بیرۆکەی کورد خۆیەتی و ئەم کارە واتە ڕێکخەری حکوومەت بۆ کاروباری نەتەوە یەکگرتووەکان لە هیچ وڵاتێکی دنیادا وێنەی نییە پاش ئەو کارەساتانە بەهۆی ڕووداوی جیاجیای ناوەخۆیی لە عێراقدا ئەو مەسەلانەی پێوەندیی بەکێشەی کوردەوە هەیە لە بیر براونەتەوە و بەهیچ شێوەیەک باسیان لێوە ناکرێت، ئەو کارەساتانەی کە ئێستا ڕوو دەدەن خۆی لە خۆیدا هەوڵدانە بۆ شاردنەوەی ناحەقی و ناعەدالەتیی پێشوو بۆ شێواندنی ڕووی ڕاستیی ئەو ڕووداوانەیە کە یەک سەدەیە لەم وڵاتەدا درێژەی هەبووە. زۆر جار بەرپرسانی عێراقی بەشداریی لە کۆبوونەوەی ئەنجوومەنی ئاسایشی ڕێکخراوەکە کردووە لەوانە سەرۆک یان وەزیری دەرەوەی عێراق و باڵیۆزخانەی عێراق لە نەتەوە یەکگرتووەکان، بەڵام باسەکەیان عێراق و کارەساتەکانی و ئاوەدانکردنەوەی ئەو وڵاتە بووە لە بواری سیاسی و کۆمەڵایەتی، بەهیچ شێوەیەک مەسەلەی قوربانیدان و نەهامەتییەکانی کورد وەک ئەنفال و هەڵەبجە نەبووەتە جێگەی باس.

- ئەنفال و لۆبیکردن

یەکێک لەو ڕێگەیانە کە دەتوانێت پشتگیری کۆ بکاتەوە بۆ وروژاندنی بەرەسمی ناساندنی ئەنفال و هەڵەبجە وەک جینۆساید لۆبیکردنە، لۆبی یان لۆبیکردن واتە گرووپی پاڵەپەستۆ یان (کۆکردنەوەی دەنگ بۆ مەسەلەیەک کە پێوەستە بەو مەبەستانەوە کە کەسی لۆبیست دەیەوێ، بەڵام گرینگیی لۆبی لە ئەندازەی کاریگەری ئەو دەنگەدایە کە کەسی لۆبیس دەستی دەکەوێ، بێگومان کاریگەری لە لۆبیکردندا مەسەلە گرینگەکەیە) لۆبیکردنیش لە ڕێگەی گەیشتن بە کەسایەتی و ناوەندی بڕیار بەدەست لە جیهاندا و دروستکردنی پێوەندی لەگەڵ میدیاکان و خستنە گەڕی پارە بۆ ئەو مەبەستە دێتە دی[١٠٢]،

(١٠٢) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە پڕۆفیسۆر عەلائەدین نەقشبەندی، لۆبیکردن، لەندەن ٢٠٠٧، لاپەڕە ١٥ تا ٢٨.

لۆبیکردن لە زۆربەی وڵاتان پێـویسـتـە، بەڵام دوو شـوێنی گـرینگ هەن بۆ لۆبیکردن ئەوانیش واشنتـۆن و برۆکسل، بایەخی ئەم دوو پایەتەختـە بۆ لۆبیکردن ئەوەیە کە ئەم دوو شارە شوێنی کۆبوونەوەی دەوڵەتان و رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و ناوەندی کۆبوونەوەی کەسایەتیی سیاسی و بڕیار بەدەستە لە جیهاندا.

(کوردەکـان دەتوانن لۆبی دروست بکەن لە ئەوروپا و ئەمەریکا لە رێگەی دروستکردنی پێوەندیی پتەو و جیدی لەگەڵ رۆژنامەنووسان و سیاسییەکان و رێکخستنی ئەو کوردانەی لەو وڵاتانەدا هەن، پێویستە کوردیش هەروەک ئەرمەنەکان هەوڵ بدەن بۆ دروستکردنی لۆبیی کورد، بۆ ئەوەش پێویستە کوردەکان یارمەتی و زانیاری سەبارەت بە کێشەکانی کورد و قوربانییەکانی بگەیەنرێتە دەست ئەندامانی ئەنجوومەنی پیران و ئەنجوومەنی ئاسایش)[١٠٣]، ئەزموونی لۆبیی ئەرمەن هاوکاریمان دەکات بۆ گەیاندنی دەنگی کورد بەدەرەوە و راکێشان و دروستکردنی دەنگی خاوەن بڕیار سەبارەت بە رۆڵی لۆبیکردن بۆ بەرەسمی ناساندنی ئەنفال وەک جینۆساید و دروستکردنی پاڵپشتی، حاڵی حازر کورد ئیمکانیاتی دروستکردنی لۆبیی نییە بەتایبەت لە بەرامبەر لۆبیی عەرەبی یان تورکی، کورد خەم ساردیی کردووە لە بەرامبەر ئەنفال و هەڵەبجە، بێگومان وڵاتانی رۆژئاوا ئەو چەکانەیان دایە رژێم، ئێستا چۆن دەبێت کورد پشت بە رۆژئاوا ببەستێت؟ لە کاتێکدا کە هەزاران کورد لە کردەوەکانی ئەنفالدا لەناوچوون کەچی رۆژئاوا تا ئێستاش دەیەوێت ئەو مەسەلەیە لە بیر بکات، بۆیە کورد پێویستە لێبڕاوانە بۆ بەفەرمیکردنی ئەو پرۆسەیە هەوڵ بدات؛ رۆبەرت گوین[١٠٤] دەڵێ: پێویست

(103) whshntonmonthly june 2007by

laurarozen :kurd lobbyin America. 4 December 2003 Amsterdam, Talk given to the Friends of the IISH, By Martin van Bruinessen

(١٠٤) رۆبێرت گوین رۆژنامەنووسێکی دیار و ناسراوە کە ماوەیەکی درێژە لە بواری ئەنفالدا کار دەکات، هەر لەو پێناوەدا دەیان کاری کردووە و ئێستاش =

بوو کـورد زووتـر کـاری بۆ بەرەسـمـی ناسـاندنی ئەنفـال وەک جـینۆسـاید بکردایە، بەڵام کورد لە بەرامبەر ئەو کارەساتانەدا خـەمسـاردیی کـردووە، هەرچی پێوەستیشە بە رەوەندی کوردەوە ئەوا (لە دەرەوە تا ساڵی ٢٠٠١، شتێک نەبووە ناوی ئەنفال بێت لە ناو رەوەندی کوردی).

- بەکارهێنانی بڕیاری دادگەی عێراقی

دادگـەی باڵای تاوانـەکـانی عـێراقی تایبـەت بە تاوانەکـانی کـۆمـەڵکوژیی مرۆیی لەلایەن مـەجلسی حـوکم کە دەسـەڵاتێکی کاتیی عێراق بوو دامـەزرا، مـەجلـسـیی حـوکـمـیش دانـی پێ دانـرا لەلایەن ئەنجـوومـەنی ئاسـایشی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە بەگوێرەی بڕیاری ١٥١١/٢٠٠٣ هەر لە چوارچێوەی ئەو بڕیارەی پێشوودا دەستووری کاتی (یاسای ئیداریی دەوڵەت بۆ قۆناغی گـواسـتنەوە) لە مـێـژووی ٨ی ئاداری تا مـانگی مـارسی ٢٠٠٤ دامـەزراند، دەستوورەکە ئەوەی دووپات کردەوە کە دادگەیەکی باڵای تاوانکاریی تایبەت پێک بهێنرێت بۆ دادگەییکردنی تـاوانبـارانی قـڕکـردن و لەناوبـردنی بە کۆمەڵ کە لەلایەن رژێمی پێشووەوە ئەنجام دراون، ئەمەش بە پشتبەستن بەو هەموو سکاڵایانەی کە ئاراستەی مـەجلسی حوکم کران، بەو هۆیە دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی تایبەت بە کوشتنی بە کۆمەڵ ژمارە ١ ساڵی ٢٠٠٣ پێک هات پاش شـەست دانیـشـتن لەسـەر دۆسـیـەی ئەنفـال رۆژی ٢٤ی حـوزەیرانی ٢٠٠٧ لە بڕیاری کـۆتاییدا دادگـەی باڵای تاوانەکـانی عـێراق بەرەسـمـی دانی نا بەوەی کـە ئەنفـال جـینۆسـایدە و تـاوانبـاران وەک ئەنجـامـدەری تاوانی جـینۆسـاید سـزا دران (ئەم بڕیارەی دادگـەش بە پشتبەستن بە یاسای نوێی سـزادانی عێراقی کە ئەو یاسایە هاوشێوەی یاسـای رێککەوتننامـەی نەهێـشـتنی تاوانی جـینۆسـایدی نەتەوە

=بەڕێوەبەری بەرنامەی دۆکیۆمێنتکردنی کارەساتی ئەنفالە بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە کۆواری ئەنفالستان کە ساڵنامەیەکی تایبەتە بە ئەنفال ژمارە ٤ی ٢٠٠٧/٤/١٤.

یەکگرتووەکـانـی ١٩٤٨)ـە(*) هەروەهـا دوای ســاڵێک بەســەر تێـپـەڕبوونی بڕیارەکەدا؛ پەرلەمانی عێراق لە دانیشتنی ١٤ی ئەپریلی ٢٠٠٨ کیمیابارانی کورد و ئەنفال و کوشتنی کوردە فەیلییەکانی وەک جینۆساید ناساند، دەقی بڕیارەکـە بەم شـێوەیە بوو "لە ژێر ڕۆشناییی ئەوەی کە دەسـتووری عێـراق ئاماژەی بۆ کردووە بەوەی کە دەستوور دەنگی نەهامەتی و کـارەساتەکانی گـەلی عـێـراقـە، لەوەش نـەهامـەتی و کـارەسـاتـەکـانی پاکـتـاویی نەژادی و لەناوبردنی بە کۆمەڵ لە (هەڵەبجە) و بارزان و ئەنفال و کوردە فەیلییەکان، بە دووپاتکردنـەوەی بڕیاری دادگـەی تاوانـی عێـراقی تایبەت بـە گـونجـاندنی ئەو بارودۆخـەی لەگـەڵ ئەو پرۆسانـەدا کە جـینۆسـایدن ئەنجـوومـەنی نوێنـەرانی عـێـراق بڕیار دەدات لـەســەر ئەوەی کـە ئەو کـارەســاتانـەی گـەلی کـورد لە کوردستـانی عێراق ڕووبەڕووی بووەتەوە لە کوشتن و بڕین و کۆمەڵکوژی ئەوە بە هـەمـوو پێـوەرەکـانی جـینۆسـایدە، هـەر لەو چوارچێـوەیەدا بەکـارهێـنانی بڕیاری دادگـە هەوڵ بدرێ بۆ کـۆکـردنەوەی بەڵگـەنـامـە و دۆکـیـۆمـێنـتـەکـان بەتایبەت ئەو بەڵگەنامانەی کە لەلایەن دەزگاکانی ڕژێمەوە دەرچوون و تێیاندا بە ڕوونی باسی ئەنفال کراوە پێویستە کاری ئەکادیمییـان لەسـەر بکرێن و دەقـەکـانیان وەربگێـڕدرێنـە سـەر زمـانـە جیاوازەکـانی دنیـا بە بەکـارهـێنانی قسـەی شـاهـیدحـاڵەکان وەک بەڵگەی ئەنجـامدانی تاوانەکان، لایەنێکی تری گرینگیی ئەم مـەسـەلەیە، بۆ ئـەمـەش ژمـارەیەک سـەرچاوە و کـتـێب هـەیە کە پێـویسـتـە وەربگـێـڕدرێنـە سـەر زمـانە جـیـاجـیـاکـان لە ڕێگەی کـردنەوە و دامـەزراندنی سـەنتـەر و نـاوەندی تایبـەت بەو بوارە. هەروەها بە شـێـوەیەکی جـیـدی بەکـار بهـێنرێن و لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێ، چونکە بەڵگەنامـە و دۆکیۆمێنتەکان شـایەتی بنەڕەتین بۆ ئەوەی تاوانەکان لە ونبوون و لەبیرکردن لە ناو مـێـژوودا ڕزگـار بکرێن، چۆن مـێـژوو دەپارێزرێ؟، چۆن چۆنـی ڕێگەی

(*) لە دەقی بڕیاری کـۆتای دادگـای باڵای تاوانـەکـانی عـێـراق سـزاکـە بەسـەر تاوانبارانـی کـەیسی ئەنفـال لـەسـەر ئەنجـامدانـی تاوانی جینۆسایدە لە کۆتای لێکۆڵینەوەکە دەقی بڕیارەکە بڵاو کراوەتەوە.

داهاتوو بنیـات دەنرێ؟ لە ڕێگەی ئاگـەداربوون و ئیـشکردن لە رابردوودا دەبێت، رابـردوو پێـویسـتـە دووبارە نەبێتـەوە و لەبیـریش نەکرێت، هەروەها پێـویسـتـە بـەوردی چاودێریی رابردوو بکرێ، بۆ نەوەکـانی داهاتوو. جگە لە بەڵگەنامـە و کتێبەکان و یادەوەری و مێژووی نەوەکانی پێشـوو چیی تر هەیە وا بکات چـاودێریی مـێـژوو بکرێ، نـەوەکـانی داهاتوو بەچـی سـەیری رابردوو بکەن؟، باشـترین رێگە بۆ ئەنفال پاراستنی بەڵگەنامـە و دۆکیـۆمێنت و قسـەی شاهیدحاڵەکانە.

- بڕیاری دادگەی وڵاتان و کارەساتی ئەنفال

لە دوای سـاڵی ٢٠٠٢ەوە چەند کـەمـپین و خـۆپێـشـاندانێک لە ئەوروپا سـەریان هەڵدا، ئەم چالاکـیـیـانەش گـرێدراو بـوون بە کـەمـپـینێک بەناوی (کـەمـپـینی هەڵەبجە و ئەنفال) کوردەکـانی وڵاتانی ئەوروپا بەهـۆی ئەو کەمپینەوە، پێکەوە بەسـترانەوە و بـەو هـۆیەوە چەندین خـۆپێـشـاندان سـاز کـرا بۆ چارەنووس و دۆزی کـورد، قـورسـتـرین تاوان دیاری کـرا بۆ ئـەوەی سـەرنجـی دنیـا بۆ لای خـۆیان رابکێـشن. هەڵەبجـە و ئـەنفـال وەک دوو تـاوانی گـەورە دەسـتـنیـشـان کـران، چونکە ئەو کـوردانە رایان وابوو کـە بەهـۆی تاوانی ئەنـفـال و هـەڵەبجـە دەتوانن بیروڕای شـەقامی ئەوروپی و دەسـەڵاتبـەدەسـتـەکانی بەلای خـۆیاندا رابکێـشن، بـۆ یەکـەم جـار لە ئەوروپا دەرسـیـم دیبـەگـەیی، کـەزانـی نزار خەزرەجی لە دانیـمارکە ئەو وەک هەڵوێـستی تاکەکەسی دوای ئەوەی شوێن و ڕێگەی نزار خـەزرەجی دەدۆزێتـەوە داوایەکی یاسـاییی لە دادگەی دانیـمـارک تۆمـــار کـــرد و دادگـــەی نەرویـجی بـەدەم داواکـــەوە چـووە، نزار خـــەزرەجی دەسـتگیر کـرا، هەر لە دانیـمـارک کـۆمـیـتـەیەک دروست بوو، دواتر ناوەندێک دروست بـوو بـەنـاوی نـاوەنـدی چـاک، بـەڵام دواتـر لـە جـــــیـــــاتـی ئـەوەی دەسـەڵاتدارانی کـوردسـتـان پشـتگیری لە دەرسـیم دیبـەگەیی و ئەو کـۆمیـتـەیە بکەن، نـامـەی پاکـێـتـیـی نزار خـەزرەجـیـیـان نارد بۆ دادگـەی تاوانەکـانی دانیـمـارک و داوای ئازادکـردنیـان کـرد، ئەوە بوو بـەهـۆی هـەلومـەرجی لێدانی

عێراق لەلایەن ئەمەریکاوە ناوبراو ئازاد کرا و کۆتا بەدۆسیەکەی هات، ئەمەش بەهۆی پاڵەپستۆی سیاسییەوە بوو، عومەر محەمەد کە یەکێکە لە بەڕێوەبەرانی ناوەندی چاک سەبارەت بەرۆڵی ناوەندی چاک بۆ بەرەسمی ناساندنی ئەنفال و هەڵەبجە دەڵێ: پاڵەپەستۆی جۆربەجۆر لەسەر ئاستی دەرەوە دروست کرا و گەلێک دۆسیەی گرتە ئەستۆ، لەوانە دۆسیەی تاوانبار فرانس ڤان ئارانت، بەڵام دواتر ئەو بوو بە کۆمیتەیەک کە زۆربەیان خەڵکی بیانی بوون و ئەو کۆمیتەیە ناوی کۆمیتەی بەدادگە گەیاندنی تاوانبارانی هەڵەبجە بوو ئەو کەسە دادگەیی کرا وەک بەشدار لە ئەنجامدانی تاوانی جینۆساید، مەسەلەی بەدادگە گەیاندنی فرانس ڤان ئارانت و سزادانی بە حەوت ساڵ زیندانی کارێکی گرینگ بوو، لەبەر ئەوە ئەو تاوانبارە وەک شەڕکەر سزا درا، بەڵام کارەکانی رێکخراوەکە تا سەر جێبەجێ نەبوو، ئەو رەخنەی لەو ناوەندەش گرت و دەڵێ:

"رێکخراوی چاک رێکخراو نییە بگرە گرووپی پاڵەپەستۆیە، چونکە لە کوردستان و دەرەوە کورد نەیتوانیوە رێکخراوی پرۆفیشناڵ و باش دروست بکەن، ئەمەش لەبەر کەم شارەزایی و کەمئەزموونی، چاک نەیتوانی ئامانجی گەورە و دەستکەوتی گەورە بەدەست بهێنێ بەپێی خاڵی ٣٨ی دەستووری دادگەی لاهای و رێککەوتننامەی ڤیەننای ساڵی ١٩٦٩ رێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان لە سەرچاوەی بنەڕەتی یاسایی نێودەوڵەتییەکانن. بەپێی رێککەوتننامەی جنێڤ جینۆساید بریتییە لە "هەر کردەوەیەک کە بە نیازی وێرانکردن ئەنجام دەدرێ، وێرانکردنی هەموو یاخۆ بەشێک لە نیشتمانێک، نەژادێک، رەگەزێک، یان ئاینێک".

لەبەر رۆشنایی ئەم رێککەوتننامەیە و لە روانگەی دادگەی هۆڵەندییەوە کوردەکان وەک گرووپێکی نەژادی مەرجەکانی جینۆسایدکردن دەیانگرێتەوە کوشتنی کوردان وەک جینۆساید ناسرا؛ دادگەیەک لە لاهای رای گەیاند کەوا کوشتنی هەزاران کورد لە عێراق لە هەشتاکاندا کارێکی جینۆساید بووە، ئەم بڕیارەش دوای ئەوە هات کە دادگەکە سزای بەندکردنی ١٥ ساڵ زیندانیی دا

بەسەر فرانس ڤان ئەنرات کە بازرگانێکی هۆڵەندییە و یارمەتیی سەدامی دا لە بەرهەمهێنانی چەکی کیمیایی و بە حکوومەتی بەعسی فرۆشتووە و دواتر ئەو رژێمە ئەو چەکانەی بەکار هێنا بۆ بۆردمانکردن و لەناوبردنی کوردەکان، ئانرات کە گەڕایەوە هۆڵەندا خۆی نەگرت بۆ کەناڵەکانی راگەیاندن دوا، لە ئەیلوولی ۲۰۰۳، پەرلەمانتار کریستا سەر بە لیستی (S.P) لە پەرلەمانی هۆڵەندا بابەتەکەی ورووژاند، لەو کاتەدا ۳ کەس بە ناوەکانی " مارتین، عگید، کریستا " خەریکی کۆکردنەوەی دۆکۆمێنت و ئامادەکاری بوون بۆ بە دادگەیی گەیاندنی، لەگەڵ ئەوەی ئانرات سزا درا، بەڵام لەلایەن دادگەکەوە هەڵەبجە وەک جینۆساید نەناسێنرا.

ئەگەر هەڵەبجە و ئەنفال لە دادگەی ئەنفال وەک جینۆساید بناسرایا، لە دوای پێداچوونەوە، ئەوا پاش بڕیاری کۆتایی لە دادگەی باڵای هۆڵەندی کە ئەگەری هەیە لە چەند مانگی داهاتوودا ئەنجام بدرێ دادگەی ئەورووپی پابەند دەبوون پەسندی بکەن، بەڵام ئەو هەلە لەدەست چوو، تاکە هەل ئەوەیە سەرلەنوێ دادگە دەست پێ بکاتەوە، ئەگەر لە دۆسیەی فرانس ڤان ئانرات تاوانی کۆمەڵکوژیی کورد بە جینۆساید بناسێنرایە، ئەوا هەموو وڵاتانی یەکەتیی ئەورووپا پابەند بوون بە فەرمی بیناسێنن. چونکە بڕیاری دادگەی هەر وڵاتێک لەو وڵاتانە دەبێتە بڕیاری هەمووان، وەلێ بە داخەوە نەناسێنرا، پرۆسەی چوونەوە بە هەقیقەتەکانیش لەو دۆسیەیە کۆتاییی پێ هاتووە، ئێستا تەنیا بە بڕیارەکاندا دەچنەوە. بۆیە لەم بوارەدا پێویستە بەدوای هەلێکی تردا بگەڕێین، بەشدارانی جینۆسایدی کورد زۆرن و زۆریان لە وڵاتانی دەرەوەن و ناسنامەی ئەو وڵاتانەیان وەرگرتووە، ناسینی لەلایەن پەرلەمان و حکوومەتی وڵاتانی ئەورووپاوە، لەم بوارەدا وڵاتانی سکاندەنافیا بە تایبەت سوێد و نەرویج گرینگن قورسایی بخەینە سەریان، وەکو بینیمان جێکردنەوەی پەرەگرافێک لە ناو بەرنامەی پارتی چەپی سۆسیالستی نەرویجی سەبارەت بە پرسی جینۆساید بە هەوڵی چاک زۆر گرینگ بوو، هاوکات بەستنی چەندین کۆنفرانس لەسەر هەڵەبجە و ئەنفال لە ناو

پەرلەمانی سویدی و واژۆی زیاتر لە ٤١ پەرلەمانتار لەسەر ناسینی ئەنفال بە جینۆساید دیسانەوە گرینگ بوو، پێویستە درێژەی پێ بدرێ.[١٠٦]

- گۆڕە بەکۆمەڵەکان شاهیدێکی تری ئەنفال

گۆڕە بەکۆمەڵەکانیش شایەتی و بەڵگەی تری پرۆسەی لەناوبردن و کۆمەڵکوژیی گەلانی عێراق بەتایبەت کوردەکانە، ئەو گۆڕانە سەرچاوەکانی ناسینەوەی ئاسەوارەکانی پرۆسەی ئەنفالە، هیچ بەڵگەیەکی سەلمێنەر نەبێت بۆ ئەوەی کە بزانین کورد لەناوبراوە، گۆڕە بەکۆمەڵەکان نیشانەی یەکلاکەرەوەن.

دەربارەی گۆڕە بەکۆمەڵەکان زۆر شت نووسرا و زۆر شتیش وترا، ناوەندەکانی راگەیاندن، بەوێنە و بەڵگەوە ئەو نەهامەتییەیان بڵاو کردەوە. لە هەمووی گرینگتر رەنگە ئەوە بێت لەسەر زاری لێکۆڵینەوە بیانییەکانەوە ئەو دەنگە ببیستین کە لە ناو ئەو خاکەدا دەردێت، چونکە ئەوانەی ئێستا دان بەتاوانەکاندا دەنێن جاران هەر ئەوانە بوون چەکیان دەداتە ئەو رژێمانە، هەر ئەوان بوو رێگەیان خۆش دەکرد بۆ سڕینەوە و پاکتاویی رەگەزی دوای رووخاندنی رژێم (پەیمانگەی شوێنەواری ئەمەریکا ئەنجامی توێژینەوەکانی

(١٠٦) فرەنس ڤان ئارانت لەدایکبووی ١٩٤٣بەئامادەبوونی سێ دادوەری دادگەی لاهای و بەگوێرەی مادەی ٤٨ و ٥٧ی قانوونی سزادانی تاوانی جەنگ و کوشتن؛ دادگە گەیشتە ئەو باوەڕەی کە ناوبراو بە ئەنقەست یارمەتیی رژێمی عێراقی دا بۆ لەناوبردنی کوردەکان لە سالانی هەشتاکاندا بە فرۆشتنی چەکی کیمیایی پێش ئەوەی ئانرات بگەڕێتەوە بۆ هۆڵەندا لە دوای ڕووخانی سەدام ، سەرەتا بەتاوانی بازرگانیکردن بە چەکی کیمیاوی لە ئیتاڵیا گیرا، دوای ئەوە هەلات بۆ عێراق، لە عێراق ڕۆژنامەنووسی هۆڵەندی ئارنۆڵد بینیبووی و لە ڤاو درا. ژمارەی دۆسیەی ناوبراو پ: ٠٤-٠٠٣-٠٩٧٥١لاهای ٢٣ی دیسەمبەری ٢٠٠٥ بۆ وردەکاریی زیاتر سەبارەت بە شێوازی بەڕێوەچوونی دادگەییکردنەکە بڕوانە حقوقی بین مللی یان سەردانی ئەم سایتە بکە و وردەکاریی دادگەکە بخوێنەرەوە http://internationallaw.blogfa.com/post-77.aspx

لەسەر گۆڕە بە کۆمەڵەکانی کوردە ئەنفالکراوەکان لە پارێزگای موسەنا بڵاو کردەوە، پسپۆڕەکان ئاماژە بە ستەمی ئەو کۆمەڵکوژییە دەکەن وە لە توێژینەوەیەکیاندا لەسەر گۆڕێکی بە کۆمەڵ کە روفاتی ١١٤ کەسی ئەنفالکراوی تێدا بووە ژمارەیەک شوێنەوارناس و ئەنپرۆپۆلۆجیست لە ساڵی ٢٠٠٤ سەردانی ئەو پارێزگایەیان کرد لە لێکۆڵینەوەیاندا لەسەر ئەو گۆڕە بەکۆمەڵە ئەو پسپۆڕانە لە ساڵی ٢٠٠٥ دەستیان بەکارکردن کرد ئەو پسپۆڕانە ئاماژە بەوە دەدەن کە لەبەر ئەوە لە کاتی ئەنفالی کوردەکاندا بەرپرسان لە شاردنەوەیان پەلەیان کردووە، گۆڕەکان نزمبوون و قوڵییان لە نێوان ٦٠ تا ٧٠ سەنتیمەتردایە، سەبارەت بەو گۆڕە بەکۆمەڵانە یەکێک لە پسپۆڕەکان دەڵێت گەر ستیڤان سپێلیبێرگ کە دەرهێنەرێکی بەناوبانگی ئەمەریکییە بیەوێت فلیمێکی دۆکیۆمێنتاری لەسەر کوردەکان بەرهەم بهێنێ، ئەوا با بێتە ناوچەکە تا چاوی گۆڕی بە کۆمەڵ دەبینێ، لێکۆڵینەوەکە لە یەکێک لە تاقیگەکانی سوپای ئەمەریکی لە فرۆکەخانەی نێودەوڵەتی ئەنجام دراوە یەکێک لە پسپۆڕەکان دەڵێت "کاتێ کیسێکیان بۆ هێنام بیپشکنم لە ناویدا ئێسک و پرووسکی کچێکی منداڵی تێدا بوو، لە تەنیشتییەوە جووتێک پێڵاوی لاستیکی تێدا بوو، لەم کاتەدا کچە منداڵەکەی خۆمم بیر کەوتەوە، ئەویش پێڵاوێکی لەو جۆرەی هەیە ئەمە کارێکە مرۆڤ توورە دەکات، چونکە ئەم مرۆڤانە هیچیان لە ئێمە جیاواز نییە کەچی دەکوژرێن ". وتیشی لەو گۆڕە بەکۆمەڵەدا هەشت منداڵی شیرەخۆرە بە باوەشی دایکییانەوە بوون کە ئەنفال کراون و خراونەتە ئەو گۆڕانەوە، تیمەکە دوای تەواوبوونی کارەکانیان ئەنجامی لێکۆڵینەوەکانیان لە دوو توێی ڕاپۆرتێکی دوو هەزار پەڕەییدا داوەتە دەست بەرپرسانی عێراقی و تەرمی ژمارەیەکیشیان درایەوە بەکەسوکاریان و ئەوە بوو روفاتی گۆڕە بەکۆمەڵەکانی پارێزگای موسەنا لە مانگی کانوونی دووەمی ٢٠٠٨ هێنرانە هەولێر و لە ڕێورەسمێکدا بەخاک سپێردران)[١٠٧]

---

(١٠٧) بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە؛ مؤسسة الذاکرة العراقیة (دامەزراوەی یادەوەریی عێراق) شایەتی لەسەر جینۆساید.

لەو نموونەیەی ئەوان بۆیان خستینە ڕوو، چیی تر باس بکەین، بۆ ئەوەی بەڵگە بۆ ئەوانە بهێنینەوە حاشا لە حەقیقەتی ئەو نەهامەتییانە دەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا گۆڕە بەکۆمەڵەکانیش دنیا ناجووڵێنن.

- بەکارهێنانی دان پێدانانی ڕێکخراوە جیهانییەکان

میکانزمێکی گرینگ بۆ بەڕەسمی ناساندنی کارەساتەکە بە دان پێدانانی ڕێکخراوە جیهانییەکانی تایبەت بە مافی مرۆڤە، ئەو ڕاپۆرتانە کە ئەو ڕێکخراوانە ئەنجامیان داوە یارمەتیی ئەو لایەن و ڕێکخراو و کەسانە دەدات کە هەوڵی ئەوە دەدەن کە دنیا و ڕێکخراوەکان و وڵاتان ئەنفال وەک جینۆساید بناسێنن، ڕاپۆرتی ئەو ڕێکخراوانە مانای تایبەتییان هەیە بە تایبەت ئەو ڕێکخراوانەی کە دانیان پێ دانراوە و گوێ لە هەڵوێست و ڕاپۆرتەکانیان دەگیرێت، گەلێک ڕێکخراو و ناوەندی جیاجیا لە ڕاپۆرت و بەدواداچوون و کارەکانیاندا ئاماژەیان بە کارەسات و لەناوبردنی کوردەکان داوە بەتایبەت کارەساتی ئەنفال و هەڵەبجە هەروەها ئەو پێشێلکاری و لەناوبردنەی کوردیان وەک جینۆساید ناساندووە.

١- هەر لە سەرەتای تاوانەکەوە ئەمنستی ئەنتەرناشناڵ، کارێکی کرد کە هیچ ڕێکخراوێکی ناحکومی تر نەیکردبوو، ڕێکخراوەکە ڕاستەوخۆ داوای لە ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان کرد کە کوشتاری کوردی مەدەنی بوەستێنێ، ڕێکخراوەکە بەڵگەی بەرز کردەوە بۆ سەلماندنی داواکەی، ئەمنستی ئەنتەرناشناڵ ئەوەی خستبووە روو کە حکوومەتی عێراقی هەرچەندە کۆکوژی لە ناوخۆی وڵاتەکەیدا ئەنجام دەدات، بەڵام ئەو کوشتارە هەڕەشەیە بۆ سەر ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی، لەبەر ئەوە بەگوێرەی میساقی نەتەوە یەکگرتووەکان بەرپرسیارێتیی دەکەوێتە ئەستۆی ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان).[١٠٨]

---

(١٠٨) ئەمەریکا و ئەنفال، سەمانسا پاوەر، وەرگێڕانی، بەختیار کەریم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم سلێمانی٢٠٠٨ لاپەرە ٩٠.

٢- سەبارەت بەكارەساتی ئەنفال، ڕێكخراوی میدڵ ئیست ووچ لە ڕاپۆرتێكیدا كە لە ساڵی ١٩٩١دا بڵاوی كردەوە باسی ئەو نەهامەتییانە دەكات كە بەسەر كوردەكاندا لە پرۆسەی ئەنفالدا هاتووە، لە ڕاپۆرتەكەدا دەربارەی ناوی پەلامارەكە كاتەكەی و ئامانجەكانی هاتووە "ئەنفال ئەو ناوە بوو كە بەزنجیرەیەك هێرش و پەلاماری چڕوپڕی سەربازی نرا، كە سەرجەمی هێرشەكە هەشت پەلامار بوو لە شەش ناوچەی جوگرافیای جیاوازدا بەڕێوە چوو، لە نێوان كۆتاییی مانگی شوبات و سەرەتای ئەیلوولی ١٩٨٨دا، فەرماندەی گشتیی عەمەلیاتەكە لە دەستی عەلی حەسەن مەجید بەرپرسی نووسینگەی باكوری ڕێكخراوی حزبی بەعسدا بوو، كەوا بنكەكەی لە شاری كەركووك بوو، ڕێكخراوەكان بە گرینگییەوە لەو كارەساتەیان دەڕوانی، چونكە لە ماوەی ئەو ساڵانەدا پێشێلكاریی دیاری مافەكانی مرۆڤ بەرامبەر بەدانیشتوانی ناوچە كوردنشینەكان ئەنجام درا بۆ ئەو ڕێكخراوانەش گرینگ بوو كە بەدواداچوون و لێكۆڵینەوە لەو كارەساتانە بكەن، دنیا لەو نەهامەتی و پێشێلكارییانە ئاگەدار بكەنەوە كە ڕووبەڕووی كورد دەبنەوە.

٣- ڕێكخراوی هیومان رایتس ووچ لە ساڵی ١٩٩٣دا ڕاپۆرتێكی بڵاو كردەوە، لەو ڕاپۆرتەدا ئاماژەی بەئەنفال، كارەساتەكە و ئەو پێشێلكارییە كردبوو كە بەرامبەر بە مافی كوردەكان كراوە ئەوەشی خستبووە ڕوو كە كوردەكان لە حاڵەتی مەترسیدا دەژین و لەلایەن حكوومەتی عێراقییەوە ڕووبەڕووی لەناوبردنی بەكۆمەڵ بوونەتەوە، لە ڕاپۆرتی ئەو ڕێكخراوەدا ئاماژە بەوە كراوە كە ئەنفال جینۆسایدە و ڕێكخراوەكە ئەنفالی بەجینۆساید ناساندووە، لە ڕاپۆرتەكەدا هاتووە ئەنفال هێرشێكی سەربازیی بە ئەنقەست بوو كە بە هەشت قۆناغ ئەنجام درا و تێیدا بەلایەنی كەمەوە پەنجا هەزار تا سەد هەزار هاووڵاتیی كورد كوژراوە، سەربازانی عێراقی لە هێرشی ئەنفالدا چەندین جار چەكی كیمیاییان بەكار هێناوە، لەم پرۆسەیەدا منداڵ و پیر و گەنجی كورد بوونە قوربانی؛

دوای لێکۆڵینەوە و بەدواداچوونی ڕێکخراوی هیومان رایتس ووچ ئەنفالی خستە ریزبەندیی جینۆساید وەک تاوانی کۆمەڵکوژی کە لە بەرامبەر کوردەکان ئەنجام دراوە).(١٠٩)

ئەم خەیاڵە (بەرەسمی ناساندنی ئەنفال لەلایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوەیە) ئاستی بینین تێیدا ڕوون نییە، هەروەها شتێکی غەریبیشە پاش ئەزموونێکی زۆری کورد لەگەڵ ئەم ڕێکخراوە و دەوڵەتانی دنیادا ئێمە هێشتا لەوە تێ نەگەین کە ئەو ڕێکخراوە نایەوێ کێشە و کارەساتەکانی کورد بە جیهانی بکرێن، هەرچەندە گەلان و دەوڵەتانی دنیا باوەڕیان بەو ڕێکخراوە هەیە و تێیدا ئەندامن، بەڵام هێشتا نیگەرانیی ڕاستەقینەمان نەنواندووە بەرامبەری، هەر لەبەر ئەوە لای نەتەوە یەکگرتووەکان کورد کە بەردەوام ڕووبەڕووی مەترسی و هەڕەشەی لەناوچوون بووەتەوە و جێگەی بایەخ نەبووە و نییە، ئێمە بەکورتی باسمان لە ریشەکان و بنەماکانی دروستبوونی ئەو ڕێکخراوانە کردووە تا بزانین چۆن باوەڕ بەکێشەکانمان دەکرێ و چۆن چۆنیش ئەو ڕێکخراوانە بەکار دەهێنرێن لەلایەن زلهێزەکانەوە، ئەم حاڵەتە ئەوەمان پێ دەڵێت کە ئەو کارەساتانەی کە بەسەر ئەو نەتەوەیەدا هاتووە نەبووەتە جێگەی بایەخ لای دنیا، لەم قۆناغەدا پێویستە هەوڵ بدرێت ئەو دۆخە نامرۆڤانەی دنیا بەرامبەر بە کورد خوڵقاندوویەتی، ڕوون بکرێتەوە و دانی پێدا بنێن کە ئەوەی ڕووی داوە تاوانی کۆمەڵکوژییە، ئەم کوشتنەش لەسەر کوردبوونیانە.

---

(١٠٩) ئێست ووچ جینۆساید لە عێراق پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد وەرگێڕانی محەمەد حەمەساڵح، وەزارەتی رۆشنبیری، چاپخانەی تیشک، سلێمانی ٢٠٠٤.

سەرچاوەکانی بەشی دووەم

سەرچاوەکان بەزمانی کوردی:

کتێبە کوردییەکان:

١- کورد و جینۆساید و ئیبادەکردن هەڵوێستی یاسای نێودەوڵەتی، پارێزەر هەژار عەزیز سورمێ، چاپخانەی خەبات، دهۆک.

٢- ئەنفال کارەسات و ئەنجام و رەهەندەکانی، یوسف دزەیی: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریان، چاپی، یەکەم هەولێر ٢٠٠١.

٣- جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر رۆشنایی یاسای نێودەوڵەتاندا، د. مارف عومەر گوڵ، چاپخانەی ئاراس، چاپی چوارەم، هەولێر ٢٠٠٧.

٤- ئەنفال و رەهەندە سۆسۆلۆجییەکان، رەئووف عەزیز محەمەد: چاپخانەی تیشک، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٥.

٥- کورد قڕان، لەتیف فاتیح و مەجید سالّح: بەرگی یەکەم، وەزارەتی رۆشنبیری، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٣.

٦- ئەنفالی گەرمیان، جاسم محەمەد محەمەد عەلی، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی ٢٠٠٤.

٧- رەشەبای ژەهر و ئەنفال، عەبدوڵا کەریم: وەزارەتی رۆشنبیری، چاپی یەکەم.

٨- پێوەندیی مەسەلەی کورد بەیاسای نێودەوڵەتییەوە، دوکتۆر مارف عومەر گوڵ: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٢.

٩- هۆلۆکۆست، ستیفان بروشفید و پۆل ئا. لیڤین، وەرگێڕانی شێرزاد هەینی، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری نما، چاپخانەی تیشک، هەولێر ٢٠٠٧.

١٠- میدڵ ئێست ووچ جینۆساید لە عێراق پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، وەرگێڕانی محەمەد حەمەسالّح، وەزارەتی رۆشنبیری، چاپخانەی تیشک، سلێمانی ٢٠٠٤.

١١- کورد و کوردستان، کەمال بۆرکایی: وەرگێڕانی عەلی فەتحی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای وەرگێڕان، چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠٨.

١٢- مێژووی کورد، د. کەمال مەزهەر.
١٣- مێژووی هاوچەرخی کورد، دیڤید مەکداوڵ، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی روون، سلێمانی ٢٠٠٢، لاپەڕە ٢١٩.
١٤- کێشەی کورد، مێژینە و ئێستای کورد، دوکتۆر بلەچ شێرکۆ: وەرگێڕانی محەمەد حەمەباقی، چاپخانەی شەهید جەعفەر، چاپی یەکەم ١٩٨٦.
١٥- کوردستان و ستراتیجیی دەوڵەتان، حوسێن مەدەنی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٩.
١٦- کورد، کورتە پێوەندیی کۆمەڵایەتی - ئابووری - رۆشنبیری و گوزەران، ا.م. مینتیشاشڤیلی، وەرگێڕانی پرۆفیسۆر دوکتۆر عیزەدین مستەفا رەسووڵ، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکراوەی موکریانی، چاپخانەی خانی، دهۆک ٢٠٠٨.
١٧- جوگرافیای کوردستان، د. عەبدڵڵا غەفوور: لە بڵاوکراوەکانی دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی پێنجەم، چاپخانەی خانی، دهۆک ٢٠٠٨.
١٨- راگوێزانی کورد لە مێژوودا، عەبدوڵا قەرەداغی (مەلا عەلی) چاپی یەکەم، سوێد ١٩٩١.
١٩- مێژووی کوردستان، ن. لازاریف، وەرگێڕانی وشیار عەبدوڵا سەنگاوی، چاپخانەی رۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٨.
٢٠- خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، محەمەدئەمین زەکی بەگ، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠١.
٢١- کورد و باکوری کوردستان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە هەتا دوای شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران: محەمەد رەسووڵ هاوار: لە بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرایەتیی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی، بەرگی دووەم، چاپی دووەم.
٢٢- پەلکەزێڕینەش نامۆ مەکەن: دڵشاد مەریوانی، چاپی یەکەم، سلێمانی ١٩٩٨.
٢٣- دیوانی مەحوی، لێکدانەوە و کۆکردنەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و محەمەدی مەلا کریم، چاپی یەکەم، ئینتشاراتی کوردستان، ١٣٨١.
٢٤- رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئامادەکردن و وەرگێڕانی کارزان عومەر، پێداچوونەوەی نەورۆز حوسێن، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیر و هوشیاریی یەکێتیی نیشتمانی، سلێمانی ٢٠٠٧.

٢٥- رێکخراوە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکان: دوکتۆر ئەحمەد مووسەوی، وەرگێڕانی: عەلی قادر عوبێد، وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی ٢٠٠٢.
٢٦- قەتڵوعامی ورد لە تورکیا، لە فرەنسییەوە، وەرگێڕان و پێشەکی و پەراوێز نووسینی، نەجاتی عەبدولا، بنکەی ژین، سلێمانی ٢٠٠٧.
٢٧- کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستەمدا، کریس کوچێرا، وەرگێڕانی حەمەکەریم عارف، چاپی چوارەم، هەولێر ٢٠٠٧.
٢٨- ئەحمەد موختار جاف، ئامادەکردن و بەراوردکردن و لێکدانەوەی پرۆفیسۆر عیزەدین مستەفا رەسووڵ، بە کۆششی ئەفراسیاب ئەحمەد موختار جاف، چاپخانەی ئەدیب، بەغدا ١٩٨٦.
٢٩- کۆتاییی عێراق، پیتەر گالبرێس، وەرگێڕانی سۆران عەلی محەمەدئەمین، بەڕێوەبەرایەتیی خانەی وەرگێڕان، چاپخانەی کارۆ، ٢٠٠٨.
٣٠- کوردستان کۆلۆنییەکی نێودەوڵەتی، ئیسماعیل بێشکچی، وەرگێڕانی حەمەڕەشید، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٢.
٣١- کارێکی ژەهراوی، یۆست هێڵتەرمان، وەرگێڕانی: محەمەد حەمەساڵح تۆفیق، لە بڵاوکراوەکانی چاپخانەی ئاوێنە.
٣٢- کوردستان، گەورەترین هێرش بە چەکی کیمیایی، لە بڵاوکراوەکانی رێکخراوی ئەڵمانی، وەرگێڕانی لە ئەڵمانییەوە، ناسیح ئیبراهیم دزەیی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای موکریان، چاپخانەی دهۆک ٢٠٠٨.
٣٣- لە دووریانی مەرگ و ژیاندا، ئاسۆ حەسەن: لە بڵاوکراوەکانی دەزگای موکریان، چاپخانەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٧.
٣٤- رێکخراوە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکان: دوکتۆر ئەحمەد مووسەوی، وەرگێڕانی: عەلی قادر عوبێد، وەزارەتی رۆشنبیری، سلێمانی ٢٠٠٢.

کۆوار و رۆژنامە کوردییەکان:

١- کۆواری رەهەند لە بڵاوکراوەکانی نێوەندی رەهەند بۆ لێکۆڵینەوە، ژمارە ٧، سوێد ١٩٩٩.
٢- کورد لە سووریا، مستەفا نازدار، وەرگێڕانی مینە، کۆواری کوردۆلۆجی، لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی، ژمارە ٢.

٣- هەفتەنامەی میدیا، ژمارە ٢٩٥ی ٢٦ی حوزەیرانی ٢٠٠٧.
٤- کۆواری ئەنفالستان ژمارە ٤، ١٤/٤/٢٠٠٧.
٥- مارف خەزنەدار، رەنگدانەوەی خەباتی کورد لە پێناوی مافی نەتەوایەتی لە ئەدەبی کوردیدا، کۆواری رامان، ژمارە ١٤٦ ساڵی ٢٠٠٩.

سەرچاوەکان بەزمانی عەرەبی:

١- مدخل الى القانون الدولي العام، محمد عزيز شكري: مطبعة جامعة ديمشق، طبعة السابعة.
٢- مقدمة في دراسة القانون الدولي الجنائي، حميد السعيدي، مطبعة الاولى ١٩٧١.
٣- القانون الدولي العام، ابوالسيف علي صادق: مطبعة الباب المعارف بلاسكندرية طبعة بلية عشرة، جزء الثاني.
٤- الميثاقات الدولية، رشيد، فخري و داود، طلال ياسين: دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل.
٥- الغني، محمد طلعت: قانون الامم المتحدة (عرض وتحليل) دارالمعارف بمصر، طبعة الاولى ١٩٥٧.
٦- الامم المتحدة: حقائق الاساسية عن الامم المتحدة اعلام الامم المتحدة، نيويورك، ص ٩٥.
٧- الوثائقة العالمية والاقليمية بيوني، محمود شريف، والدقاقة ، محمد سعيد ووزير، عبدالعظيم مجلد الاول، دار العلم املاين طبعة ثانية ٢٠٠١.
٨- المحكمة الجنائية الدولية هيمنة القانون ام القانون هيمنة، دوكتوران محمود، ضاري خليل يوسف: طبعة الاولى ٢٠٠٢.
٩- صنع القانون في المنظمات الدولية يونس، محمد مصطفى، دار النهضة العربية، قاهرة، طبعة الاولى ١٩٩٩.
١٠- المسؤلية المدنية الدولية عن جريمة الابادة الجماعية، ابراهيم، فلا فريد: مطبعة جامعة صلاح الدين طبعة الاولى ٢٠٠٤.
١١- الاجرام الدولي، صومد، عبدوالوهاب: مطبوعات جامعة الكويت، طبعة الاولى ١٩٨٧.

١٢- الابادة الجماعية التي تعرض لها الشعب المندائي عبر التاريخ اعداد االدكتور رفعت لازم مشعل.
١٣- جرائم الانفال ابادة جنس بشري و جرائم ضد الانسانية: منذر، د. الفضل: كۆنگرەی کۆکوژی مرۆییی گەل، رۆژانی ١٣ و ١٤ و ١٥ ی ٢٠٠٤ ئەنجام درا ئەم باسە پێشکێش کرا.
١٤- منظمة حقوق الانسان/شرق الاوسط: جريمة العراق في الابادة الجماعية حملةَ الانفال ضد الكرد، ترجمة من الانجليزية جمال ميرزا عزيز، طبعة الاولى ٢٠٠٣.
١٥- المسألة الكردية في العراقات، التركية - الايرانية، روبرت اوسن، ترجمة وتقديم، د. محمد احسان، دار آراس للطباعة والنشر، هولير ٢٠٠١، ص ٢٦، ئیسماعیل بیشکچي، ئەو لەناوبردنەی دەرسیم وەک جینۆساید ناودەبات.
١٦- الحياة السياسية والحزبية في كردستان، منذر الموصلي، رياض الريس لكتب و النشر، لندن، الطبعة الاولى ١٩٩١.
١٧- الحقوق السياسية للكرد في الدول التي تضم كردستان، ليلاف حمدامين عزيز، مؤسسة حمدة للطباعة والنشر، السليمانية ٢٠٠٧.
١٨- ميثاق الامم المتحدة، اعداد ودراسة، قاضي نبيل عبدالرحمن حياوي، بغداد، طبعة الثانية ٢٠٠٦.
١٩- كيف تعمل الامم المتحدة، توم غولت، ترجمة حسين كمال الانصاري، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، بغداد ١٩٩٦.
٢٠- المسألة الكردية في العراقات، التركية - الايرانية، روبرت اوسن، ترجمة وتقديم، د. محمد احسان، دار آراس للطباعة والنشر، هولير ٢٠٠١.
٢١- اشهر المحاكمات في التاريخ، قدري قلعجي، بيروت، لبنان، ٢٠٠٤، الطبعة السادسة.
٢٢- الفصل والتميز العنصري في ضوء القانون الدولي، ضاري رشيد سامرائي، دار الرشيد للنشر منشورات وزارة الثقافة والاعلام، بغداد ١٩٩٣.
٢٣- محكمة الانفال، قراءة قانونية، زهير كاظم عبود، دار آراس للطباعة والنشر، الطبعة الاولى، اربيل، ٢٠٠٨.
٢٤- العراق والامم المتحدة،١٩٩٠- ١٩٩٧ الدكتور مصطفى الانصاري، بنك المعلومات

العراقي ١٩٩٨.
٢٥- الحقوق السياسية للكرد في الدول التي تضم كردستان، ليلاف حمدامين عزيز، مؤسسة حمدة للطباعة والنشر، السليمانية ٢٠٠٧.
٢٦- المسألة الكردية في العراقات، التركية - الايرانية، روبرت اوسن، ترجمة وتقديم د. محمد احسان، دار آراس للطباعة والنشر، هولير ٢٠٠١.
٢٧- شورش حاجي رسول، الانفال الكورد و دولة العراق، ترجمة، مديرية الترجمة لوزارة الثقافة السليمانية، ٢٠٠٥.
٢٨- صوت العراق في الامم المتحدة - عدنان الباججي، لبنان، بيروت، ٢٠٠٣.
٢٩- العراق والامم المتحدة،١٩٩٠ - ١٩٩٧ الدكتور مصطفى الانصاري، بنك المعلومات العراقي ١٩٩٨.

سەرچاوە ئەلیکترۆنییەکان:

1-http://www.washingtonmonthly.com/features/2007/0706.rozen.html

2- http://www.let.uu.nl/martin.vanbruinessen/personal/publications/kurds-IISH-talk.htm

3- Kurdish National Congress of North America Second Annual ConferenceAugust 26 - 27, 1989 Ann Arbor,Michigan,USA

Wikipedia.com4-www.

g/http://lecocaeasus.blogsb ort.com

4-http://yalepressgale/edu/yupbooks/ve/iew.book.asp?

5- /http://www/QEMDIHET LDN/HTM

6–HTTP://YALEPRESSGALE.EDU/YUPBOOK/VIEWBOOK.ASP

سەرچاوەکان بەزمانی فارسی
١- مجله حقوقی، نشریه مرکز امور خارج بین الملی معاونت حقوقی وامور مجلس ریاس تشماره سی و ششم ١٣٨ /http://internationallaw.blogfa.com/post-77.aspx

٢- سامانتا پاور، معضلی بر خاسته ازجهنم، امریکا و قرن نسل کشی ها، ترجمه مارینا بنیاتیان، نشر چشمه، چاپ اول، زمستان ١٤٨٥

٣- مساله کرد، ژویس بلو، ترجمه، پرویز امینی، مرکز پژوهسهای کردستان شناسی، تهران، ١٣٧٩.

ئەو چاوپێکەوتنانەی بۆ ئەم لێکۆڵینەوە ئەنجام دران:

١- دوکتۆر فوئاد مەعسووم، ئەندامی مەکتەبی سیاسیی یەکێتیی نیشتمانی و سەرۆکی لیستی هاوپەیمانی لە پەرلەمانی عێراق، سلێمانی، ناوەڕاستی ساڵی ٢٠٠٨.

٢- دیندار زێباری، ڕێکخەری حکوومەتی هەرێم بۆ کاروباری نەتەوە یەکگرتووەکان، هەولێر، ساڵی ٢٠٠٨.

٣- عومەر محەمەد، چالاکوانی بواری ئەنفال و بەرپرسی کوردستانی ناوەندی چاک، سلێمانی ٢٠٠٨.

٤- عەلی مەحموود: چالاکوانی بواری ئەنفال و بەرپرسی ناوەندی چاک، ٢٠٠٨.

٥- مەجید ساڵح، ڕۆژنامەنووس و چالاکوانی بواری ئەنفال، سلێمانی، ساڵی ٢٠٠٨.

٦- وتووێژ لەگەڵ دوکتۆر عەبدولباست، پسپۆڕی فەلسەفەی سیاسی و کەسێکی ئاگەداری ڕەوشی سیاسیی کورد لە سووریا، ساڵی ٢٠٠٩.

پاشكۆكان

پاشکۆی یەکەم

دەقی میساقی دامەزراندنی نەتەوە یەکگرتووەکان(*)

ئێمە وەک گەلانی نەتەوە یەکگرتووەکان بڕیار دەدەین: کە لەسەرمان پێویستە نەوەکانی داهاتوومان رزگار بکەین لە نەهامەتییەکانی جەنگ، کە لە ژیانماندا دووجار ڕووبەڕوومان بووەوە، کە کارەساتەکانیان وەسف ناکرێن.

دووپاتی دەکەینەوە کە باوەڕمان بە کەرامەتی تاک و تواناکانی هەیە، ئەو تاکە پیاو بێ یان ژن، هەروەها نەتەوە بچووک و گەورەکان لە مافدا یەکسانن. هەوڵ دەدەین بۆ هێنانە دی یەکسانی و رێزگرتنی مافە نێودەوڵەتییەکان بە پشتبەستن بە عەدالەت و پابەندبوونی رێککەوتننامە و بەڵێننامە نێودەوڵەتییەکان و ئەوانەشی کە لە یاسا نێودەوڵەتییەکاندا هاتوون.

هەوڵ دەدەین هەنگاو بەرەو پێشەوە بنێین، ئاستی ژیانی مرۆڤایەتی بەرز بکەینەوە بۆ قۆناغێکی باشتر لە کەشوهەوایەکی ئارامدا، لە پێناو ئەم ئامانجانەماندا پێویستە پێکەوە هاوکار بین و بەخۆشی و ئاشتی پێکەوە بژین، دەنگمان دەخەینە پاڵ دەنگی یەکتر لە پێناو هێنانە ئارای ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی، بەبێ بەکارهێنانی هێز بنەماکان و کەرەستە پێویستەکان قبوڵ دەکەین ئەگەر لە پێناو بەرژەوەندیی گشتیدا بێت، هەروەها هەل دەرەخسێنین بۆ هێنانە ئارای سیستمێکی نێودەوڵەتی لە پێناو پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتی بۆ هەموو گەلان، بۆ ئەمە دەوڵەتان لە رێگەی نوێنەرەکانیان لە کۆبوونەوەی شاری فرەنسیسکۆ بەڵێننامەیەکی

(*) بڕوانە: میثاق الامم المتحدة، اعداد و دراسة، قاضي نبيل عبدالرحمن حياوي، بغداد، طبعة الثانية ٢٠٠٦

لێککگەیشتنیان لە شێوەی یاسا پێشکێش کرد، رازی بوون بە میساقی نەتەوە یەکگرتووەکان و بڕیاری دامەزراندنی رێکخراوێکی نێودەوڵەتییان دا بەناوی (نەتەوە یەکگرتووەکان).

پاشکۆی دووەم

دەقی ڕێککەوتننامەی نەهێشتنی تاوانی جینۆساید و سزادانی ئەنجامدەرانی

ئەم ڕێککەوتنە بەبڕیاری کۆمەڵەی گشتیی ٢٦٠ ئەلیف (د-٣) کە لە ساڵی ١٩٤٨دا، لەلایەن ئەندامانی کۆنگرەوە بۆ ئیمزاکردن و باوەڕ پێدان قبووڵ کرا.

لایەنە ڕێککەوتووەکان:

کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان، بەپێی بڕیاری ٩٦ (د-١) کە لە ١١ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٦دا دەرچووە، ڕای گەیاند جینۆساید تاوانێکە بەپێی یاسای نێودەوڵەتی لەگەڵ گیانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئامانجەکانیدا ناکۆکە و دنیا مەحکومی دەکات، هەروەها دانیش بەوەدا دەنێت کە جینۆساید لە هەموو چاخەکانی مێژوودا، زەرەر و زیانی گەورەی بەمرۆڤایەتی گەیاندووە، لەو باوەڕەشدایە کەڕزگارکردنی مرۆڤایەتی پێویستی بە هاوکاریی نێودەوڵەتییە.

لایەنەکان ڕێک کەوتن لەسەر ئەم یاسایە:

مادەی یەکەم:

لایەنە ڕێککەوتووەکان دان بەوەدا دەنێن کە جینۆساید ئەگەر لە ڕۆژانی ئاشتی یان لە کاتی شەڕدا ئەنجام بدرێ، بەپێی یاسای نێودەوڵەتی تاوانە و پەیمانی قەدەغەکردن و سزادانی ئەنجامدەرانی دەدەن.

مادەی دووەم:

لەم ڕێککەوتننامەیەدا جینۆساید هەر یەکێک لەو کردەوانەی خوارەوە دەگرێتەوە کە ئەنجام دەدرێن بەمەبەستی لەناوبردنی گشتی یان بەشێکی گرووپێکی نەتەوەیی یان ڕەگەزی یاخۆ ئاینی، بەم شێوەیەی خوارەوە:

(أ) کوشتنی ئەندامانی کۆمەڵێک.

(ب) زیانگەیاندن بە لەش و شێواندنی بیری ئەندامانی ئەو کۆمەڵە.

(ج) بە ئەنقەست دانانی ئەو کۆمەڵە لە ژێر بارودۆخێکی سەختدا کە ببێتە هۆی فەوتاندنی هەموو یان بەشێکی.

(د) تەگەرە خستنە بەر منداڵبوون لە نێو ئەو کۆمەڵەدا.

(ﻫ) بەزۆر ڕاگواستنی منداڵ لەو کۆمەڵەوە بۆ کۆمەڵێکی تر.

مادەی سێیەم:

هەروەها سزادان ئەم کردەوانەی خوارەوەش دەگرێتەوە:

(أ) جینۆساید.

(ب) پیلانگێڕان بە مەبەستی ئەنجامدانی جینۆساید.

(ج) هاندانی ڕاستەوخۆ و ئاشکرا بەمەبەستی جینۆساید.

(د) هەوڵدان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

(ﻫ) بەشداریکردن لە جینۆساید.

مادەی چوارەم:

ئەنجامدەرانی جینۆساید یان یەکێک لەو کردەوانەی تر کە لە مادەی سێیەمدا ناوبراون سزا دەدرێن، ئەگەر دەسەڵاتداری دەستووری یان کارمەندی گشتی یان تاکەکەس بن.

مادەی پێنجەم:

لایەنە ڕێککەوتووەکان بەڵێن دەدەن کە هەریەکەیان بەپێی دەستووری خۆی

چەند ڕێوشوێنێکی یاسایی دەگرنە بەر لە پێناو پەیڕەوکردنی ئەحکامەکانی ئەو ڕێککەوتننامەیە، بەتایبەتیش چەند دەقێکی سزای تاوانکاریی گونجاو کە جێبەجێ بکرێن بەسەر ئەنجامدەرانی جینۆساید یان هەر یەکێک لەو کارانەی تر کە لە مادەی سێیەمدا هاتوون.

مادەی شەشەم:

کەسانی تۆمەتبار بەئەنجامدانی جینۆساید یان هەر یەکێک لەو کردەوانەی کە لە مادەی سێیەمدا هاتوون دادگەیی دەکرێن، لە بەردەم دادگەییەکی تایبەت لە دادگەکانی ئەو دەوڵەتەی کە تاوانەکەی تێدا ئەنجام دراوە، یان لە بەرامبەر دادگەی نێودەوڵەتیی تایبەتمەند کە لایەنەکان دانیان پێدا ناوە.

مادەی حەوتەم:

جینۆساید و کردەوەکانی تر کە لە مادەی سێیەمدا هاتوون سەبارەت بە تەسلیمکردنەوەی تاوانباران بە تاوانی سیاسی دانانرێن، لایەنە ڕێککەوتووەکانیش لە حاڵی وادا بەڵێن دەدەن کە بەپێی یاساکانیان و پەیماننامە کار پێکراوەکان داوای تەسلیمکردنەوەکە جێبەجێ بکەن.

مادەی هەشتەم:

هەریەک لەلایەنە ڕێککەوتووەکان بۆی هەیە داوا لە داوودەزگا تایبەتەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بکات بە گوێرەی میساقی نەتەوە یەکگرتووەکان، بۆ قەدەغەکردن و لەنێوبردنی کارەکانی جینۆساید یان هەریەکێک لەو کارانەی تر کە لە مادەی سێیەمدا هاتوون.

مادەی نۆیەم:

کێشەکە دەخرێتە بەردەم دادگەی دادی نێودەوڵەتی لە کاتی دروستبوونی ناکۆکی لە نێوان لایەنە ڕێککەوتووەکاندا سەبارەت بەلێکدانەوە یان پیادەکردن یاخۆ جێبەجێکردنی ڕێککەوتننامەکە، بەو ناکۆکییانەشەوە پێوەستە بە

بەرپرسیارێتیی دەوڵەتێک لە جینۆساید یان هەریەک لەو کردەوانەی تر کە لە مادەی سێیەمدا لەسەر داوای هەر یەکێک لەلایەنە ناکۆکەکان دەخرێتە ڕوو.

مادەی دەیەم:

ئەو ڕێککەوتننامەیە لە بەڵگە و هێزدا لە دەقە ئیسپانی و ئینگلیزی و فرەنسی و رووسی و چینییەکەی وەک یەکن، کە لە مێژووی ٩ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٨دا دەرچووە.

مادەی یازدەم:

ئەم ڕێککەوتننامەیە تاوەکو ٣١ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٩ بۆ ئیمزاکردن کراوەیە لەلایەن هەر دەوڵەتێک لە دەوڵەتانی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان یان هەر دەوڵەتێکیش کە ئەندام نەبێت و کۆمەڵەی گشتی بانگهێشتنی واژۆکردنی کردبێت، ئەم ڕێککەوتننامەیەش پێویستە بڕوای پێ بدرێت و دەقە بڕوا پێدراوەکانیشی بەسکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان دەسپێردرێت، لە دوای یەکەمین رۆژی مانگی کانوونی دووەمی ١٩٥٠یشدا، هەر دەوڵەتێک کە ئەندام نەبێت بانگهێشتنی ئەوە دەکرێ لایەنگیریی ئەم ڕێککەوتننامەیە بێت و دەوڵەتانی چوونە ریزیش بەسکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان دەسپێردرێت.

مادەی دوازدەم:

هەر لایەنێکی ڕێککەوتوو لە هەر کاتێکدا بۆی هەیە کە وا بکات پەیڕەوکردنی ڕێککەوتننامەکە هەموو ئەو هەرێمانە بگرێتەوە کە لە بەڕێوەبردنی پێوەندییە دەرەکییەکانیدا لێی بەرپرسیارە، یاخۆ هەر کام لەو هەرێمانە بگرێتەوە، ئەوەش بەهۆی راسپاردەیەک دەبێت کە دەدرێتە سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان.

مادەی سێزدەم:

لە ڕۆژی بڕواپێدان یان چوونە ریزی دەوڵەتە یەکەمینەکانی ئەندام تەواو بوون، سکرتێری گشتی کۆنووسێک ئامادە دەکات و وێنەی بۆ هەموو دەوڵەتێکی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان و بۆ هەر دەوڵەتێکی ئاماژە بۆکراو لە بەندی ١١دا دەنێرێ، جێبەجێکردنی ئەو ڕێککەوتننامەیەش لە نۆزدەمین ڕۆژی دوا مێژووی پێ سپاردنی دەقی بیستەمین لە دەقەکانی بڕواپێدان و ئەندامێتییەوە دەست پێ دەکات، هەر بڕواپێدان و چوونە ریزێکیش کە لە پاش ڕۆژی ناوبراودا تەسدیق ناکرێت.

مادەی چوارەم:

ئەم ڕێککەوتننامەیە بۆ ماوەی ١٠ ساڵ کاری پێ دەکرێت کە لە مێژووی سەرەتای کار پێکردنی دەست پێ دەکات، دوای ئەوەش بۆ چەند ماوەیەکی یەک لە دوای یەک کە هەر ماوەیەکیش پێنج ساڵ دەخایەنێ، بەکارپێکراوی دەمێنێتەوە بەگوێرەی ئەو لایەنە ڕێککەوتووانەی کە پێش تەواوبوونی ماوەکە بە ٦ مانگ بەلایەنی کەمەوە لێی نەکشاونەتەوە، خۆکشانەوەش دەبێت بە نووسراوێک ئاگەداری ئەمینداری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بکەنەوە.

مادەی پازدەم:

وەک بەرەنجامی خۆکێشانەوە ئەگەر ئەوە رووی دا کە ژمارەی لایەنەکانی ئەو ڕێککەوتننامەیە بۆ کەمتر لە شازدە دابەزی، کار پێکردن بەو بڕوانامەیە لە مێژووی سەرەتای کارکردن بەدوایەمینی ئەو خۆکێشانەوانەشەوە، نامێنێت.

مادەی شازدەم:

هەر لایەنێکی ڕێککەتوو بۆی هەیە لە هەر کاتێکدا داوای چاکسازیی ئەو ڕێککەوتننامەیە پێشکێش بکات، ئەمەش بە نووسراوێک ئاراستەی سکرتێری گشتی دەکات و کۆمەڵەی گشتی ئەو داوایە یەک لای دەکاتەوە.

مادەی حەڤدەم:

سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان هەڵدەستێت بەئاگەدارکردنەوەی گشت دەوڵەتانی ئەندام و دەوڵەتانی نائەندام کە لە بەندی یازدەم ئاماژەیان بۆ کراوە بەمانەی خوارەوە:

(أ) ئیمزاکردن و بڕواپێدان و چوونە ریز کە بەپێی مادەی یازدەم وەرگیراون.

(ب) رێککەوتنی سەرەتای کارکردن بەو رێککەوتننامەیە بەپێی مادەی سێزدەم.

(ج) خۆکێشانەوە بەپێی بەندی چواردەم کراوە.

(د) پووچەڵکردنەوەی ئەو رێککەوتننامەیە بەپێی مادەی پازدەم.

(ه) ئاگەدارکردنەوەکان کە بەپێی مادەی شازدەم کراوە.

مادەی هەژدەم:

ئەسڵی ئەم رێککەوتننامەیە بەپەڕاوێزکراوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان دەسپێردرێ و دانەیەکی باوەڕپێکراو لەو رێککەوتننامەیە بۆ هەر یەکێک لە دەوڵەتانی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان و بۆ هەر یەکێک لە دەوڵەتانی نائەندام کە لە مادەی یازدەیەمدا ئاماژەیان بۆ کراوە دەنێردرێت.

مادەی نۆزدەم:

ئەمینداری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان هەڵدەستێت بە تۆمارکردنی ئەو رێککەوتننامەیە، لەو مێژووەی کە دەست دەکرێ بە جێبەجێکردنی.

پاشکۆی سێیەم

دەقی بڕیاری دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق سەبارەت بە تاوانبارانی کەیسی ئەنفال

بڕیاری حوکمی تایبەت بە ئەنفال ژمارە ١/ج دووەم/٢٠٠٦

بسم الله الرحمن الرحيم

دادگای باڵای تاوانەکانی عێراق	ژمارە١/دووەمی ج/٢٠٠٦
دادگای دووەمی تاوانەکان	مێژووی٩/جمادی دووەمی/١٤٢٨
بەغدا- عێراق	بەرامبەر٢٤/٦/٢٠٠٧

بڕیاری حوکم

لە مێژووی ٩/جەمادی کۆتایی/١٤٢٨ی کۆچی بەرامبەر ٢٤/٦/٢٠٠٧ی زاینی دادگەی دووەمی تاوانەکان لە دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق بەسەرۆکایەتیی (محەمەد عرەیبی مەجید خەلیفە) تەواوی ئەندامانی پێکهات و بەناوی گەلەوە ئەم بڕیارەی دەرکرد:

یەکەم: تۆمەتبار (طاهر توفيق يوسف العاني)

بەهۆی نەبوونی بەڵگەی تەواوەتی لە دژی تۆمەتبار (طاهر توفيق يوسف العاني) لەو تۆمەتەی کە ئاراستەی کرابوو بە گوێرەی ئەحکامی مادەکانی (١١/بڕگەی یەکەم بەشی ا-ب-ج)، هەروەها مادەی (١٢/بڕگەی یەکەم/ بەشی ا-ب-ج-د-هـ-و-ح-گ-ی) وە مادەی (١٣/بڕگەی چوارەم/بەشی ا-د-هـ-ح-ل) لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق ژمارە (١٠)ی ساڵی٢٠٠٥. دادگە بڕیاری هەڵوەشانەوەی تۆمەتە ئاراستەکراوەکانی ناوبراوی دەرکرد و ئازاد کرا

هەروەها كۆتا هات بە تەوقیفكردن و داواكردنی بۆ كێشەیەكی تری هاوشێوەی ئەو كێشەیە، ئەمەش بەپشتبەستن بە مادەی (١٨٢/بەشی ج–هـ) لە یاسای رێڕەوی سزای (قانون اصول المحاكمات الجزائية) ژمارە ٢٣ساڵی ١٩٧١هەمواركراو. بڕیارەكە بەرێككەوتنی ئامادەبووان دەركرا، كە شایەنی پێداچوونەوەیە، هەروەها بە ئاشكرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

دووەم: تاوانبار (فرحان مطلك صالح الجبوری)

١– حوكم درا بەسەر تاوانبار (فرحان مطلك صالح الجبوري) بەزیندانیكردنی هەتاهەتایی كە بەشداریی كردووە لە ئەنجامدانی تاوانی كوشتنی بەئەنقەست وەك تاوانی كۆمەڵكوژی بەگوێرەی ئەحكامی مادەی (١١/بڕگەی یەكەم/بەشی ا–وە بڕگەی دووەمی/بەشی هـ) بەپشتبەستن بە مادەی (١٥/بڕگەی یەكەم و دووەم) وە مادەی (٢٤) لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەكانی عێراقی ژمارە(١٠)ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاكە دیاری كرا بەپشتبەستن بە ئەحكامی (مادە ١/٤٠٦برگەی /بەشی ا–ب–و) وە مادە هاوپێوەندەكانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩ی هەمواركراو، بڕیارەكە بە رێككەوتنی ئامادەبووان دەركرا كە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشكرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٢– حوكم درا بەسەر تاوانبار (فرحان مطلك صالح الجبوري) بەزیندانی هەتاهەتایی كە بەشدارە لە ئەنجامدانی تاوانی كوشتنی بە ئەنقەست كە تاوانی دژی مرۆڤایەتییە بەگوێرەی ئەحكامی مادە (١٢/بڕگەی یەكەم/بەشی د) بەپشتبەستن بە مادەی (١٥/ بڕگەی یەك و دوو) وە مادەی (٢٤) لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەكانی عێراقی ژمارە (١٠)ی ساڵی ٢٠٠٥ سزاكە دیاری كرا بەپشتبەستن بە ئەحكامی مادە (٤٠٦/بڕگەی ١/بەشی ا–ب–و) وە مادە هاوپێوەندەكانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩ی هەمواركراو بڕیارەكە بە رێككەوتنی ئامادەبووان دەركرا كە شایەنی پێداچوونەوەیە بەئاشكرا تێ گەیەنرا لەمێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٣– حوكم درا بەسەر تاوانبار (فرحان مطلك صالح الجبوري) بە دە ساڵ زیندانی

کە بەشداریی کردووە لە ئەنجامدانی تاوانی دوورخستنەوەی خەڵک و گواستنەوەیان وەک تاوانی دژە مرۆڤایەتی بەپێی ئەحکامی مادە (١٢ /بڕگەی یەکەم/ بەشی د) بەپشتبەستن بە مادەی (١٥/بڕگەی یەک و دوو) هەروەها مادەی (٢٤) لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە (١٠)ی ساڵی ٢٠٠٥ سزاکە دیاری کرا بەپشتبەستن بە ئەحکامی (مادە ٤٢١/بڕگەی ب) مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو بڕیارەکە بەرێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٤- حیسابی ماوەی راگرتنی تاوانبار (فرحان مطلك صالح الجبوري) ناکرێ کە مەرجێکە لە هاتنە دی چارەنووسی ئەم کێشەیە چونکە راگیرانەکەی لەسەر کێشەیەکی ترە.

٥- جێبەجێکردنی بەرزترین سزای یەک لە دوای یەک پێوەستە بەفەرمانی دەرکراو بەسەر تاوانبار (فرحان مطلك صالح الجبوري) بەپشتبەستن بە ئەحکامی رێسای (٦٥/بڕگەی دووەم) لە گرتنەبەری رێساکانی کۆکردنەوەی بەڵگەی تایبەت بەدادگە، هەروەها مادەی (١٤٢) لە یاسای سزادانی ژمارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو.

٦- دەستبەسەراگرتنی ماڵی گوێزراوە و نەگوێزراوەی تاوانبار (فرحان مطلك صالح الجبوري) بەپشتبەستن بە مادەی (٢٤/بڕگەی شەشەم) لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥.

٧- تاوانبار تێ گەیەنرا کە دۆسیەی داواکەی رەوانەی ئەنجوومەنی پێداچوونەوە کرا بۆ پێداچوونەوە بەپشتبەستن بە ئەحکامی مادەی (٢٥٤ /بڕگەی ا) لە یاسای رێڕەوی سزای (قانون اصول المحاكمات الجزائية) ژمارە (٢٣)ی ساڵی ١٩٧١.

بە رێککەوتنی ئامادە کرا بڕیارەکە دەرکرا بە پشتبەستن بە مادەی (١٨٢ /بڕگەی ا) یاسای رێڕەوی سزای ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ی هەموارکراو بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٨- بەهۆی نەبوونی بەڵگەی تەواوەتی لە کێشـەی دژی تۆمـەتبـار (فـرحـان مگلك صـالح الجبـوري) لە تۆمـەتی ئاراسـتـەکراو بەپێی ئەحکامی مـادەی (١١ /بڕگەی یەکـەم/ بەشی ب-ج) وە مـادەی (١٢/بڕگەی یەکەم بەشی (ب-ج-هـ-و-ح-ی-گ) وە مـادەی (١٣/بڕگـەی چوارەم/ بەشی (أ-د-هـ-ح-ل) لە یاسـای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق ژمـارە (١٠) ساڵی ٢٠٠٥ دادگـە بڕیاری هەڵوەشـاندنەی ئەو تۆمـەتە ئاراسـتـەکراوەی دا و لەو تاوانە بەخشـرا بڕیارەکـە بە ڕێککەوتن دەرکـرا بەپشـتـبـەستن بە ئەحکامی مـادەی (١٨٢/بڕگەی ج) لە یاسـاکانی ڕێرەوی سزای ژمـارە (٢٣)ی سـاڵی ١٩٧١ی هەمـوارکراو بڕیارەکـە شـایەنی پێداچوونەوەیە وە بەئاشکرا تێ گـەیەنرا لە مێژووی ٩ /جمادی دووەم/ ١٤٢٨ کۆچی بەرامبەر بە ٢٠٠٧/٦/٢٤ زاینی.

سێیەم: تاوانبار (صابر عبدالعزیز حسین الدوری)

١- حوکم درا بەسـەر تاوانبـار (صـابر عبدالعزیز حسین الدوري) بەزیندانیکردنی هەتاهەتـای کە بەشـداریی کردووە لە ئەنجـامـدانی تاوانی بەئەنقـەست وەک تاوانی کۆمـەڵکوژی بەگوێرەی مـادەی (١١/بڕگەی یەکەم/بەشی ا-وە بڕگەی دووەمی/بەشی هـ) هـەروەها بەپشـتـبـەستن بەمـادەی (١٥/بڕگـەی یەکـەم و دووەم) وە مـادەی (٢٤) لە یاسـای دادگـەی باڵای تاوانەکانی عـێراقی ژمـارە (١٠)ی سـاڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کرا بەپشـتبەستن بە ئەحکامی (مـادە ١/٤٠٦ بڕگەی /بەشی ا-ب-و) وە مـادە هاوپێوەندەکـانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسـای سـزادانی ژمـارە (١١١)ی سـاڵی ١٩٦٩ی هەمـوارکـراو بە بڕیارەکـە بەڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە وە بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٢- حـوکم درا بەسـەر تاوانبـار (صـابر عـبدالعـزیز حسـین الدوري) بەزیندانی هەتاهەتایی بەشـداریی کردووە لە ئەنجـامدانی تاوانی کوشـتنی بەئەنقـەست بەتاوانـی دژە مـرۆیی بـەپێی ئەحکامی مـادە ١٢بڕگـەی یەکـەم بەشی (أ) وە بەپشـتـبـەستن بە مـادەی (١٥بڕگـەی یەک و دوو) وە مـادەی (٢٤) لە یاسـای دادگـەی باڵای تاوانەکـانی عـێراقی ژمـارە (١٠)ی سـاڵی ٢٠٠٥ وە سـزاکـە دیاری کرا بەپشتبەستن بە ئەحکامی (مادە ١/٤٠٦بڕگەی/بەشی ا-ب-و) وە

مـاده هاوپێـوەندەکـانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسـای سـزادانی ژمـارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٣- حـوکم درا بەسـەر تاوانبـار (صـابر عبـدالعزیز حـسین الدوري) بەزیندانیی بەئەنقەست لە هێرشکردنە سەر هاوولاتییانی مەدەنی بەو سیفەتە یان دژی تاکەکەسی مەدەنی کە بەشداریی ڕاستەوخۆیان نەکردووە لە جەنگدا وە تاوانێک لە تاوانەکانی جەنگ بەگوێرەی ئەحکامی مادەی (١٣/بڕگەی چوار بەشی ا) بەپشتبەستن بە مادەی (١٥بڕگەی یەک و دوو) مادەی (٢٤) لە یاسـای دادگـەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە (١٠)ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کرا بەپشتبەستن بە ئەحکامی مادەی (٤٠٦ بڕگەی ا-ب-و) مـاده هاوپێـوەندەکـانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسـای سـزادانی ژمـارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو بڕیارەکە بەڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٤- حـوکم درا بەسـەر تاوانبـار (صـابر عبـدالعزیز حـسین الدوري) بە دە ساڵ زیندانی کە بەشداریی کردووە لە ئەنجامدانی تاوانی دوورخستنەوەی خەڵک و وە گـواستنەوەیان وەک تاوانێکی دژە مـرۆیی بەپێی ئەحکامی مـادە (١٢بڕگەی یەکەم بەشی د) وە بەپشتبەستن بە مادەی ١٥بڕگەی یەک و دوو، مادەی (٢٤) لە یاسـای دادگەی باڵای تاوانەکـانی عێـراقی ژمارە (١٠)ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کرا بەپشتبەستن بە ئەحکامی (مادە ٤٢١ بڕگەی ب) مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو بڕیارەکە بەڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٥- حیسابی ماوەی ڕاگرتنی تاوانبار (صابر عبدالعزیز حسین الدوري) ناکرێ کە مەرجێکە لە هاتنە دی چارەنووسی ئەم کێشەیە، چونکە ڕاگیرانەکەی لەسەر کێشەیەکی ترە.

٦- جێبەجێکردنی بەرزترین سزای یەک لە دوای یەک کە پێوەستە بەفەرمانی

دەرکراو بەسەر تاوانبار (صابر عبدالعزیز حسین الدوري) بەپشتبەستن بەئەحکامی ڕێساکانی ٦٥ بڕگەی دووەم لە گرتنەبەری ڕێساکانی کۆکردنەوەی بەڵگەی تایبەت بەدادگە، هەروەها مادەی (١٤٢) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو.

٧- دەستبەسەراگرتنی ماڵی گوێزراوە و نەگوێزراوەی تاوانبار (صابر عبدالعزیز حسین الدوري) بەپشتبەستن بە مادەی ٢٤ بڕگەی شەشەم لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراق، ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥.

٨- تاوانبار تێ گەیەنرا کە دۆسیەی داواکەی ڕەوانەی ئەنجوومەنی پێداچوونەوە کرا بۆ پێداچوونەوە بە پشتبەستن بە ئەحکامی مادەی ٢٥٤ بنەمای یاساکان دادگەی سزادان ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ی هەموارکراو وە بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٩- بەهۆی نەبوونی بەڵگەی تەواوەتی لە کێشەی دژی تۆمەتبار (صابر عبدالعزیز حسین الدوري) لە تۆمەتی ئاراستەکراو بەپێی ئەحکامی مادەی ١١ بڕگەی یەکەم بەشی ا-ب-ج) وە مادەی ١٢ بڕگەی یەکەم بەشی (ب-ج-ه-و-ح-ی-گ) وە مادەی ١٣بڕگەی چوارەم بەشی (أ-د-ه-ح-ت) لە یاسای دادگەی باڵای سزادانی عێراقی ژمارە ١٠ ساڵی ٢٠٠٥ وە دادگە بڕیاری هەڵوەشاندنەی ئەو تۆمەتە ئاراستەکراوەی دا، بڕیارەکە بەرێککەوتن دەرکرا بەپشتبەستن بە ئەحکامی مادەی ١٨٢ بڕگەی (ج) لە یاسای بنەماکانی دادگەی سزادان ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ی هەموارکراو ئامادە کرابوو شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٩ جمادی دووەم ١٤٢٨ کۆچی بەرامبەر بە ٢٠٠٧/٦/٢٤ زاینی.

١٠- دادگە ڕەچاوی سەپاندنی سزاکە بەسەر تاوانبار (صابر عبدالعزیز حسین الدوري) دەکات بە داوای لێبووردن لە گەلی عێراق و کەسوکاری قوربانییان و ئەمەش هۆکارێکە بۆ کەمکردنەوەی سزاکە، ئەم بڕیارەش دەرچوو بە ڕێککەوتن بەپشتبەستن بە مادەی (١٣٢) لە یاسای سزادانی ژمارە (١١١)ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە شایەنی تانە لێدانە و بە ئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٩/جەمادی کۆتایی/ ١٤٢٨ بەرامبەر ٢٠٠٧/٦/٢٤.

چوارەم: تاوانبار (سلطان هاشم الطائي)

١- حوکم درا بەسەر (سلطان هاشم الطائي) بە لەسێدارەدان، بە هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بەئەنقەست، هەروەها هەستان بە زیانگەیاندنی جەستەیی و عەقڵیی قووڵ بە تاکەکانی کۆمەڵگەیەک و ملکەچ پێکردنی کۆمەڵەکە و خستنە ناو بارودۆخێکی مەعیشی کە مەبەستی هیلاککردنی کردارەکی گشتی و بەشەکی وەک تاوانی کۆمەڵکوژی بە گوێرەی مادەی ١١ی برگەی ١ بەشی ا-ب-ج، هەروەها برگەی ٢ بەشی (أ-هـ) وە بە دەلالەتی مادەی ١٥ برگەی (٤،٢،١) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بەپشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی برگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بریارەکە دەرچوو بە رێککەوتنی ئامادەبووان و شایەنی پێداچوونەوەیە بە ئاشکرا تێ گەیەنران لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٢- سزا درا بەسەر تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) بە لەسێدارەدان و هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بە ئەنقەست وەک تاوانی دژەمرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ برگەی ١ بەشی (ا) وە بە بەڵگەی مادە ١٥ی برگەی (٤،٢،١) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ و سزاکە دیاری کراوە بەپشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی برگەی ١ بەشی (أ-ب-و) مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو و بریارەکە دەرچوو بە رێککەوتنی ئامادەبووان و شایەنی پێداچوونەوەیە و بە ئاشکرا تێ گەیەنران لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٣- سزا درا بەسەر تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) بە لەسێدارەدان و هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بەئەنقەست وەک تاوانی دژەمرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ برگەی ١ بەشی (أ) وە بەبەڵگەی مادە ١٥ی برگەی (٤،٢،١) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ و سزاکە دیاری کراوە بەپشتبەستن بە

مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە دەرچوو بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان و شایەنی پێداچوونەوەیە و بە ئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٤- حوکم درا بەسەر تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) بە ١٠ساڵ زیندانیکردن بە ئەنجامدانی تاوانی دوورخستنەوەی دانیشتوان و گواستنەوەیان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بە گوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ و سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە دەرچوو بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان و شایەنی پێداچوونەوەیە و بە ئاشکرا تێ گەیەنران لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٥- سزا درا بەسەر تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) بە زیندانیی هەتاهەتایی بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی ئەشکەنجەدان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بەگوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١،٢،٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بەپشتبەستن بەمادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە دەرچوو بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان و شایەنی پێداچوونەوەیە و بە ئاشکرا تێ گەیەنران لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٦- سزا درا بەسەر تاوانبار(سلطان هاشم الطائي) بەزیندانیی هەتاهەتایی بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی ئەشکەنجەدان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بەگوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د)وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١،٢،٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگای باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بەپشتبەستن بە

مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە دەرچوو بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان وە شایەنی پێداچوونەویە و بە ئاشکرا تێ گەیەنران لە مێژووی ٢٤/٦/٢٠٠٧.

٧- حوکم درا بەسەر تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) بە لەسێدارەدان بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی شاردنەوەی تاکەکان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (ت) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١،٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بەمادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٤/٦/٢٠٠٧.

٨- سزا درا بەسەر تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) بە حەوت ساڵ زیندانی کە بەشداریی کردووە لە تاوانی هێرشکردنی بە مەبەستی بۆ سەر شوێنە ئاینییەکان و فێرگەکانیان بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (ت) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچونەوەیە وە بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٤/٦/٢٠٠٧.

٩- سزا درا بەسەر تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) بە پازدە ساڵ زیندانی کە بەشداریی کردووە لە تاوانی دەرکردنی ڕاگواستنی خەڵکی مەدەنی وەک تاوانی جەنگ بەپێی ئەحکامی مادەی ١٣ی بڕگەی ٤ بەشی (ح) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە

بەپشــتــبــەستن بە مــادەی ٤٠٦ی بڕگــەی ١ بەشی (أ-ب-د) وە مــادە هـاوپێـوەندەکـانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لـە یاسـای سـزادانی ژمـارە ١١١ی سـاڵی ١٩٦٩ی هـەمـوارکـراو و بڕیارەکـە بە رێککەوتنی ئامــادەبووان دەرکـرا کـە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

١٠- سـزا درا بەسـەر تاوانبـار (سلطان هاشم الطائي) بەحـەوت ساڵ زیندانی کە بەشـداریی کـردووە لە تاوانی وێرانکردن و دەسـتبـەسـەراگرتنی کەلوپەلی لایەنـەکـەی تر وەک تاوانی جـەنگ بەپێی ئەحکامی مـادەی ١٣ی بڕگـەی ٤ بەشی (ل) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگـەی (١، ٢) وە مادەی ٢٤ لە یاسـای دادگـەی باڵای تاوانـەکـانی عـێـراقی ژمـارە ١٠ی سـاڵی ٢٠٠٥ ەوە سـزاکـە دیاری کـراوە بە پشـتـبـەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگـەی ١ بەشی (أ-ب-د) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هـەمـوارکـراو وە بڕیارەکـە بە رێککەوتنی ئامــادەبووان دەرکـرا کـە شایەنی پێداچوونەوەیە وەبەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

١١- حـیـسـابی مـاوەی راگـرتنی تاوانـبـار (سلطان هاشم الطائي) دەکـرێت لە مــێــژووی ٢٠٠٤/٧/١ەوە تـا رۆژی دەرکــردنـی بڕیارەکــە لـە مــێــژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

١٢- جـێـبـەجـێکردنی توندترین سـزا بەسـەر تاوانبـار (سلطان هاشم الطائي) بەپشــتـبـەستن بە ئەحکامی رێســاکـانی ٦٥، بڕگـەی دووەم لە گـرتنەبەری رێسـاکـانی کۆکـردنەوەی بەڵگەی تایبەت بەدادگە، هـەروەها مـادەی (١٤٢) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراودا.

١٣- دەسـتبـەسەراگرتنی ماڵی گوێزراوە و نەگوێزراوەی تاوانبـار (سلطان هاشم الطائي) بەپشـتـبـەستن بـە مـادەی ٢٤ بڕگـەی شـەشـەم لە یاسـای دادگـەی تاوانکاری باڵای عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥.

١٤- تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) تێ گەیەنرا کە دۆسیەی داواکەی رەوانەی ئەنجوومـەنی پێداچـوونەوە کـرا بۆ پێـداچوونەوە بە پشـتـبـەستن بەئـەحکامی مـادەی ٢٥٤ بڕگەی (أ) لە بنەمـاکـانی دادگەی تاوانکاریی ژمارە ٢٣ی سـاڵی ١٩٧١.

وە بڕیارەکـە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا بە پشـتـبەسـتن بە مـادەی ١٨٢ بڕگەی (أ) لە بنەمای یاساکان دادگەی سزادان ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ی هەموارکراو وە بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

١٥- بەهۆی نەبوونی بەڵگەی تەواوەتی لە کێشەی دژی تاوانبار (سلطان هاشم الطائي) لە تۆمەتی ئاراستەکراو دژی بەپێی ئەحکامی مادەی ١١ بڕگەی یەکەم بەشی (أ-ب-ج) وە مادەی ١٢ بڕگەی یەکەم بەشی (ب-ج-هـ-و-ح-ی-گ) وە مادەی ١٣بڕگەی چوارەم بەشی (أ-د-هـ-ح-ت) لە یاسای دادگەی بالآی سزادانی عێراقی ژمارە ١٠ ساڵی ٢٠٠٥ وە دادگە بڕیاری هەڵوەشاندنەی ئەو تۆمەتە ئاراستەکراوەی دا بڕیارەکە بەرێککەوتن دەرکرا بەپشتبەستن بە ئەحکامی مادەی ١٨٢ بڕگەی (ج) لە یاسای بنەماکانی دادگەی سزادان ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ی هەموارکراو ئامادە کرابوو شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٩ی جمادی دووەمی ١٤٢٨ کۆچی بەرامبەر بە ٢٠٠٧/٦/٢٤ زاینی.

پێنجەم: تاوانبار (حوسێن رەشید محەمەد)

١- حوکم درا بەسەر (حوسێن رەشید محەمەد) بە لەسێدارەدان، بەهەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بەئەنقەست و هەروەها هەستان بە زیانگەیاندنی جەستەیی و عەقڵیی قووڵ بە تاکەکانی کۆمەڵگەیەک کە تاوانی کۆمەڵکوژییە بە گوێرەی مادەی ١١ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-ج) هەروەها بڕگەی ٢ بەشی (أ-هـ) وە بە دەلالەتی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی بالآی تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بەمادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٢- سزا درا بەسەر تاوانبار (حوسێن رەشید محەمەد) بە لەسێدارەدان، هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بە ئەنقەست وەک

تاوانی دژە مرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ بڕگەی ١ بەشی (أ) وە بە بەڵگەی مادە ١٥ی بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٣- سزا درا بەسەر تاوانبار (حوسێن ڕەشید محەمەد) بە لەسێدارەدان، هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بە ئەنقەست وەک تاوانی دژە مرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ بڕگەی ١ بەشی (أ) وە بە بەڵگەی مادە ١٥ی بڕگەی (١-٢-٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٤- سزا درا بەسەر تاوانبار (حوسێن ڕەشید محەمەد) بە لەسێدارەدان، هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بە ئەنقەست دژی هاووڵاتییانی مەدەنی وەک تاوانی دژە مرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ بڕگەی ١ بەشی (أ) وە بە بەڵگەی مادە ١٥ی بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٥- حوکم درا بەسەر تاوانبار (حوسێن ڕەشید محەمەد) بە حەوت ساڵ زیندانیکردن بە ئەنجامدانی تاوانی دوورخستنەوەی دانیشتوان و

گواستنەوەیان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بەگوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی برگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٦- حیسابی ماوەی ڕاگرتنی تاوانبار (حوسێن رەشید محەمەد) ناکرێت چونکە ئەم ماوەیە وابەستەیە بە چارەنووسی کێشەکەیەوە کە ڕاگرتنەکە وەستاوە لەسەر هەبوونی کێشەیەکی تر.

٧- جێبەجێکردنی توندترین سزا بەسەر تاوانبار (حوسێن رەشید محەمەد) بەپشتبەستن بە ئەحکامی ڕێساکانی ٦٥، بڕگەی دووەم لە گرتنەبەری ڕێساکانی کۆکردنەوەی بەڵگەی تایبەت بەدادگە هەروەها مادەی (١٤٢) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراودا.

٨- دەستبەسەراگرتنی ماڵی گوێزراوە و نەگوێزراوەی تاوانبار (حوسێن رەشید محەمەد) بەپشتبەستن بە مادەی ٢٤ بڕگەی شەشەم لە یاسای دادگەی تاوانکاریی باڵای عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥.

٩- تاوانبار (حوسێن رەشید محەمەد) تێ گەیەنرا کە دۆسیەی داواکەی رەوانەی ئەنجوومەنی پێداچوونەوە کرا بۆ پێداچوونەوە بەپشتبەستن بەئەحکامی مادەی ٢٥٤ بڕگەی (أ) لە بنەماکانی دادگەی تاوانکاریی ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١.

بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان کرا بە پشتبەستن بە مادەی ١٨٢ بڕگەی (أ) لە بنەمای یاساکان دادگەی سزادان ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ هەموارکراو وە بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

١٠- بەهۆی نەبوونی بەڵگەی تەواوەتی لە کێشەی دژی تاوانبار (حوسێن رەشید محەمەد) لە تۆمەتی ئاراستەکراو دژی بەپێی ئەحکامی مادەی ١١ بڕگەی یەکەم بەشی (أ-ب-ج) وە مادەی ١٢ بڕگەی یەکەم بەشی (ب-ج-هـ-و-ح-ی-گ) وە مادەی ١٣بڕگەی چوارەم بەشی (أ-د-هـ-ح-ت) لە یاسای دادگەی

باڵای سزادانی عێراقی ژماره ١٠ ساڵی ٢٠٠٥ وه دادگه بڕیاری هەڵوەشاندنەی ئەو تۆمەتە ئاراستەکراوەی دا بڕیارەکە بەرێککەوتن دەرکرا بەپشتبەستن بە ئەحکامی مادەی ١٨٢ بڕگەی (ج) لە یاسای بنەماکانی دادگەی سزادان ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ هەموارکراو ئامادە کرابوو شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٩ی جەمادی دووەمی ١٤٢٨ کۆچی بەرامبەر بە ٢٠٠٧/٦/٢٤ زاینی.

شەشەم: تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید)

١- حوکم درا بەسەر (عەلی حەسەن مەجید) بە لەسێدارەدان، بە هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بەئەنقەست و هەروەها هەستان بە زیانگەیاندنی جەستەیی و عەقڵیی قووڵ بە تاکەکانی کۆمەڵگەیەک وە ملکەچکردنی کۆمەڵەکە و خستنە ناو بارودۆخێکی مەعیشی کە مەبەستی هیلاککردنی کردارەکیی گشتی و بەشەکی وەک تاوانی کۆمەڵکوژی بە گوێرەی مادەی ١١ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-ج) هەروەها بڕگەی ٢ بەشی (أ-هـ) وە بە دەلالەتی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە رێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٢- سزا درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە لەسێدارەدان، هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بەئەنقەست وەک تاوانی دژە مرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ بڕگەی ١ بەشی (أ) وە بە بەڵگەی مادە ١٥ی بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە رێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ

گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٣- سزا درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە لەسێدارەدان، هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی کوشتنی بە ئەنقەست وەک تاوانی دژە مرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ بڕگەی ١ بەشی (أ) وە بە بەڵگەی مادە ١٥ی بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٤- حوکم درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە ١٠ ساڵ زیندانیکردن بە ئەنجامدانی تاوانی دوورخستنەوەی دانیشتوان و گواستنەوەیان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بە گوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٥- سزا درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە ١٠ساڵ زیندانی بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی ئەشکەنجەدان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بەگوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ

گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٦- حوکم درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بەلەسێدارەدان بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی شاردنەوەی تاکەکان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بەپێی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (ت) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٧- سزا درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە زیندانیی هەتاهەتایی بەهۆی ئەنجامدانی کرداری تاوانکاریی نائینسانیی تر کە بە هەمان شێوە بوونەتە هۆی زیانگەیاندنی توندیی جەستەیی و عەقڵی کە تاوانی دژە مرۆیین بەگوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

٨- سزا درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە لەسێدارەدان، هەڵواسین تا مردن بەهۆی ئەنجامدانی تاوانی بە ئەنقەست و هێرشکردنە سەر خەڵکی مەدەنی بە سیفەتی ئەوەی بەشدارییان کردووە یان ئەوانەی بەشدارییان نەکردووە کە ئەمەش تاوانە بەپێی ئەحکامی مادەی ١٣، بڕگەی (أ) وە بە بەڵگەی مادە ١٥ی بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە

هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٤/٦/٢٠٠٧.

٩- حوکم درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە حەوت ساڵ زیندانیکردن بە ئەنجامدانی تاوانی هێرشکردن و رووخاندنی بینا ئاینییەکان کە شوێنی فێربوون بوون وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بە گوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بەمادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٤/٦/٢٠٠٧.

١٠- سزا درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بەپازدە ساڵ زیندانی کە بەشداریی کردووە لە تاوانی دەرکردنی ڕاگواستنی خەڵکی مەدەنی وەک تاوانی جەنگ بەپێی ئەحکامی مادەی ١٣ی بڕگەی ٤ بەشی (ح) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بەپشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-د) وە مادە هاوپێوەندەکانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەموارکراو وە بڕیارەکە بە ڕێککەوتنی ئامادەبووان دەرکرا کە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٤/٦/٢٠٠٧.

١١- حوکم درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە ١٠ ساڵ زیندانیکردن بە ئەنجامدانی تاوانی دوورخستنەوەی دانیشتوان و گواستنەوەیان وەک تاوانێکی دژە مرۆیی بە گوێرەی ئەحکامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەکانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاکە دیاری کراوە بە پشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە

هاوپێوەندەكانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەمواركراو وە بڕیارەكە بەرێككەوتنی ئامادەبووان دەركرا كە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشكرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

١٢- حوكم درا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بە حەوت ساڵ زیندانیكردن بە ئەنجامدانی تاوانی ویرانكردن و دەستبەسەراگرتنی سەرچاوەكانی ژیانی لایەنی بەرامبەری وەك تاوانێكی جەنگ بە گوێرەی ئەحكامی مادەی ١٢ی بڕگەی ١ بەشی (د) وە بە بەڵگەی مادەی ١٥ بڕگەی (١، ٢، ٤) وە مادەی ٢٤ لە یاسای دادگەی باڵای تاوانەكانی عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥ وە سزاكە دیاری كراوە بەپشتبەستن بە مادەی ٤٠٦ی بڕگەی ١ بەشی (أ-ب-و) وە مادە هاوپێوەندەكانی (٤٧، ٤٨، ٤٩) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەمواركراو وە بڕیارەكە بە رێككەوتنی ئامادەبووان دەركرا كە شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشكرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٢٠٠٧/٦/٢٤.

١٣- حیسابی ماوەی ڕاگرتنی تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) ناكرێت چونكە ئەم ماوەیە وابەستەیە بە چارەنووسی كێشەكەیەوە كە ڕاگرتنەكە وەستاوە لەسەر هەبوونی كێشەیەكی تر.

١٤- جێبەجێكردنی توندترین سزا بەسەر تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بەپشتبەستن بە ئەحكامی رێساكانی ٦٥ بڕگەی دووەم لە گرتنەبەری رێساكانی كۆكردنەوەی بەڵگەی تایبەت بەدادگە، هەروەها مادەی (١٤٢) لە یاسای سزادانی ژمارە ١١١ی ساڵی ١٩٦٩ی هەمواركراودا.

١٥- دەستبەسەراگرتنی ماڵی گوێزراوە و نەگوێزراوەی تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) بەپشتبەستن بە مادەی ٢٤ بڕگەی شەشەم لە یاسای دادگەی تاوانكاریی باڵای عێراقی ژمارە ١٠ی ساڵی ٢٠٠٥دا.

١٦- تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) تێ گەیەنرا كە دۆسیەی داواكەی ڕەوانەی ئەنجوومەنی پێداچوونەوە كرا بۆ پێداچوونەوە بەپشتبەستن بەئەحكامی مادەی ٢٥٤ بڕگەی (أ) لە بنەماكانی دادگەی تاوانكاریی ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١.

١٧- بەهۆی نەبوونی بەڵگەی تەواوەتی لە کێشەی دژی تاوانبار (عەلی حەسەن مەجید) لە تۆمەتی ئاراستەکراو دژی بەپێی ئەحکامی مادەی ١١بڕگەی یەکەم بەشی (أ-ب-ج) وە مادەی ١٢ بڕگەی یەکەم بەشی (ب-ج-هـ-و-ح-ی-گ) وە مادەی ١٣ بڕگەی چوارەم بەشی (أ-د-هـ-ح-ت) لە یاسای دادگەی باڵای سزادانی عێراقی ژمارە ١٠ ساڵی ٢٠٠٥ وە دادگە بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی ئەو تۆمەتە ئاراستەکراوەی دا بڕیارەکە بە ڕێککەوتن دەرکرا بەپشتبەستن بە ئەحکامی مادەی ١٨٢ بڕگەی (ج) لە یاسای بنەماکانی دادگەی سزادان ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ی هەموارکراو ئامادە کرابوو شایەنی پێداچوونەوەیە و بەئاشکرا تێ گەیەنرا لە مێژووی ٩ جەمادی دووەمی ١٤٢٨ کۆچی بەرامبەر بە ٢٠٠٧/٦/٢٤ زاینی.

حەوتەم: ئەحکامە گشتییەکان

١- بۆ سکاڵاکاران هەیە کە داوای حەقی مەدەنیی خۆیان بکەن سەردانی دادگە مەدەنییەکان بکەن و داوای قەرەبووی ئەو زەرەرانەیان بکەنەوە کە بەهۆی ئەو تاوانانەوە لێیان کەوتووە.

٢- لە مێژووی ٢٠٠٧/١/٨ ڕێوشوێنی یاسایی بەرامبەر تاوانبار (سەدام حوسێن ئەلمەجید) ڕاگیرا لەبەر دڵنیابوون لە مردنی بەهۆی جێبەجێکردنی سزای لەسێدارەدان کە ئیدانە کرابوو لەسەر دۆسیەی دوجەیل بەپشتبەستن بە ئەحکامی مادەکانی (٣٠٠-٤٠٠) لە یاسای ڕێرەوی سزای ژمارە ٢٣ی ساڵی ١٩٧١ی هەموارکراودا.

ئەندام ئەندام ئەندام ئەندام

سەرۆک

"محمد عريبي مجيد الخليفة"